

БИМЛЯЧЯ

ХРЕСТОМАТИЯ

САБИЙ САДЛАНЫ ЮЙРЕТИУЧЮЛЕРИНЕ БЛА
БАШЛАННГАН КЛАССЛАНЫ УСТАЗЛАРЫНА
БОЛУШЛУКЪГА

РАМАЗАН

Рамазан —
Сыра къазан,
Кёрпе тикген,
Аякъ бюкген,
Темир тѣше
Отун жаргъан,
«Тохта!» — десенг,
Жортуп баргъан.
Жилтин кѣзлю,
Къалын къашлы,
Тургъан юйю —
Гетен башлы.
Миннген аты —
Къужур сѣзлю,
Къужур халлы,
Агъач жаллы,
Ичген сууу —
Тузлу шаудан,
Жатхан жери —
Мырды къаудан.

МАМУРАШЧЫКЪ

Мен мамурашчыкъма,
Гитче мамурашчыкъма.

Мамудан да къоркъмайма,
Маймудан да къоркъмайма.

Кишиудан да къоркъмайма,
Кишиден да къоркъмайма.

Чегетледе жашайма,
Наныкъ, кертме ашайма.

Тереклеге минеме,
Сора эншге тюшеме.

Бѣрюле менден къоркъа,
Тюлкуюле менден къоркъа.

Бѣрю манга зат этмез,
Къоркъуп, къатыма келмез.

ПИЛ БЛА АРСЛАН

Арслан дуня жаныуарланы бийлей эди,
Башына бек уллудукъну излей эди,
Токъмакъ къолу бла не суйсе да буюра,
Жаныуарланы аллын ары бура.

Пил арсланны бек сие эди,
Жанындан да анга юлюш эте эди,
Аузунда да андан сора сёз болмай,
Хар заманда аны махтап тура эди.

Сёз башлары не болгъанын билмедиле,
Бир сагъатда бир сейир зат эследиле —
Арслан пилге нек эсе да мынгайып,
Пил да арсланига бурнун къайырып.

Арслан, туруп, ары-бери атлады,
Жаныуарланы кёзюн бир тап алдады —
Пилни аллында жерге сойланды,
Тап санларын бир-бирине жыйырды.

Такъыйкъагъа шайтан кибик чартлады,
Жети кёкню арасында тохтады,
Андан жерге илячин кибик энди,
Пилни кенг сыртына илинди.

Ыргъай тырнакъларын терисинден ётдюрдю,
Ешюнюйден къан ырхыла тёкдюрдю.

Къарап тургъан тюз жаныуарла чапдыла,
Ол жазыкъны тартып тюпден алдыла.
Анга чабып жан-жанындан жетдиле,
Жараларын жалап ариу этдиле.

ЭЛБЕРЛЕ

Тёбе-тёбе, тёбе тау,
Тёбе тауну аргында
Эки къара къундуз бар,
Аланы къатларында
Эки жарыкъ жулдуз бар.

(Баш, къашла, кёзле).

Узун, узун, узапай,
Узапайда — жассыпай,
Жассыпайда беш бутакъ,
Беш бутакъда — беш чапыракъ.

(Билек, къол, бармакъла, тырнакъла.)

Биринчиси кыяды,
Экинчиси жутады,
Ючюнчюсю чыгдады,
Тёртюнчюсю жыяды.

(Жауун, жер, кырдык, адам.)

Отха салсанг, суу бола,
Суугъа салсанг, кыу бола.

(Балаууз.)

Палапан аякълы,
Къуш тырнакълы,
Къачханнга тиймез,
Тутханын иймез.

(Къапхан.)

Къолунда — кырургъу,
Белинде — тулугъу,
Суу жагдада олтурур,
Суудан тулукъ толтурур.

(Чабакъчы.)

Таудан-тюзден жыйылама,
Минг тешикке кыюлама,
Мени чайкъап ашайдыла,
Мени махтап жашайдыла.

(Бал.)

Чоюнлада бишеди,
Саханлагъа тюшеди,
Балдан-жаудан толады,
Сыйлы сыйда болады.

(Халыца.)

О кегерек-кегерек,
Эки саргыл тегерек,
Таугъа минселе, тагъыла,
Таудан тюшселе, жыгъыла.

(Алтын сырғала.)

Биз, биз, биз эдик,
Бирер ариу кыыз эдик,
Сынжыр болуп тизилдик,
Бир-бир болуп юзюлдюк.

(Минчакъла.)

Қыатында нёгер и жокъ,
Бутунда кёнчегн жокъ,
Кече ыстауатны сакълайды,
Кюндюз ёретин жукълайды.

(Ыстауат къаранчха.)

Бир къаяда минг тешик
Бирн бирин тутадыла,
Анда бишген затланы
Бек къууанып жутадыла.

(От сынжыр.)

Акъ къапталлы,
Ай маталлы,
Сыртында таягъы,
Жерге жетмез аягъы.

(Тагъылгъан чыракъ.)

Кийим болуп кийилмеген,
Тюйме болуп тюйюлмеген,
Елсенг да — биргенге,
Елмесенг да — биргенге.

(Билим.)

Эртте-эртте терек эдим,
Хар кимге да керек эдим,
Адам урду да, жатдырды,
Тууар бокъгъа батдырды.

(Агъач кюрек.)

Сенг, сенг, сенг бара,
Сегиз теке тенг бара,
Сакъалчыгъын сылай бара,
Къангачыгъын къурай бара,
Таугъа айланып жилий бара.

(Сабан агъач.)

Сабан тюзде — бир киши,
Бир кишини — минг гиши.

(Тырнаууч.)

Не айтайым, не айтайым,
Айтхычыккыны айтайым:
Ай тайчыккыга минейим,
Кёп жылкыны сюрейим.

(Жюлгюч бла баш жюлюген.)

Эм аллында — оракъ,
Он бешинде — толу акъ,
Отузунда — ёлюр,
Отуз биринде — келир.

(Ай.)

Кийим туююлдю — кийилмейди,
Суусун туююлдю — ичилмейди,
Азыкъ туююлдю — ашалмайды,
Ансыз жашау жашалмайды.

(Хауа.)

Таудан атдым Махаргъа,
Бурну тийди шахаргъа,
Шахар эшик ачылды,
Бетине кюрен чачылды,
Кюренмеди, кюнмеди —
Аны киши билмеди.

(Танг атхан.)

Узун-узун терекле,
Терек сайын бутакъла,
Бутакъ сайын уяла,
Уя сайын балала.

(Мирзеу.)

Эти бар да, къаны жокъ,
Териси бар да, сюеги жокъ.

(Картоф.)

Жаз келгенлей, чагъама,
Сыргъаларымы тагъама,
Къулакъларым шууулдай,
Сыргъаларым кымылдай.

(Къайы н терек.)

Эшмелери кѣх,
Ийнелери кѣп,
Эмчеклери кысты,
Берген сютю мысты.

(Тюртю терек.)

Беля, беля, беля атым,
Бели инче кѡлан атым,
Таугъа минсе — талмаз атым,
Талау тийсе — кѡлмаз атым.

(Кѡмуреха.)

Жокъду аны кѡанаты,
Кѡрюнмейди сыфаты,
Чыпчыкъдан женгил учар,
Кѡлсузлай эшик ачар,
Билмей тургъанлай жетер,
Хатаны сормай этер.

(Жел.)

Сууукъ болса семиреди,
Суусапха сууну сюеди,
Кюн тийсе, жилип турады,
Кѡыздырса — кѡчып барады.

(Буз.)

Уугъа кюндюз чыкъмайды,
Жаныуардан букъмайды,
Урса — ѳгюзню жыгъар,
Тойгъанлай, жатып жукълар.

(Арслан.)

Айланады эшикде,
Сюйген ашы — тешикде,
Адам бла жашайды,
Кѡзюн кѡысып ашайды.

(Киштик.)

Тауда, тюзде жашайды,
Жилин тутса — ашайды,
Сабийлеге тиймейди,
Тереклеге минмейди.
Кѡарасанг — шинжи тончукъ,
Кѡатылсанг — шинжи топчукъ.

(Кирпи.)

Бирде башын кёгертир
Неда кызылгъа бояр,
Бурнун ёрге жыйырыр
Неда кычырып созар.
Кызыл затны суймейди,
Къозутмасанг, тиймейди.

(Гогош.)

Барды эки жагъасы,
Санамазса багъасын,
Артха суйюп бармайды,
Арыса да, талмайды.

(Черек.)

МИФЛЕ БЛА ЖОМАКЪЛА

АГЪАЧ КИШИ БЛА ГУЕ

Мекер улу батыр Гуё-жютюкёз,
Тюзюн таба, таша жолну жюрюмез.

Чаришледе кишиге оздурмагъан,
Тутушханда сыртындан салдырмагъан.

Садакъ огъун Гыпынайгъа жетдирген,
Аркъасына экижашар кётюрген.

Салта урса, Чегем аузун тепдирген,
Мужура бла бёрюлени ёлтюрген.

Къарыу алса, Чегем суудан секирген,
Къурч къамасы томуроула юздюрген,
Кийиклени бийикледен жюздюрген.

Егюзлеге къош терекле тартдыргъан,
Жаш тангларын Мёлюшкюде¹ атдыргъан.

Даулашлада терсни-тюзню айыргъан,
Атын беш да тау тарына айтдыргъан.

Гуё къалын агъачны бара болгъанд,
Къамасын онгига-солгъа ура болгъанд,
Мёлюшкюню агъачын кыра болгъанд.

¹ Мёлюшкю — Чегем аузунда жерни аты.

Аны кёрюп: «Ай, харам!» — деп атына,
Агъач киши келди аны къатына.

Юсю-башы, гюк басып, орман¹ эди,
Жангыз кёзюн жандырып соргъан эди:

«Нек къыраса Мёлюшкюню терегин?!
Къыргъан къалай болгъанын бир кёрейим!

Юч керти сёз айтмасанг, ийдем,— деди,—
Айтсанг а — тийем,— деди.—

Алайсыз а жек башынгы юзерме,
Алайсыз а къуртну кибик эзерме!»

Гуё айтды — ахы кетди, терледи:
«Бюгюнден бек къоркъмагъанма мен,— деди,—

Сенден эрши дуняда жан кёрмедим,
Бошласанг эд, юйюме кетер эдим».

Агъач киши: «Айтханынг кертид,— деди,—
Мекер улу башына эркинд,— деди.—

Экинчиде агъачымы къырса уа,
Апсатыгъа этгенча этип турса уа,—

Елюгюн ач бёрюле ашар кибик этерме,
Ахлулары кюе-бише жашар кибик этерме.

Бар жолунга, тереклени суй!» — деди,
Агъач киши бошлап къойду, тиймеди.

Мекер улу эсли сёзге сыйынды,
Чегем аузун нарат агъач сыйырды.

АШ-ЭЛИЯ² УРГЪАН

Къара Къаядан чыгъыучу Элия,
Акъ Къаядан кёрюнюучю Элия!

Бостанда къонуучу Элия,
Ызына айланyp кетиучю Элия!

Учса, тегерекни жарыткан Элия,
Кёрюнсе, кёзлени къаматкан Элия!

¹ Орман — агъач.

² Аш-Элия — сыйлы Элия.

Къонса, тегерекге нюрюн ийген Элия,
Ызына кетсе, жерни титиретген Элия!

Адамны нгисин ариу кѣрген Элия,
Кѣкге, жерге жарыкъ берген Элия!

Тепсеучю адамны бек суйген Элия,
Бийик къаядан къарс ургъан Элия!

Анда олтуруп, сыбызгъы сокъгъан Элия,
Ариу кѣргенин бек сакълагъан Элия!

Кѣк кенгинде эркин айланган Элия,
Тейрилени сыйлысына саналгъан Элия!

Къарс ургъанда, къазанланы тѣкдюрген Элия,
Сыбызгъы сокъса, жаныуарланы тепсетген
Элия!

Ачыуланса, ташны-агъачны жандыргъан Элия,
Ачыуланса, адамланы апчытхан Элия!

Чегемлиле баш уралла Элиягъа,
Аш-азыкъ да келтирелле Элиягъа.

Шайыхлары кѣп затланы билгенди,
Анга къарап, сора былай дегенди:

— Биз а сени бек сюебиз, Элия!
Нарт кюнледе кѣп кѣребиз, Элия!
Сый, намыс да бек беребиз, Элия!

Семиз малла биз соябыз, Элия!
Сыйлы юлюш биз къоябыз, Элия!

Жютю кѣзлю, акъ сакъаллы Элия!
Мор тонлу, ничге белли Элия!

Булут кѣллю, узун къоллу Элия!
Кѣк кенгинде эркин жюзген Элия!
Къонган жерин жарыкъ этген Элия!

...Думалачыла ¹ уа аны аш юлюшюн этмейле,
Анга, бирси эллеча, намыс бермейле.

Элия уа, уча келип, эл башындан ургъан эд,
Ургъан жерин кюйдюргенед, бургъанед.

Жыйылдыла къартла, шайыхла алайгъа,
Аш-Элия Ургъан деп атадыла алайгъа.

¹ Думала — Чегем аузунда алгъын элли аты.

Эртте-эртте, бек эртте, сансыз-санаусуз заманланы мындан алгъа, Минги Тауну башы айры болмагъанды, юсюнде да, бусагъат-дача, къаиға бузла жылтырамагъандыла.

Минги Тау бек бийик тауду — аны тѣппеси кѣкге тирелип турады. Ол себепден камысык жулдузчукъла, учуп келип, аны тѣгерегинде бугъунчакъ ойнаргъа суйгендиле. Терен чатлагъа тюшюп, аланы ичинде гинасууча жылтырап баргъан кирсиз тау суулада жууунуп тургъандыла.

Минги Тауну тюз тѣппесинде, мазаллы билеу къаяны тюбюнде, бир жашил деппанчыкъ¹ болгъанды. Алайдан узакъ болмай да къая тюбюнден жиялумкъча кирсиз къара суучукъ чыгып тургъанды. Қъара сууну къатында аузун ѳзеннге айландырып тургъан къошун жартыча, тѣгерек, сыйдам дорбунда тюгюне чал уруп бошап, чыммакъ агъаргъан къарт жугъутур юйдегиси бла бирге жыйылып жашагъанды.

Эчки улакълары бла деппанда отлай тургъан заманда, жютю мюйюзлю, жютю кѣзлю, ѳтгюр жюрекли ата жугъутур ышангылы къарауул болуп тургъанды.

Кюлени биринде жугъутур сюрюу деппанда отлай тургъанлай, кѣкню къара булутла жабып, жауун жаууп башлагъанды. Тауда жауун кѣпге бармаса да, жугъутур юйдегисин дорбун ичине жыйгъанды. Кѣй турмай жауун тохтап, кѣк жангыдан чууакъ болгъанды.

Дорбунга къысылып эригип тургъан улакъчыкъла, бу шошлукъну кѣрюп, тышына чыгъаргъа излегендиле. Былай дорбундан чыгъар-чыкъмаз, ала, неден эсе да къоркъуп, чючкюрюп, ары-бери секирип башлагъандыла.

— Не болду былагъа? — деп, къарт жугъутур сескекли болгъанды.

— Кѣремисе, майна, не эсе да бир мазаллы акъ зат бизни таба келе турады, — дегендиле улакъла.

Акъ Жугъутур эрлай дорбундан чыкъгъанды. Кертиси да, тюз Минги Тауну кюн чыкъгъан жанындан бир жылтырауукъ мазаллы акъ къыппа была таба тѣнгереп келе болгъанды. Акъ Жугъутур къайгылы болгъанды. «Ярабин, бу мазаллы акъ къыппа не зат болуп чыкъды?» — деп, сагъышлы болгъанды.

— Эй, жигитле, бизни журтубузгъа жау кирип келеди, сермешнуге хазырланыгъыз! — деп буюргъанды ол. — Эм алгъа урушха мен кесим кирликме. Мен ѳнгеним болса, жаууну аллына сиз чыгъарсыз!

Олсагъат Акъ Жугъутур мюйюзлерин билеп башлагъанды. Мюйюзлери жютю болгъанлай, деппанга чыгып, аякълары бла жерни къазып башлагъанды. Ууакъ ташла, аны аякъ тюбюнден чартлап, окъ жюзгенча, тѣрт жанына чачылып, узакъ жары тюшгендиле. Жугъутурну бурун тешиклерииден чыкъгъан тылпы ту-

¹ *Деппан* — дупгур.

ман болуп жайылганды. Сора Акъ Жугъутур тобукъланып, башын энишге буруп, мюйюзлерин да аллына айландырып, секирип туруп жаугъа мыллыгын атханды. Мазаллы жютю мюйюзлери бла ол келе тургъан акъ къыппаны сермегенди. Олсагъат къыппа эки жарылганды. Қыппаны бир жартысы учуп кѣкге чыгып кетгенди. Башха жартысы уа, чыгъа барып, ызына тюше келип, топ атылгъанча, кючлю таууш этип, тюз Минги Тауну тѣппесин ургъанды. Олсагъат пелиуан тауну тѣппеси ортасындан жарылып, тау эки башлы болгъанды.

Акъ Жугъутур ай бла сермешген кѣре эдим! Ол акъ тѣгерек къыппа ай болгъанды. Андан бери биз, хазна къалмай, жарты айны кѣребиз. «Акъ Жугъутур айны эки жарып къойгъанды»,— деп къартла алай айтадыла.

КЪОЯНЛАНЫ ЭРИНЛЕРИ ЖЫРЫКЪ НЕК БОЛГЪАНДЫЛА?

— Дунияны башында бизни къоркъутмагъан, биз къоркъмагъан бир зат жокъду. Быллай бир инжилип, къоркъуп жашагъандан эсе, жашамай къалгъан кѣп игиди. Андан эсе, келигиз, барыбыз да бир жерге жыйылайыкъ да, башыбызны бир уллу кѣлге атайыкъ да, къырылайыкъ,— деп, къоянла аллай оноу этгендиле бир кюн.

Айтханларыча, кѣл жагъагъа жыйылгъандыла, бир сафха¹ тизилгендиле. Алгъы бурун тамата къояннга чингаргъа тюшгенди чѣп. Чингаргъа тебирегенлей, къамишле ичинден бир макъа «бакъ» деп, кѣлге ташайгъанды.

Къоян, элгенип: «Тохтагъыз, маржа, бизден къоркъгъан да барды!» — деди.

— Къайда, къайда? — деп, къоянла уллу кѣлно жагъасына басынсала, къамишле ичинден макъала, «бакъ-бакъ» дей да, суугъа ташая башлагъандыла. Къоянла барысы да аны кеслери кѣзлери бла кѣргендиле. Ол кюнден сора къоянла:

— Бизни орнубузгъа макъала башларын суугъа атдыла. Биз бош жангылгъанбыз, дуняда бизден къоркъгъанла да бар кѣреме. Башыбызны суугъа атханны сагъынмайыкъ! — дегендиле.

Ол кюн къоянла асыры къууаннгандан, асыры бек кюлгенден, эринлери жарылып-жарылып, жырыкъла болгъандыла дейдиле.

КИНИК ЭЧКИЛЕ АЛТЫН ЖУУАКЛЫ² НЕК БОЛГЪАНДЫЛА?

Эртте-эртте бир къатын бла бир киши жашагъандыла. Бир кюн ол киши келгенди да, къатыннга айтханды:

— Къарачы, мен къаллай адам этген эсем да саламдан!

Къатын терезеден къараса — саламдан этилген адамгъа жан кирип, томала-томала³ келе тура эди.

¹ Саф — тизгин.

² Жууак — туякъ.

³ Томала-томала — чайкъала-чайкъала, бир канындан бирси жанна ауа.

Къатын кьоркъады да, бети акъ учхун болуп, бери бурулады да, кишиге айтады:

— Не этип кьойдунг сен бизте? Энди ол салам адам экибизни да ашап кьоярыкъды!

Салам адам бир заманда юйге кирип келеди. Ары-бери къарап, къатыны урчукъ ийире тургъанын, кишини да олтуруп тургъанын кѳреди. Эрлай экисин да ашап, чыгып кетеди.

Бара барып, къатынланы кѳгет жыя тургъанларын кѳреди. Жетип аланы да жутады. Андан ары да бара барып, беш къызны суу алып баргъанларын кѳреди. Аланы да ашайды. Дагъыда бара барып, бир кийик эчкиге тюбейди.

— Мен сени ашайма,— дейди салам адам.

— Къой мени, ашама. Андан эсе мен кесим аузунга секирейим къаядан. Сен къаяны тюбюнде аузунгу ачып сюел. Мен башына чыгъайым,— деди кийик эчки.

Салам адам аны айтханына ыразы болады да, къаяны тюбюн сакълайды. Кийик эчки, къаяны башындан чингап келип, аны къарнына жууакларын бирден урады. Салам адамны ичи бузулады. Ол жутхан адамла аны къарнындан сау болуп чыгъадыла. Ала кийик эчкини ийнакълайдыла, эркелетдиле. Кесин да ала барып, жууакларын алтын бла жасайдыла.

Андан бери кийик эчкиле алтын жууаклы болгъандыла дейдиле.

ТЕНГИЗ ТУЗЛУ НЕКДИ?

Эртте-эртте бир жаш бла анасы тенгизде жууунургъа баргъандыла. Жаш суугъа киргенинде, аузуна суу киргенди. Жунчугъан да этип, бир уртламны жутханды жаш. Суу тузлу эди. Жууунуп чыкыгъанларында, ол анасындан: «Тенгиз тузлу нек болгъанды?»— деп соргъанды.

Анасы уа былай айтханды:

— Эртте-эртте бир жарлы къарындаш бла бир бай къарындаш жашагъандыла. Жарлы къарындаш байгъа манга муну бла бир тюйчюк бер деп, табакъны алып, тилей баргъанды. Бай къарындаш анга тюй бермегенди.

Ол жарлы, аны юйюнден чыгып, мудах болуп келе тургъанлай, кьолунда да гыржынчыгъы бла бир киши чыгъады аллына.

— Не айланаса? — деп соргъанды кишичик.

Жаш анга, былай да былай деп, жарлылыкъ хапарын айтханды.

— Ма, бу гыржынчыкыны ал да, Тау Артына бар. Анда гитче адамчыкъла жашайдыла.

Жарлы къарындаш Тау Артына аугъанды, ол адамчыкълагъа тюбегенди. Сѳлешгендиле, танышкандыла.

— Бизге бер муну! — деп, ала гыржынчыгъын бир ауздан тилегендиле.

— Берейим, берейим, сиз мен айтханны бере эсегиз,— дегенди жаш.

— Айт, не дей эсенг да, берейик,— дегендиле гитче адамчыкыла.

— Ол сейирлик тирменчигигизни беригиз!

Бергендиле тирменчиклерин. Жарлы къарындаш, тирменни да алып, юйюне къайтып келгенди. Ол а аллай тирмен болгъанды: андан нени тилесенг да, аны чыгъарып болгъанды. Тирменчикни кючю бла жарлы къарындаш бай болгъанды.

Бай къарындаш аны байлыгына зарланып, ол тирменчикни урлап, алып барып кемеге минип, къачып тебирегенди.

Тирменчикден хар нени да бирден тилей, аны бузгъанды. Сора тирменчик тохтаусуз туз чыгъарып баргъанды. Туз, кемеге сыйымай, тенгизге къуюла-къуюла тургъанды. Бир заманда боран къопханды да, туз жюгюн кючден кетюрюп жюзюп баргъан кеме тенгизге батханды да кетгенди. Тирменчик а тенгиз тюбюнде да тохтаусуз кесини ичинден туз чыгъарып турады бюгюн да дейдиле. Ол туз эрип, тенгизни саулай тузлу этгенлей турады. Тенгиз ма аны ючюндю тузлу.

ЖАЛГЪАН НЁГЕР

Атны аяулагъан адетди. Анга кёре, бир адамны жангыз алашасы болгъанды да, ол аны тёрт аягъын хар заманда наллап тургъанды.

Бир жолда алаша узакъ жерден юйге къачханды. Къачып келе, бир уллу сыртны тюбюнден ёрге айланады. Ол да сыртдан ауаргъа, бир ач бёрю чартлап аллына чыгъады да, жолун кесип тохтайды.

— Аха, алаша, къайры ашыгъып бараса? — деп сорады.

Алаша, къулакъларын да сюелтип:

— Юйге барама,— дейди.

— Да мен сени ирик туююлме.

— Да иймей не этериксе?

— Ашарыкъма.

— Ой, харип сен а, жангылып тура кёреме! Ашап мени неми ашарыкъса? Къотур терим сюеклериме къатып турады. Кел, андан эсе, нёгерле болайыкъ, табылгъан ырысхыны кёрюрбюз,— деди.

Экиси да жорта барып, бир тюлкюге тюбейдиле. Бёрю жетип, тюлкюню юсюне къайырылады.

— Аха, бёрю, бу ненгди, не этесе?

— Да не этеме, ашарыкъма.

— Ой, сен хариб' а, акъылданмы шашханса? Мени неини ашарыкъса? Къуйругъума къарай эсенг, аны ичи сюек, тышы тюкдю. Къой, андан эсе, ючюбюз да нёгер болайыкъ, бир затыгъызгъа жарарма,— деп тиледи тюлкю. Бёрю анга да угъай демеди.

Энди ючюсю да кете барып, бир дорбунга жетедиле. Ач, къарыусуз да болуп, ол кече дорбуна къаладыла. Эрттенблагъа терен къар жаууп чыгъады.

Къара палах, энди барамта болуп, ары-бери чыгъалмай къал-

дыла. Барыргъа къар къоймайды, ашаргъа ашлары жокъду, ачлыкъ, суусаплыкъ къысханды.

Алаша, дорбундан чыгъыл, чѣп башланы чѣплей, суу ичерге жайылды. Ол кезиучюкде бѣрю тюлкуюге:

— Тюлкую, энди ючюбюз да ачдан ѳлебиз. Кел, андан эсе, алашаны ашайыкъ, бир да болмаса, экибиз сау къалырбыз,— деди.

Тюлкую:

— Да, биз ючюбюз да нѳгербиз. Бир сылтау тапмай, аны къалай ашайыкъ? — деп сорду.

Бѣрю:

— Да, не тюрлю болса да, сен сылтау тап! — деп, жутланган халда тиледи.

Тюлкую:

— Да ахшы, алай эсе, сен кесинге жюз жыл болгъанды де. Алаша алай бир айталлыкъ туююлдю, мен а айтырыгъымы кесим билеме. Эм кичини ашарбыз,— деди.

Алаша бир заманда, суу да тапмай, мудах къайтып келди. Энди тюлкую, сѳз къозгъап:

— Аланда, бизден къайсыбыз тамата болур? — деп экиине да сорду.

Бѣрю, секирни туруп:

— Манга жюз жыл болгъанды,— деди.

Ол алай айтхаилай, тюлкую къычырыкъ этип жиляйды.

— Аха, тюлкую, не болду, нек жиляйса?!

— Да, не этейим? Жюз жыл мындан бурун бир балачыгъым ѳлген эди да, аны ючюн жиляйма,— деди тюлкую.

— Ахшы, ол да алай болсун. Алаша, санга уа ненча жыл болгъанды? — деп сордула.

— Да мен кесим окъуй билмейме, алай а туугъан кюнюмю анам налгъа жазып, аягъыма салгъап эди. Къарагъыз, туугъан кюнюмю налымда кѳрюрсюз,— деди алаша.

Тюлкую, мен да окъумагъанма, тарихни билмейме деп, унамады. Ол заманда бѣрю, мен билеме деп, алашаны арт аягъына къарай тебирегенлей, алаша, керилип, бѣрюню башына урады да, къаплап къояды. Бѣрю алайда ѳледи. Ол заманда хыйлачы тюлкую:

— Эй, мени медиресеге окъургъа бермеген анама жаным къурман болсун! — деп къууанады. Аны бла тюлкую агъачха, алаша да юйюне кетедиле.

КЪОЙ БЛА ЭЧКИ

Эртте-эртте бир киши къатыны бла жашай эдиле. Аланы жангыз бир къой бла бир эчкилери болгъанды. Бир жол ол киши къатынына айтханды:

— Къатын, биз къой бла эчкиге багъалмайбыз, алагъа ашатыр затыбыз жокъду. Кесинг кѳресе, ачдан ѳле турадыла. Кесерге да жарарыкъ туююлдю — сюекледен башха аладан биз табарыкъ жокъду. Къабакъ эшиклени ачайыкъ да, суйген жерлерине барсынла.

Къатын эрини сѳзлерине угъай демеди. Къарт, арбаздан къой

бла эчкини тышына кыстап: «Энди сүйгөн жеригизде жашагъыз, тапханыгъызны ашагъыз»,— деп, юйге кыайтханды. Харип кыой бла эчки не этерик эдиле — бир кыапчыкыны да алып, экиси да жолоучу болгъандыла.

Бара-барып, бир уллу жолгъа чыкыгъандыла. Кыарасала — жолда бёрю башы. Кыоркыуп, кыачаргъа тебирегенлей, бёрюню тёммеги болмагъанын эследиле. Бёрю башны кыапчыкыгъа салгъандыла да, биягъы жолгъа тебирегендиле. Бир жерде тохтамай, юч кюн бла юч кече баргъандыла. Тёртючю кюн бир ариу талагъа жетгенлеринде, от кёргендиле. Алайда адамла болгъан суууп, кыой бла эчки кыууангандыла да, салып юслерине баргъандыла. Барып кыарасала уа, отну кыатында юч уллу ач бёрю жата эдиле. Кыазан тагылып, сууу да аяусуз кыайнай тура эди. Асыры кыоркыгъандан, кыой бла эчки ёлюрге жетдиле. Ала кыачаргъа да бир умут этдиле, алай аланы бёрюле эслеп, секирип ёрге кыопхан эдиле. Бизге ашарык кеси келип кыалды деп, кыууанып, кыой бла эчкини тутаргъа хазыр болдула. Эчки эс жыйып, тюзюнлей бёрюлеге барды да, саламлашды:

— Ингир ахшы болсун!

— Сау болугъуз, жуукъ болугъуз, ахшы кыонакыла! — деди кыарт бёрю.— Кыоркымагъыз, жууукылашыгъыз бери. Кыайдансыз? Энди, бу дунияда жашаудан тюнлюлюп айлана болурсуз. Ай, татлы кыонакыла, сиз а не тап заманда келдигиз, кёремисиз, суу бошуна кыайнай турады!

Бёрюню тенглери аны акылы сёзлерине ыразы болдула, жытю акъ тишлерин ачып ышардыла. Энди бир иги тояйык деп, жарлы кыой бла эчкини жояргъа бёрюле хазыр болгъанлай, эчки кыойгъа айтды:

— Тутчу бери ол бёрю башны, была да ач кёрюнедиле — бирге ашайык,— деди.

Бёрю башны кыапчыкыдан чыгъарып, кыой эчкиге узатды.

— Аны кыой, ол асыры гитчеди, уллурагъын сайла!,— дегенде, эчкини хыйласын ангылап, кыой ол бёрю башны бир ненча кере эсе да айландырып чыгъарды. Сора эчки, бёрю башны алып, бёрюлеге атды:

— Ма, алыгъыз да, биширигиз. Тоймасакъ, бизде энгда кёпдю, кыалгъанлары да биширибиз. Сиз, харипле, алыкыа бёрю эт ашагъан болмазсыз. Андан татлы эт биз кёрмегенбиз. Биширигиз, биширигиз, бюгече сизни бёрю эт бла тейдурургъа биз бойнубузгъа алабыз!

Тели бёрюле ийгандыла да: «Эй, была бир залим затладыла, бизни да жутмагъа эдиле,— деп сагышыа кыалдыла.— Кыачмасакъ, эшигибизни жабадыла»,— деп, хыйла этдиле.

— Кыазаныбыз не эсе да иги кыайшамайды, мен бир отунла алып келейим,— деп кыарт бёрю кыарангыгъа ташайды да кетди. Бир кесекден экинчи бёрю:

— Бизни тенгибиз былай кёп нек кыалды? Ажашхан болур ансы, кыайтыргъа заман болгъан эди. Мен бусагъат аны чактырып

келейим, — деп, экинчи бёрю да кетди. Къайдан къайтырыкъ эди, ол да къайры эсе да думп болду.

— Мени тенглериме бир хата болгъанды. Барайым да, болушайым, — деп, ючюнчю бёрю да ашыгъышлы сылжырады.

Къой бла эчки къууанып къолдюле. Сора жатып, эрттенблагъа дери жукъладыла. Бёрюле уа, бирге жыйылып, бир-бирлерине тырман этишдиле:

— Жангылдыкъ, бу жол биз бек жангылдыкъ. Къой бла эчкиден бёрюле къоркъгъандыла деп а ким эшитген болур! Энди бирси бёрюле эшитселе, бизге не айтырла? Къаллай айыплы иш этдик! Кеслери келип, бизни ашагъыз дегенча болгъанлай, биз къоркъакъла уа къачып кетгенбиз. Келигиз, барайыкъ да, аланы ашайыкъ, — деген оноуну этип, бёрюле артха къайтдыла.

Бёрюлени кёрюп, къой да, эчки да эски эмен терекге миндиле. Бёрюле терекни къазып башладыла. Къой асыры къоркъгъандан, жазыкъны тиши тишине тиймей, алай къалтырай эди. Сора аны эси аууп, терекден жыгъылды. Эчки уа аны кёрюп, къарыуундан келгени чакълы къычырды:

— Ай, сен жигит, жиберме ол къоркъакъланы! Мен да бусагъат тюшейим, хайт де, ычхындырма! — деди.

Бёрюле ары-бери чачылып къачдыла. Эчки да: «Тут, тут!» — деп аяусуз къычыра къалды.

Эчки бюгюн да алай къычыра турады.

ЭСЛИ УЛАКЪ

Бурун заманлада улакъ, бузоу, къозу шуёх болуп, татлы жашагъандыла. Жаз башы келгенлей, ючюсю да таулагъа кетгендиле. Анда татымлы кырдыкдан тоюп, алай жашагъандыла. Кеслери да семирип ёсгендиле. Кюз арты жетди. Таулада къар жауду. Бузоу сууукъдан къалтырап башлады, сора, не аз да тёзалмай, къарыуун бошاپ, жиляй-жиляй, былай айтды:

— Тенглерим, келигиз, энишге тюшейик, тюзде жылыракъ болур, анда алыкъа къар да жокъду.

Алай улакъ бла къозу унамадыла. Бузоу аладан тилеп кюрешди, айтханын а этдиралмады. Сора кеси аллына кетди. Жол айланчла бла бара, суу бойнуна тюшдю. Сууну ары жанына ётерге деп, кёпюрчюкге барды. Ол аны арасына жетгинчи, ары жанындан бир уллу бёрю чыгып:

— Жолунг болсун, бузоучукъ! — деди.

Къоркъгъандан бузоуну тили тутулду, бир сёз да айталмады.

— Нек тынгылайса? Бир жукъ да нек айтмайса? — деп, бёрю ачыуланды.

Бузоучукъ къалтырады, къайда болгъанын да унутду, кёзлери уа кюн жарыкъны да кёрмейдиле. Болсада, кюнден-бутдан саламлашды.

— Сау бол! — деди.

— Аллай бир саламлашмай нек турдунг? Сен менден ыйлы-

гъырча къачан болгъанса? — деп, бѣрю алгъындан да бек ачыу-ланды.

Сюйсе-сүймесе да, бѣрюден саулай къутулмазлыгъын бузоу ангылады. Къадарым алай болур эди деп, бузоучукъ бираз тынгы-лады. Бузоучукъну ол халин сезип, бѣрю кесини уллу кючю болгъанын билди.

— Артха къарачы! — деди бѣрю. Кеси, олсагъатдан жетди да, тутуп бузоуну ашады.

Таулада уа андан да бек сууукъ болду. Къозу сууукъгъа тѣзал-май башлады.

— Кел, энди тауладан тюшейик, анда, ёзенде жылыракъды, — деди ол улакъгъа.

— Алыкъа эрттеди, ашыкъма, энтда бир кесек турайыкъ, — деп улакъчыкъ жууап берди.

— Кел, бирге барайыкъ, эрикмебиз, — деп къозучукъ кюрешди, алай улакъ тауладан тюшерге унамады.

Къозу кеси кетди. Жаяу жолчукъ бла суу бойнуна тюшдю. Кѣпюрчюкню кѣрюп, ары тебиреди. Ол да кѣпюрню ортасына жетгени болду, бирси жанындан биягъы бѣрю аллына чыкъды:

— Жолунг болсун, татлы къозучукъ! — деди.

Къозучукъну тюгю ёрге турду, тили тутулду, кѣзлери къарангы болдула, сѣз да айталмай къалды.

— Не болгъанды санга? Алай ёхтем къачан болгъанса? Мени бла саламлашыргъа да тенгсинмеймисе? — деп кычырды бѣрю. Сора, къозуну къатына барып: — Артынг бла бери бурул! — деди.

Къозучукъ ары айланнгынчы окъуна сермен алып, бѣрю аны да ашады. Кесинлей къалгъан улакъ эригип башлады, кыш сууугъу сюеклерин окъуна юшюте тебиреди. Ол да энишге тюшерге деп жолгъа чыкъды. Жаяу жолчукъ бла биягъы суу бойнуна тюшдю. Ол кѣпюрге, атлагъанлай, бирси жанындан бѣрю чыкъды.

— Жолунг болсун, суйдюмлю улакъчыкъ! — деди мухар бѣрю.

«Ай, жарлы манга ёлом а жетип къалды кѣреме!» — деп, улакъчыкъ къоркъду. Алай къоркъгъанын бѣрюге билдирмеди. Тюзюнлей бѣрюге къарап, жигейчигин кымылдатып башлады.

— Ол артынгда кымылдагъанынг не затды? — деп бѣрю сейир этип сорду.

— Ол а мени къуйругъумду. Мени сакълаучу ит сени жыртама деп, мени къуйрукъчугъум а унамай, тийме, ол да бир жарлыды деп кюрешеди, — деди.

— Ол башынгда узунла уа не затладыла? — деп сорду бѣрю.

— Ала уа кеслери алларына кесичю къылычларымдыла. Ала бла жолоучулары жолларын тыйгъан бѣрюлени къарылары жарам.

Бѣрю ары дери да къоркъа тура эди, аны эшитгенлей а думп болуп къачды. Улакъ да аны ызындан къуугъанча этди да, бир кесек чапды. Бѣрю агъачха ташайды да кетди. Улакъчыкъ да, къууанып, юйюне келди.

Эртте-эртте заманлада, бурунгу ёмюрледе бек амалчы бир тюлкю жашай болганды. Ол тюлкю жолда кетип бара бир жез кьонгуроу тапханды. Уллу кьуузаны, аякчыгы бла кьонгуроуну ары-бери тёнгеретип зынгирдатады. Кьуйрукьчугьун кьонгуроуну тешигине сугьуп, уясына алып келеди.

Бир кюн а салам тишни юсюне минип, кьонгуроуун да ары-бери атып ойнай тургьанлай, кьонгуроу саламгьа тюшюп, тас болады. Арыгьынчы изледи, тапмады.

Энди тюлкю саламны чачып тауусалмайды. Кьонгуроуун кьояп да кеталмайды. Кьонгуроуну табар ючюн а бир амал, мадар болургьа керекди. Тюлкю саламны жандырыргьа деп от излей тебиреди.

Жорта барып, хыйлачы тюлкю бир отха жетеди да:

— Ой, жаным-тиним, алтын бетли кьызыл от, мени сенден сюйгеним жокьду. Манга бир мыдыхчыкь берирми эдинг деп, бек базынып келгенме,— деди.

— Дуния таныгьан кука тюлкю! Мени жюрегинг бла сюйгенинг ючюн берекет берсин! Аны ючюн кёп сау бол! Алай мыдых а бералмайма, не ючюн десенг, кесим да кючден-бутдан жана турама. Менден кесеу алмагьан адам кьалмагьанды, кьайсы биригизге от табайым,— деди.

Тюлкю этген мураты табылмады, от тюлкюню кёлкьалды этдирди. Тюлкю, отну ёчюлтюрге кьаст этип, суугьа барады да:

— Эй, жан досум, жылтырауукь таза суу! Сени кючюнг чексизди. Магьананг да уллуду. Кереклилени тилеклерин тапдыргьан шуёхум, манга кереклими тындырып чакьлы бир суучукь бер деп келгенме,— деди.

— Эй, жюйюсхан кука тюлкю! Манга берген бийик даражанг ючюн бек сау бол! Алай суу берирге уа болалмайма. Не ючюн десенг, эшекле ичип аз этгендиле да, кесим да кючден саркьа барама,— деди.

Тюлкю, сууну жанып, эшеклеге жойкьуулланып жетеди да:

— Ай, ёмюрюгюз узакь болсун, эшек шуёхларым! Сизден тынч, сизден бойсунган дуняда жан жокьду, аны ючюн мен сизни бек сюеме. Бу кюн кьызыуда суусап болгьан болурсуз, барып ол суудан да бир ичигиз,— деп кукаланды.

— Ару сёз айтаса, муратынга жетиш! Алай биз а суу ичер керекли туююлбюз. Не ючюн десенг, бусагьатда ичип келгенбиз. Андан кёп ичсек, жашладан кьачып кьутулаллыкь туююлбюз. Ала бизге минерге марап айланадыла,— деп жууапладыла.

— Эй, сиз аман узункьулакьла! — деп, тюлкю айланып жашлагьа барады.

— Ой, салам алейкум, жигитле! Шуёхларым! Эшекле чунгургьа жыйылып турадыла, былайда чабышып нек кьыйналасыз, барыгьыз да, алагьа минигиз! — деди.

— Ой, сен дамырлыкь айта кёреме! Эшеклеге минип жюрюген-

ден кесибизни кыурукъларыбыз ауруп турадыла,— деп кыойдула жашла.

Тюлкую, ала бла да онгмазын биллип, башха хыйла кыурады. Жашланы аталарына, аналарына барып:

— Хей, жууукъларым, нек турасыз? Жашларыгъыз бир-бирлери бла тыйюшюп, бир бёлеги да жаралы болуп жатадыла,— дегенде, жашланы аталары, аналары дауур-дууур этип, жашлары болгъан жер таба чабадыла. Жашла, аны кёргенде, тюерге келедиле деп, эшекле болгъан жер таба кыачадыла. Эшекле аланы кёрюп, суу таба, суу да эшекледен кыоркыуп, от таба барады, от да, суудан кыачып, саламгъа жетеди, салам отдан кыутулалмай жанады.

Хыйлачы тюлкую жолукъгъанына ётюрюк айтып, бирин бирине юскюрюп, ахырында саламны жандырды.

Кюл тюбюнден кыонгуроуун чыгъарып, тюлкую:

— Эй-хей, тамаша! «Амал билген—амал бла, амал билмеген—аман бла»,— деп нечик керти айтхандыла. Биз, тюлкую миллети, хыйлабыз бла нени суйсек да эталып болабыз. Бизни хыйлабыз, амалыбыз хорланмаз, анга женгдирмезлик зат да жокъду. Эй, биз тюлкуюле! — деп, махтана, кыонгуроуун да зынгырдата, кёзден ташайды.

ЫШАННГЫСЫЗ ЮЧ НЕГЕР

Айыу, тюлкую, бёрю бирге жашаргъа деп шуёх болдула. Бир бёлек заманы бирге ашап-жашап тургъандыла.

Бир кюн бёрю уугъа кетип, айыу бла тюлкую юйде кыалдыла. Экиси да бек ач болгъандыла. Бир да ёзге мадар тапмагъанларында, тюлкуюно кыстырыгъы эсине тюшдю. Бир жол ала бир борсукъну тутхан эдиле. Тюлкую, аны юлешген заманында бир жау тугулчукъну букъдуруп кыойгъан эди. Айыугъа сездирмей, барып, ол жау тугулчукъну жашыртын ашай башлады. Айыу, аны сезип:

— Эй, жууугъум, тюлкую! Ол чайнагъанынг неди? Манга да кыапдырсанг а! — деп тиледи.

— Да чайнап а не чайнарыкъма, ачдан кёзюмю чайнай турама. Кёзюнг а сени да барды,— деп кыойду.

— Да нечикди, татлымыды?

— Ой, аны уа несин айтаса, бир да алаамат татлыды,— деп махтады.

Ол ач болуп тургъан айыу аны эшитгенде, кёзюн кыармап алды да, кыапды. Чайнады, чайнады, бир да татыу ангыламады.

— Да, тюлкую, сен махтагъанча, мени кёзюмю татыуу жокъду да?

— Кыалай жокъду, кыайсы кёзюнгю кыапханса?

— Да мен а сол кёзюмю кыапханма.

— Да сен телими болгъанса? Сол кёзюн кыапхан тёре да боламыды? Онг кёзюнгю кыапчы, татыуну кёрюрсе,— деди.

Айыу кибик деп бошму айтылгъанды? Ол жазык мондай хый-

лачыгъа ийнанды. Онг кѣзюн да чыгъарып къапды да, энди ажымсыз толу сокъур болду. Болур болуп бошагъандан сора, айыу тюлкюге алдатханын билди. Мурулдады, къыжырады, ёкюндю, сытылды, жукъ да тапмады. Ачлыкъгъа энди сокъурлукъ да къошулды. «Палахны азындан кѣбю игиди», — деп болду. Тюлкюню бууаргъа жаныды, алай бууалсанг — къойма. Қъарап кѣраллыкъ, излеп табаллыкъ туююлдю, къуууп да жеталлыкъ туююлдю. Ахырында энтда да тюлкюге жалынчакъ болуп къалыргъа тюшдю.

Энди сокъур айыуну жумуртха жюк болурун хыйлачы тюлкю да бек уста билинди. Ол себенден, энтда да айыуну къампайтыргъа хыйла къурап:

— Ай, зауаллы айыу иѣгерим, сокъурму болуп къалдың? Жюртю, бѣрюню аллына бир къарай барайыкъ. Ач да болгъан болурса. Ол бир жукъ табып келе болур. Мен аллынгда чырпыны жерге къагъа барайым, сен да аны тауушу бла ызымдан келирге кюреш, — деди.

Экиси да тебиредиле. Тюлкю алда чырпы бла жерни къагъа, аны тауушу бла айыу да ызындан бара, бир къая киришге жетдиле. Тюлкю кючбюсюреди: «Бу мени нем болады? Мен муну ызымдан тагып нек айланама, бу манга не берликди? Андан эсе, къампайтып, этинден бир иги тойсам, иги туююлмюдю», — деп, чырпыны шыхырдатып, киришден энишге атды. Чырпыны шыхырдагъан тауушуну ызындан сокъур айыу да секирди да, ёлюп, толанча чулгъанды.

Тюлкю, киришни башындан къарап, къая тюбюнде айыуну ёлюп тургъанын кѣргенде, суююнюп, киришни бир жаны бла муштухул жетди. Қъоркъаракъ болуп, тѣгерекге къарай башлагъанлай, бѣрюню къан жугъу болуп келгенин кѣрдю. Тюлкю кѣзбауланып, жиямсырады. Бѣрю аны кѣргенде:

— Нек жияйса, не болгъанды? — деп сорду.

— Да жиямай не этейим? Экибиз да бери келе тургъанлай, чибинни тутама деп, айыу къаядан секирип, ёлюп къалгъанды, — деди.

— Да ёлген эсе, ёлме къой, жаханым андан толсун. Мен да жукъ тапмай, ач болуп, кючден башымы алып келеме. Болгъаным да къызыл къаннга боялгъанды, — деди.

Тюлкю суююндю да:

— Да энди бу айыуну не этейик? — деп сорду.

— Да этни а не этерикбиз — мен эрлай терисин сыдырайым, сен а экибизге да келеш да, юлюшлерибизни башха-башха, жатыучу жерлерибизге сал, — деди бѣрю.

Тюлкю суюмеген олму эди? — этлени семизлерин кесини жерине, арыкъларын, сюеклерин бѣрюню жерине жыйды. Бѣрю, этге жутайып, ашары келгенде:

— Ай, маржа, тюлкю, этни семиз жеринден экибизге да бирер иги къабын къапдырсанг а! — деп тиледи.

Тюлкю семиз жау тугулу кеси къалды, бѣрюге уа жукъа жау кесекни ичине таш салып, чулгъап берди. Бѣрю аны жутланып къапханда, тишлерин сындырды.

— Ай, сёзю, тутхучу да болмагъан эки бетли, мен сени кёрей-
ним! — деп, тюлкюню сюрдю. Тюлкю къачды, ол къууду. Тюлкю
къачып тешигине кире башлагъанлай, бёрю ызындаи жетип, къуй-
рукъ кыйырын юзюп алды. Тюлкю кьоркьуп, тешикте бугъуп
турду. Бёрю уа бир бёлек заманига дери тюлкю тешикни аллын
сакълап жатды. Барамтагъа тюшген тюлкю эт юлюшюн ашап
бошагъынчы, тешикден чыкъмай турду.

Бёрю тюлкюню сакълай-сакълай жалкъыды. «Не тешикте
ёлуп кълалгъанды, неда биягъы хыйлачы бир жанына сължыра-
гъанды, алай а, ёлмей жашай эсе уа, табарма»,— деген мурат бла
бёрю жайылып тебиреди. Бёрю алайдан тайгъанлай, тюлкю чарт-
лап чыгъып къачады. Къача барып, бир къауум арыкъ тюлкюлеге
жолукъду.

— Жол болсун, эй аман арыкъла! Былай арыкъ нек болгъан-
сыз, сиз тюлкю миллетден туйюлмюсюз, ашаргъа жукъ тапмай-
мысыз? — деп оспар, самаркъау сёлешди.

— Да, биз ашарыкъ табалмайбыз, сен былай нечик семирал-
гъанса? Бизни да юйретсенг а,— деди.

— Ыхы, иш алай эсе, сиз барып бузну юсюне жатып, къуй-
рукъларыгъызы суугъа жиберигиз. Алагъа чабакъла илинип
ауур болурла, ол заманда къуйрукъларыгъыз бла тартып, чабакъ-
ланы чыгъарыгъыз да, ашагъыз. Сора семиргенни кёрюсюз,— деп
кёллендирди.

Тюлкюле, керти да бир алапат болабыз деп, бузгъа жетип,
къуйрукъларын суугъа жибергенлеринде, терк окъуна къуйрукъ-
лары бузладыла. Ой, энди чабакъланы чыгъарып ашайыкъ деп,
сыгъынып-сыгъынып тартадыла да, бузлагъан къуйрукълары юзю-
люп-юзюлюп чыгъадыла.

— Ай, къуйрукъсуз къуртха бизни алдагъан этгенди, жюрю-
гюз, аны ёлтюрейик,— деп, тюлкюле бары да бирден жанып, ол
чубур тюлкюге бардыла.— Ай, сен чубуркъуйрукъ бетсиз, бизни
алдап, къуйрукъларыбызны нек юздюргенсе?! — деди.

— Ай, харипле, сиз жашсыз. Эм алгъа мен да сизнича болгъан
эдим. Ма, къуйругъуму кёресиз. Сиз къуйрукъларыгъызы сууда
кёп тутхансыз да, чабакълагъа ашатып кьойгъансыз. Анга мен
не этейим? — деди да кьойду чубур.

Ол дертленип кълалгъан бёрю, излей келип, тюлкюлеге жетеди.
Тинтип къарады. Барып да чубур болуп кёргенде, жаныгъан тюл-
кюсю табалмай, кетип кълалды.

ЖАШЧЫКЪ БЛА КЪОЧХАРЧЫКЪ

Элде хар ким да таныгъан бир киши, къатыны ёлгенден сора,
жашчыгъы бла кеси кълалгъан эди. Юйде аш-суугъа да, кир-кип-
чикге да тиширыуча эр киши хазна болалмайды. «Жашчыкъгъа
бир иги къарагъан тиширыу келтирейим»,— деп, ол киши кьоншу
элге кетди.

Кёп да турмай, ол бир кёккёз къатынны келтирди. Ол къатын,
кесине сабий туугъунчу, жашчыкъгъа аман туйюл эди. Кесине

жаш туугъанлай а, ол ёге жашыны не юсюне, не ашына къарамай, сансыз этип къойду. Жашчыкъ кюн сайын сюрюу ызындан кете эди. Юсюнде-башында жугъу жокъ, къарны — ач.

Бир кюн ол жашчыкъ сууукъдан жияй тургъанлай, бир къарт къочхар, сюрюуден айырылып, жашчыкыны къатына келип, былай сорду:

— Жашчыкъ, нек жияйса?

— Сууукъдан, — деди жашчыкъ.

— Мени сол мюйюзюмю онг жанына бир бурчу, — деди къочхар.

Жашчыкъ секирип кюпду да, къочхарны сол мюйюзюн онг жанына бурду. Мюйюз чыгып келеди. Аны ызындан къарагъа боялгъан чарыкъла, жылы шалбар, ышымла, ич кийимле, башлыкъчыкъ бла жамычы, жылы тов, къаптал, бёрк дегенча ахшы кийимле чыкъдыла.

— Энди мюйюзюмю сол жанына буруп, жерине орнат, ахшы улан, — деди къочхар. — Ол кийимлени уа бусагъатдан юсюнге кий, — деп, къочхар сюрюуге кетди.

Жашчыкъ кюуанып, аягъы тубюнде чёп сынмай жюрюйдю. Энди аны юсю-башы жылы, ушагъыулу, кирсиз.

Ингирде юйге келе келсе, ёге анасы жашчыкъгъа терс къарайды. Аллына гыржын салмайды. Атасы келгенлей, жашчыкъдан эсе ёге анасы алгъа тарыгъады: «Кёремисе муну, бу жапысы бла да бу ёсmezлик омакъ кийинирге кюрешеди. Къайдан тапды бу быллай кийимлени? Баям, къойладан окъуна сата болур».

Атасы олсагъатдан барып, орунда къойланы санады. Къойланы саны тюз чыкъды. Болсада, жашчыкъ ушхуурусуз жатды.

Эрттенликде эртте кюбуп, биягъы жашчыкъ сюрюу кютерге кетди. Ачдан амалсыз болуп, тёрт бюкленни, жерге ауду да, аяусуз жияй башлады. Ол заманда биягъы къочхар келип, таза тау тилде былай айтып сёлешди:

— Энди уа, шуёхум, савга не болгъанды? Юсюнг-башынг жылы, аякъ кийимлеринг да аман туюлдуле. Бир айтчы, неге жияйса?

— Ач болгъанма, ачдан жияйма, — деди жашчыкъ.

— Мени онг мюйюзюмю сол жанына буруп бир кёрчю.

Жашчыкъ эрлай къочхарны мюйюзюн сол жанына бурду да, аны ичинден исси жёрмеле, бауур, сохтала, орта илик, хычинле, къалачла, кямпетле да кююлуп къалдыла. Жашчыкъ ахшы тойду да, кесниден кпалгъанын къайтарып, мюйюзюню ичине жыйды, биягъы жерине орнатды.

Ол кюнден сора жашчыкъгъа кюн тууду. Ол энди не ач, не жалангач болмайды. Жюрекчиги кюуанып, сюрюу кютеди жашчыкъ, жырлай-жырлай. Ёге анасы уа муну бети неден жарыгъанын билирге сынчылап айланады.

Бир кюн, марлап туруп, къочхар бла жашчыкъ сёлеше тургъанларын кёрдю. Ол кюн айтды эрине:

— Эй киши, юйде эт жокъду. Сюрюучюге, сабийге да эт керекди. Бир къой кес, — деп къисады.

— Да кесер кьоюбуз жокьду,— дейди эри.

— Къалай жокьду? Ма ол семиз кьочхарны сойчу, ол сюрююно бузуп жюрюйдю .

— Кьочхар сюрююно къалай бузар?

— Сен не билесе? Аны соймасанг, ма кёрюрсе, бизни ыстауа-тыбыз тюп болур.

— Сен айтханны этейим. Ингирде сюрюю келгенлей, кьочхарны соярма,— деди эри.

Бу ушакьны жашчыкь эшитген эди. Мудах сагьышха къалгьанын кёрюп, кьочхар жортуп жетеди:

— Не болгьанды, шуэхум?

Жашчыкь жашырын тынгылап ёге анасы айтханын, атасы ингирде кьочхарны кесеригин айтды.

— Болсун. Сен аны ючюн сагьыш этме.

— Къалай сагьыш этмейим, сенсиз къалай жашарма?

— Кьоркьма, мен айтырыкьны эсингде тут. Хайт де!

— Айт, тынгылайым.

— Ингирде сюрююно орунга ургьанлай, атаң санга: «Бар, жаш, ол кьочхарны тутуп кел!»—десе, сен эки хуржунугу да кюлден толтуруп келирсе да, мени тутуп элтирсе. Ашыкьгьан а этме, ингирни кьарангы болма кьой. Мени жыгьып, санга уа аякьларымы тутаргьа буюрса, сен иги хазыр болуп тур. Ёге ананг чыракьны тутар. Атаң бичакьны мени бойнума бургьанынлай, кёзлерине кюлюню кьуй. Ёге анангы кёзлерине да алай эт. Сора чыракьны сындыр да, мени аякьларымы бошла. Кесинг да секирип, сыртыма мин. Андан къалгьан ишни мен кесим этерме,— деп юйретди кьочхар жашха.

Ингир болуп, жашчыкь да сюрююю элге сюрдю, орунга урду. Атасы, ол жашчыкьны чакьырып, былай буйрукь этди: «Бар да, ол кьочхарны тутуп, бери алып кел. Юйде эт жокьду, мал кесмесек». Олсагьатдан жашчыкь эки хуржунун кюлден толтурду да, ашыкьмай, кьочхарны тутуп, атасыны аллына алып келди. Ала экиси да кьочхарны жыкьдыла. Атасы бичагьын чыгьарып, кьочхарны кесеме дегенлей, жашчыкь онг кьолунда ууучуна кьысып тургьан кюлюп атасыны кёзлерине кьуйду. Экинчи хуржунуна узалып, ууучун толтуруп алды да, ёге анасыны кёзлерине чачды. Эри бла кьатыны кёзлери кьайгьылы болгьан сагьатда, жашчыкь, чыракьны да ууатып, кьочхарны сыртына кьонду. Кьочхар сыртдан сыртха, таудан таугьа секире, кьутулуп кетди. Бара барып, жашчыкьны ол кьочхар бир бийик къалагьа келтирип, анда кьоркьуусуз жашарча этди.

— Энди,— деди,— былайда ашынг-сууунг, жатар жеринг. Бу къаладан энишге тюшсенг, эшигинг жабыллыгьын бил. Энишге тюшерге керек болса, ма бу сырыйначыкьны сокь. Олсагьатдан мен жетерме. Энди уа сау къал! Мен тау башында отларгьа кетдим,— деп, кьочхар таугьа ёрлеп кетди.

Ашы-сууу эркин, жатар жери — жылы, жашауу — тынч. Эриксе, къаланы башындан тегерекге кьарайды. Бир жол белек аскерчи айлана келип, кеч болгьанда, эски къаланы кьатында тох-

тайдыла. Былайда арну шауданчыкъдан да суу алып, аскерчиле аш биширип, ашай-ичип жатадыла. Эрттенбла жолоучула бет жууаргъа шауданнга баргъанлай, къала ичинде жашчыкъны кѳредиле.

— Жашчыкъ, бери тюш! — дейдиле анга аскерчиле.

— Алай бир сакълагъыз! — дейди ол да.

Аскер къалагъа ёрлер гынтты этеди. Ол заманда жашчыкъ, сырыйна согъуп, шукъун чакъырады. Къочхар мычымай жетеди да, мюйюзю жетгени къаплап башлайды. Жыгъылгъан аскерчи экинчи аякъ юсюне сюелмейди. Алай бла къочхар аскерни алайдан къууады. Ол аскер бѳлекден сау къалгъан хурттаклары, патчахларына келип, болгъан ишлени башдан аякъ санап береди.

Патчах, аскерден жангы жыйын къурап, ол жашчыкъны тутуп келигиз деп жибереди. Аскер бѳлекле бир бири ызындан хорланып къайтадыла.

Патчах башха амал излеп тебирейди. Аллай амалны патчахны ёзюрлеринден бири табады. «Элде къуртхала болуучудула, аллай бир къуртханы табып, аны бла кенгеширге керекди», — дейди ол ёзюр. Къуртханы тапдыла да, ол жашчыкъны тутуп келирге сѳз берди.

— Манга бир гыбытны аракъыдан толтуруп келигиз да, къой да беригиз. Чанагъа эки ёгюз жегип келтиригиз да, къойну, гыбытны да аркъан бла чанагъа байлагъыз. Ол затла бла мен жашны келтирме дейди къуртха.

Къуртха айтханча этдиле. Къуртха жолгъа чыгъып, хыйлалыкъ этерге кетди. Жашчыкъ къаласыны башындан къарап, шауданны къатында ёгюзле жегилген чананы кѳрдю. Андан узакъ бармай, бир къарт къатын къойну сыртындан салып, быдырына бичакъ чанча тургъанын кѳрюп, ачыуу башына чапды.

— Эй, нечikle этесе сен! Адам алай этемиди? Халал хайбуанны аллайла этип къыйнаргъа гюнях туююлмюдю? — деп, жашчыкъ хахай этди.

— Кенгден хахай этме да, жанынг ауруй эсе, келип къойну халал эт. Мен билгенимча этеме, сен аллай бир акъыллы эсенг, ма бичакъ, ал да кес, — деди къуртха.

Жашчыкъ, къочхарны аманатын унутуп, тигелеп барып, къойну къыбылагъа айландырып, атасы этиучюсюча этип, кесди ол къойну.

— Энди, ахшы улап, кесе билгенимча, соя да бил. Мен къарт болгъанма, сер да болгъан болурма. Иги жашымча, манга бир болуш, сени ол къыйынынг тас болмаз. Жанынга, ёлген ананга да сууапды.

Жашчыкъ къойну, адегде болгъаныча сойду, жарашдырды да, саилап, къазаннга салды. Ол кетерге тебирегенде, къуртха жибермедди:

— Энди, жашым, сен ианга бек болушдунг. Санга Аллах ыразы болсун! Энди этген амшылыгъынгы тас этме, мени бла эрттен азыкъчыкъ ашай кет, — дедди. Эригип тургъан жашчыкъ, ол къарт

къатынны хыйласын эслеялмай, аны бла азыкъ ашаргъа ыразы болду.

Къуртха, жарыкъ болуп, жашчыкъны аллына эт, ётмек, къа-
лачла да салды.

— Жашым, ма бу алаамат суучукъдан да бир ич. Бу бек алаамат
затды,— деп, аракъыдан тартдырды.

Ёмюрде аузуна тиймеген аракъы жашчыкъны ичин от этип
кёйдю. Къуртха, кёймай, дагъыда бир кере ичирди. Жашны ба-
шы тегерек айлана кетип, жукъусу келди да, кырдыкга тегере-
ди. Къуртха муну кётюрюп, чанагъа салды. Кёолун-аягъын да бай-
лап, ёгюзлерин жегип, юйюне айланды.

Жолда жашчыкъ кёзлерин ачды. Къараса — кёоллары-аякъ-
лары байланып, чана бла кетип барады.

— Ой, маржа, мени бир бошла. Битеу санларым кёурушхан-
дыла.

— Къайгъырмаз, ахшы жаш, къайгъырмаз. Энди сени къала
башында ойнагъанынг боллукъду,— деп, обур ынхыл кюлююун
этди.

— Мени кишиге хатам тиймейди, мени къайры элтесе?

— Сен патчахха бек керекли адамса. Ол аскерин кыргъанынг
ючюн санга саугъа берирге излейди.

— Акъ чачларынг бла тилейме, мени бошла, анам!

— Мен сени кибиклени сыртларындан кёп салгъан къатырма.
Энди сен мени кёолумдан ычхынмазса,— деп, къуртха эрши тиш-
лерин да ачып кюлдю.

Не тиледи, не жалынды эсе да, ол уубет къатынны жүреги
жумушамады. Чананы башында бир кёгюрчюнле жашны ашыра
келгенлерин кёрюп, жашчыкъ алагъа: «Ай, мени сырыйнамы алып
келигиз да, мен сизни ол ахшылыгъыгъызны бир заманда да унут-
маз эдим»,— деп тиледи.

Кёгюрчюнле учуп барып, къалада сырыйнаны алып келип,
жашчыкъны башындан энишге атдыла. Жашчыкъ сырыйнаны
эринлерине жетдирип, «ду-у» деп бир этгенлей, къуртха чабып
келип, сырыйнаны муру-чуру этип ташлады.

Болсада, къочхар ишни тап болмагъанын сезди. Тюсюнлей
къалагъа келди да, жашны къалада кёрмей, дыгаласха къалды.
Сора чана ызны ызлап, жолну энишге айланды. Ол заманда
къуртха элге жетген эди. Былайда патчахны мыртазакълары
жашны чанадан алып, тутмакъ юйге сюрдюле да, аллындан улуу
кирит такъдыла. Ол тутмакъны тогъуз темир эшиги бар эди. Ала-
ны барын да бегитип, жашчыкъ ёмюрде да ычхынмазча этдиле.

Алайлай къочхар, жете келип, секирип урду да, эшик чартла-
ды, ачылды. Алай эте, жигит къочхар сегиз темир эшикни да буз-
ду. Эм ахырында бек кючлю бир темир эшик къалгъан эди. Къоч-
хар, не кючюн да жыйып, чабып келип, башы бла урду. Эшик чы-
кырмады, къалтырады. Экинчи да чабып урду къочхар —
эшик хыбыж болду. Ючюнчю кере да ургъанда, эшикни пара-ча-
ра этип атды, алай, не медет, къочхарны башы да чачылып къал-

ды. Жанындан суйген кьочхары аллында сойланып жатханын кьргенинде, жаш саргап жылады. Кьочхарны кьучакълады, ийнакълады, алай кьочхар кьымылдамады, тепмеди.

Былайда андан кьп кьалыргъа амал жокъ эди. Ол мыртазакъла жетип кьаллыкъ эдиле да, жашчыкъ кьачмай амал тапмады. Жанындан суйген кьочхары уа аны эркин этер ючюн кесин аямады.

ЖАРЛЫ БЛА ЖИЛЯН

Эртте-эртте, бурун заманда бир патчах болгъанды. Ол бир кече тюшонде кесини халкъын бир да кьалмай тюлкюле болуп кьргенди. Окъуулу адамларын чакъырып, кесини тюшон айтханды:

— Мен бу тюште сейир-тамаша болама, сиз муну жоралагъыз! Не аманга жораласагъыз да, кьоркьуп кьоймай, ачыкъ айтыгъыз. Мен да аны жоралагъаннга бир минг алтын берирме,— дегенди.

Окъуулула не кюрешселе да, бир да жоралаялмагъандыла. Ол заманда патчах битеу кьыралгъа кьрген тюшон айтып, жоралагъаннга минг алтын берлигин да хапар этгенди. Халкъ да бек уллу сургу болгъанды.

Ол кезинде патчах тургъан шахардан узакъ болмай, бир элчикде жарлы киши жашай болгъанды. Ол кеси ёмюрюнде ашдан кьарны тоярча хант тапмагъанды, не юсюне иги быстыр киймегенди. Ол, ныгъышда патчахны тюш кьрге хапарын, аны жоралагъаннга минг алтын берлигин эшитип, ол ахчаны алыргъа асыры кёз ауана этгенден, кече кёсюне жукъу кирмей чыкьгъанды.

Бир кюн а: «Маржама, мен да кёлюме келгенни айтмай кьойсам. Қим биледи, мен айтханны кьабыл этип, ахчаны манга берир эсе уа»,— деп тебирегенди.

Ол, барлыкъ жолун тенг этип, шауданны кьатында солургъа тохтагъанды. Эски кьалпагъын эки бюклев, чолпу кирик этип, шаудандан ичип, кьолун, бетин да жуууп, ол сууну кьатында солуй тура эди. «Арабин, ол тюшню кьалай жоралайым?» — дей тургъанлай, кьайдан эсе да бир кьызыл жыян сюркеле келип, ол суудан да ичип, минга айланып:

— Нек мудахса? Не сагъыш этесе? Кьайры бараса? — деп, ариу адам тил бла сёлешгенди. Киши, бир затын да жашырмай, хапарын жыяннга айтды. Ол заманда жыян:

— Сени насыбынг тутду, манга жолукъдунг. Мен ол тюшню жоралайым. Алай ол минг алтынны экибиз да теппе-тенг этербиз, беш жюзю сени, беш жюзю мени болур. Сен мен айтханча этерге ыразы эсенг, айтайым. Алай мени алдамазгъа сёз бер. Артха келе туруп, мени бу шауданны кьатында табарса. Кьарап кьормесенг, юч кере сызгьыр, мен санга чыгъарма,— дегенди. Ол жарлы да жылян айтханча этерге боюн салгъанда, жылян:

— Сен кесинг патчахны кьатына бар да, экигизден башха адам болмай, жагъыз кесине тюшон айтдыр да, сора былай айт:

«Халкынг бусагъатда сени суймей, хыйла бла, фитнеса бла сени орунунга башха патчах салыргъа умут этеди. Аны себепли, хар жюз юйге бир къуллукъчу сал да, ала халкыны хыйлаларын ачып тыярла»,— деп айт,— деди.

Жарлы киши да тюз ол къызыл жилин юйретгенча айтханда, патчах муну айтханын къабыл этип, минг алтын да берип жибергенди. Алай, энди ол жарлы киши ахчаны жартысын жилиннга берирге кезю къыймай, башха жол бла кетип, иги жашап башлагъанды. Жилин а бош сакълап къалгъанды.

Бир белек замандан сорама, жылдан сорама, биягъы патчах тюшонде кесини халкын къалмай берюле болуп кергенди. Биягъы тюш жоралаучуланы, къуртхаланы жыйып соргъанды, билген адам чыкъмагъанды. Энтда халкыгъа хапар этип: «Бу тюшню ким жораласа, анга эки минг алтын берирме»,— дегенди.

Биягъы кишини энди жарлылыгъы бираз жамалгъанды, болса да, умут этип, биягъы жолну бара, ол шауданнга келип олтургъанды. Сызгырыргъа жилиндан уялады. Озган жол жилинны юлюшон бермегенди, жилинсыз а кеси тюшню жоралай билмейди. Бу да алай турганлай, биягъы жилин чыгып, суудан да ичип:

— Нек мудахса? Къайры бараса? — деп соргъанды.

Бу патчахны экинчи тюшон да, эки минг алтын берирге дегени да айтды. Не киши, не жилин ол алгъын жол юлюшон келтирмегенин юсюнден зат сагъынмадыла.

Къызыл жилин:

— Бар да, патчахны кесине тюшон айтдыр. Ызы бла уа: «Алгъын жол сени хыйла бла чыгырыргъа умут этгенлеринде, билип хорлагъанса. Энди уа сени зор, кюч бла чыгырыргъа умут этдиле. Сен а энди хар он юйге бир адамынгы сал, къоранчларын халкъдан ал. Ала сени сакъларла»,— деп айт,— деди.

Ол киши да барып, жилин айтханлай этип, эки минг алтынны да алып, жилинны юлюшон да келтирмей, башха жол бла юйюне кетип къалгъанды.

Бир белек замандан биягъы патчах ючюнчю тюш кергенди — бир да къалмай халкы къойла болуп, кеси да аланы сюрюучюсю болуп. Ол тюшню ким ангылатса да, анга юч минг алтын берирге айтханды. Болсада киши ангылаталмагъанды. Сора патчах ол алгъын жоралаган жарлы кишини чакъыргъанды. Бу да жилиннга барыргъа уяла, билмесе да патчах ёлтюрюр деп къоркъа, амалсыздан биягъы шауданнга келгенди. Жилин аны кергенде, алдагъаны ючюн да жукъ айтмай, былай юйретгенди:

— Энди халкынг санга бой салып, аман инетлери эслеринден кетгенди. Сен да энди керексиз къоранч этмей, ол юйюге салган къараучуларынгы чакъыр да, башларына эркин эт, кесинг да халкынга иги бол, артыкълыкъ этме,— де.

Киши юч минг алтынны алып, барысын да жилиннга бергенди, терслигин да айтханды. Алай жилин аны алмагъанды, кишиге уа:

— Сен терс туюлсе, сен терс къайдан болгъун, заман алай болгъанды. Патчах аман болгъандан халкъ тюлкюле, берюле,

кьойла болуп айланганды. Сен да аладан биресе да, алагъа ушаш болмай амалыг жокъ эди. Алай манга уа ахча кереги да жокъду. Мен сени сынаргъа деп айтхан эдим, жолунг — мамукъдан, жашауунг — зауукъдан, — деп ашырды.

ЧЫРПАЧЫКЪ

Хапарлагъа кѳре, бурун замаулада бир жарлы жаш жашагъанды. Ол, кесича бир жарлы къызны алып, юй болуп жашагъанды. Алагъа оналты сабий туугъанды. Аладан бири да жашамагъанды, бирери бирер сълтау бла ёлюп къалгъандыла.

Талай заман ётгенден сора алагъа дагъыда бир жашчыкъ туугъанды. Аны, асыры гитчечикден, бешикке салыргъа болмагъанды. Атасыны чырпа бѳркюне салып, анда талай заманны асырагъандыла. Ол себепден жашчыкъны атына Чырпачыкъ атап къойгъандыла. Жашчыкъны жашаууна асыры бек къоркъгъандан кеси жангыз эшикке иймегендиле. Терекге ёрлеп, терекден кетсе, бузда хайнух айландырама деп, буз тубюне кетсе, сабийле таш атып, башын жарсала деп, эшикке кеси жангыз иймей, ийселе да, анасы не атасы биргесине чыкъгъандыла.

Бир кюн тийре жашчыкъла келгендиле: «Биз наныкъгъа барабыз, Чырпачыкъны да бизни бла ий», — деп.

— Угъай, жаным, угъай. Иерик туююлме. Ол сизни тенгли бараллыкъ туююлдо. Челегин элталмаз, наныкъ да жыяллыкъ туююлдо, — деп чарлагъанды анасы.

Жашчыкъла дагъыда тилегендиле: «Челегин да биз элтирбиз, наныкъ да биз жыярбыз», — деп.

Чырпачыкъны да кѳзю къарагъанды жашчыкъла бла барыргъа. Сора анасы, амалсыз болуп, жашчыкъны башлыгъыны чуңгуруна азыкъчыгъын салып, сыртына къаты кысып, къолуна да челекни берип ашыргъанды.

Жашчыкъла баргъан жерлеринде наныкъ тапмагъандыла. Дагъыда бир жерге баргъандыла, алайда да жукъ тапмагъандыла. Азыкъларын да къабып, кетейик деп, ызларына айланып келе тургъанлай, бир кѳп наныкъ болгъан жерге тубеп къалгъандыла. Челеклерин да наныкъдан толтуруп, ызларына айлангандыла. Ала чегетден чыгъаргъа кеч болгъанды, кѳз байланганды.

Сора жашчыкъла, къалай этейик деп, сагъышха киргендиле. Тѳгереклерине къарай кетип, узакъда бир от жылтырагъан кѳргендиле. Энди былайда къалсакъ, бизни ач бѳрюле чачарыкъдыла, не болса да ол от жылтырагъанга башыбызны атайыкъ деп, жолгъа чыкъгъандыла. Баргъандыла агъач бла, къаяла бла, суула бла. Кѳп къыйналгъандыла. Къыйналсала да, ол от жарыкъгъа келгендиле. Алай келгенлей, беш башлы бир эмегени юсюне къарап къалгъандыла.

— Келигиз, келигиз, жанчыкъларым! — деп, эмеген дорбууну бир жанында бир салам тѳшелгенни кѳргюзтуп, жашчыкълагъа ариу айтханды. Беш башы да жашчыкълагъа къарагъандыла.

— Къайдан келесиз, жанчыкъларым, былай кечге да нек къал-

гъансыз? Мени тапмасагъыз, жунчурукъ эдигиз,— дегенди эмеген.

— Эрттенбла элибизден чыгъып, наныкыгъа баргъан эдик да, наныкъ тапмай кѣп айландыкъ. Кетейик деп, ызыбызгъа айланганлай, бир кѣп наныкъны кѣрюп, челеклерибизни толтуруп, агъачдан чыкъдыкъ. Чыкъгъанлыкыгъа уа къарангы болуп къалды да, сени дорбунунгдан чыкъгъан от жарыкъны кѣрюп, ызынгы алып келгенбиз,— дедиле сабийле.

— Ой, балачыкъларым, ой, жанчыкъларым, наныкъларыгъыз а къайдадыла сора? — дегенди эмеген.

— Наныкъларыбыз а сени эшик аллынгдадыла.

— Келтиригиз бери сора! — деди эмеген.

Жашчыкъла наныкъларын келтирирге эшикге чыкъдыла. Сора Чырпачыкъ айтды алагъа:

— Беш челек наныкъны элтейик да эмегени беш башына кийдирейик. Ол наныкъланы ашап бошагъынчы, биз къачарбыз!

Айтханыча, беш челек наныкъны келтирип, эмегени беш башына кийдиргендиле. Эмеген, наныкълагъа жутланып, башларын челекlege атханды. Олсагъатлай жашчыкъла да къачхандыла.

Бир заманда, таңг аласында, жашчыкъла эллерине жетгендиле. Эмеген да, беш башында беш челек бла аланы ызларындан сургенди. Алай, элге жууукъ болгъаны себепли, андан ары барыргъа базынмагъанды. Беш башында беш челек да, дауурбасны къакъгъанча дыгырдай, ызына къайтханды. Жашчыкъла уа юйлерине сау-эсен келгендиле.

Аны эшитгенибизча иги таууш эшитейик, аны кѣрмегенибизча ауруу-талау кѣрмей къалайыкъ.

ЭСЛИ ЖАШЧЫКЪ

Бир къарындаш бирси къарындашына къонакыгъа баргъанды да, эшегин босагъа къатында такыгъанды. Тура келип, эшек, ычхынып, къайры эсе да кетгенди. Эки къарындаш да эшекни излей жайылгъандыла. Жолда бир жашчыкъгъа жолугъуп, анга соргъандыла:

— Жашчыкъ, былайлада эшек кѣрмегенмисе?

— Къаллай эшек? Сол кѣзю сокъур болгъан, арт аягъындан акъсагъан, сыртында да арпасы бла эски жашыл машогу болгъан эшекними излейсиз?

— Ыхы, ма ол эшекни излейбиз. Къайдады ол?

— Угъай, мен аллай эшекни кѣрмегенме,— дегенди жашчыкъ.

— Къалай кѣрмегенсе?! Сен аны сокъурлугъун, акъсаклыгъын, юсюнде жююн да билесе. Къайда болгъанын да билмей амалың жокъду! — деп, ачуландыла къарындашла.

— Етюрюк жарамаз, сизни эшегигизни мен кѣрмегенме,— деп, жашчыкъ жолуна тебирегенди.

Ала жашчыкъны къолундан тутуп, эшегизни ол урлагъанды деп, тюзюлей тѣреге элтгендиле.

— Да мен сокъурму болгъанма? — дегенди жашчыкъ.— Мен

жолда эшекни ызын кѳргенме. Онг арт аягыны ызы аны бирси аякларыны ызыча терек туйюлдо, атламы да кысхады. Ол эшек онг арт аягындан акъсагынын ким да билликди. Жолну онг жанында хансла ашалыпдыла. Сол жанында хансланы кѳрсе эди, эшек аланы да ашар эди. Сол кѳзю сокъурду. Эшек терек къатында къабыргъасын ышыргъа тохтагъанды да, терек юсюнде жашил халыланы кѳйгъанды. Машокдан акъгъан арпа бюртюклеге кѳре уа, тешиклери бла эски машок болгъанын билгенме.

Быланы барына да тынгылап, тѳре ол эки къарындашха да аяусуз урушуп, жашчыкыны бошлагъанды.

ПАТЧАХ БЛА БИР БАЙНЫ ЖАЛЧЫСЫ

Бир кюн патчах халкыны не ишлеп, къаллай жашауда тургъанын билдир мурат бла, юсюне башха кийимле кийип, къолуна тыякъ алып, жыау жолгъа чыкъды. Кѳп да узаймай, бир агъачны къыйырында, жол жанында илипин къаза тургъап бир жалчыны кѳрюп озду. Ингирде, патчах юйюне къайтып келе, жалчыны дагъыда ишлей тургъанын кѳргенде, къатына келип:

— Эй, алап, ишинг къолай болсун! — деди.

— Ой, сау бол, къолай да Аллах берсин!

— Кѳп иш ишлегенча кѳрюнесе, тапхан ахчангы неге къоратаса?

— Хазна туйюлдо хакъым, болсада, тапхан ахчамы бир бѳлегин суугъа атама, андан къалгъанындан бир бѳлегин борчума береме, андан къалгъанындан бирин кесим ѳнгкючге береме, энди андан да къалгъанын а къатыным бла кесим ашайбыз, — деди жалчы.

Бу сѳзлени магъанасына патчах, не кѳп ойлашса да, туюционалмады. «Бу къалай болады? Эрттен намаздан ашхамгъа дери жер къазып, тапхан ахчасын суугъа неге атады? Неда, кеси борчундан къутулалмай тургъанлай, тапхан ахчасын биреуге ѳнгкючге нек береди?» — деп, патчах кѳп сагъыш этди.

Туюционалмазлыгын ангылап, патчах ахырында былай айтды:

— Мен, бош къара адам туйюлме, сизни патчахыгъызма. Алай сыңап, халны билейим деп, башха кийим кийип чыкъгъанма. Энди сен бусагъатдагъы сѳзлеринги магъанасын манга айт. Мен аны ючюн санга юч алтын берейим, — деп, алтынланы узатды. — Алай сен бу сѳзлеринги менден башха адамгъа айтма, — деп къаты билдирди.

Алгъан алтынларын кѳйнуна салып, жер къазгъан жалчы сѳзюп былай башлады:

— Мени жашауум биямукъ блады. Бир кюнню иш хакъыма туз сатып алама да, аны биямукъ бишген суугъа атама. Экинчи кюн иш хакъымы атам бла анама аш-сууларына береме. Алагъа къараргъа борчум болгъанын кесинг да билесе. Ючюнчю кюпюмю хакъын сабийлерне къоранч этеме. Не ючюн десенг, мен бусагъатда алагъа къарамасам, мен къарт болсам, ала да манга къарамазлыкъларын кесинг да билесе. Тѳртюнчю кюн хакъымы уа

къатыным бла кесим ашайбыз. Тоймасакъ да, аманны кебинден кечине барабыз,— деди.

Патчах юйюне къайтып келгенлей, кесини къыралыны жан-жанына атлыла чапдырып, элге былай хапар салады:

— Мени бир элберим барды да, аны магъанасын ким билсе, анга патчахлыгъымы жартысын береме.

Къаланы ары, бери жанындан да байла, бийле, эфендиле, къуртхала да жыйылдыла. Алз бла бирча ол жалчы ишчини неси да келди. Тюрлю магъанала жоралап кюрешдиле, алай бири да билип айталмады.

Бир кюн ол жалчы ишчини неси, аны ишлегенине къараргъа келип, сёзню арасында былай айтды:

— Патчах манга бир къыйын элбер сорду. Биреулен, дейди, тапхан ахчасыны бир бёлегин суугъа атады, бир бёлегин ёнгкючге береди, бир бёлегин борчуна береди, андан къалгъанын кеси хайырланады. Аны къалай ангыларгъа боллукъду, сен билмеймисе? Ойлаша, сагъыш эте, башым кёпгенди,— деди.

— Да юйюнге, ол элберни патчахха мен юйретгенме. Аны бла уа эли неге къыйнап жюрюйдю да?

— Сора сен элберни магъанасын билесе, злаймыды?

— Да билмей а. Патчах кеси аны ючюн манга юч алтын да бергенди,— деп махтанды жалчы.

— Ай, юйюнге, мен юч алтын угъай, эки кере юч алтын окъуна берейм, сен манга элберни магъанасын айт ансы,— деди бай.

Жарлы жалчы алты алтынны эшитгенде, къууанып, патчах: «Манга тюбегинчи кишиге айтма»,— дегенин да унутуп, алтынны алып ючюн, айтханды да къойгъанды.

Бай, къууанып, олсагъатдан патчахха барып айтады. Алай патчах элберни магъанасын жалчы айтханын билип, жалчыгъа бек ачууланды: «Ай, ант ургъан, сени мен бир кёрейим! Айтхан сёзюнде турмай, айтып къойгъанын кёремисе аны!» — деп жаныды.

Алайда окъуна жалчыны чакъыртып, асмакъгъа асаргъа буюрады. Жалчыны келтирип, патчахны аллында сюдиле. Патчахны аллына уа жалчы ол тогъуз алтынны да къойнуна салып келгенди.

— Сен кесинги байынга элберни магъанасын неге айтханса? — деп, патчах жалчыгъа огъурсуз къарады.— Экибизни сёзюбюз къайдады? Энди мени бла бир кёрюшгюнчю кишиге аузундан сёз чыгъарма деген эдим да, сёзюнде нек турмадың?

— Да, бир кере кёрюшгюнчю деген эдинг. Андан бери мен сени бла бир ненча кере кёрюшгенме! Сени сыфатынгы юч кере кёргенме. Ма, ётюрюк эсе,— деп, къойнуна узалып, алтынларын къол аязына жайып, патчахны кёзюне тутду.— Ма, хар алтында сени сыфатынг кёрюнюп турады,— деди.

Ол заманда патчах ол жалчыгъа айтыргъа жууап тапмай, аперим деп, дагъыда юч алтын берип жиберди. Ол ишчини неси байгъа уа, жукъ да бермей, ачууланып, кесин да къыстап ийгенди дейдиле.

Озгъан заманланы бир кезиуонде бир жарлы кишичик жашагъанды. Жангыз ийнегинден сора аны башха ырысхысы болмагъанды. Бир жол ийнек тас болуп, ол киши да бушуу-бушман этип, эки-юч кюнню ичинде аны излеп айланганды. Айлана кетип, ийнегин картоф уруда талханды. Урулу бир жанын къаза, оя, алаша этип, секирип ичине тюшоп, ийнегин урудан чыгъарды. Ийнекни алай чыгъаргъанда, кесини къарыуу анга жетгенине бек къууанды. Энди мен бу къарыуум бла, кесим ишлеп нек кюрешеме, жарлы болуп нек турама, башха адамланы кесиме ишлетип жашасам а андан эсе деген акъылгъа келгенди.

Юйюне баргъанлай, къатынына азыкъчыгъын хазырлатып, аны да алып, адам къыйыны бла жашау излей кетгенди. Кете, бара-барып, бир-эки кюнден бир улуу суугъа жетеди. Ол сууну бойнуу бла да бара баргъанды да, чабакъ тута тургъан бир эмеген жашха тюбегенди. Сау терекден этилген илкич — чабакъ чыбыгъы, темир гылжадан этилген ыргъагъына да чабакъ къуртну орнуна бир сарыуек чанчылып, чабакъ тута тургъан эмегенни ол кишичик тюз къатына барады.

— Ой, иш къолай болсун, эмеген!

Эмеген тынгылады, саламын алмады. Абадан къарындашыма бар деп къойду. Андан озуп кете барып, тюз аны кибик бир эмеген аныча чабакъ тута тургъанлай кёрдю. Салам бергенинде, ол да саламын алмады, биринчи эмеген айтханча айтып къойду. Андан да озуп бара, бир ахырзаман эмеген, сау терекден этилген чабакъ чыбыгъы, ыргъагъында да бир сарыуеги бла ыргъайла тута тургъанлай барды.

Къоркъса да, кесин жигит кёргюзтюрге кюрешип, кишичик анга да салам берди. Ол эмеген, бирсилеча этмей, саламын алды да:

— Бар юйге, анда хапар айтырбыз, — деп, юйлерин кёргюзтюп жиберди.

Юйге барса, жашланы аналарындан башха юйде киши да жокъ.

— Ой, анай, мени санга жашларынг жибергендиле, — деп хапарлады.

Эмеген къатын:

— Ахшы, алай эсе, олтур, — деп буюрду.

Ингирде жашла да келдиле. Ашап, ичип бошагъандан сора, эмеген жашла ол кишичикге сордула:

— Аха, сен адам улу, не айланаса, не жюрюйсе? Айт хапарынгы энди!

Кишичик, къыйырдан тутуп, ийнегини къалай тас болгъанын, аны уруда табып, къалай чыгъаргъанын, кесин бек улуу къарыулугъа санап, адам къыйыны бла жашауу излей айланганын да къалдырмай айтды.

Ол хапаргъа тынгылагъан эмегенле кюлкюге къалдыла. Кишичикни ортагъа салып, бири бир жанындан юфкюрсе, бара да

бирине тие, дагыда бири юфкюрсе да бирине тие, тангига дери кишичик бла топ ойнагъанча ойнап турдула. Эрттенликде уа аналарына алай айтдыла:

— Бу кишичикни бир жары жибермей тур,— деп, хар бири кесини жумушуна жайылып кетдиле.

Ала кетгенлей, аналары:

— Энди сен къач, къачмасанг да, ала сени бла ойнап, эрикгенлерин кетергенден сора сени ашарыкъдыла,— деп, кишичикни къачар жолуна тюзетди.

Кишичик, алайдан ычхынганлай, къача-къача бир сырт бетге чыгып баргъанлай, эмеген жашла аны къачып баргъанын эседиле. Олсагъат бир бирге сызгырып, ючюсю да бирча кишичикни ызындан къуууп тебиредиле. Аланы кёрюп, кишичик, къоркъгъандан жаны тамагына тыгылып, сыртны башына къутулады.

Сыртны башында бир адам бир арбачыкны тартып баргъанлай тюбейди да:

— Ой, Аллахынг бла тилейме, мени эмегенледен бир къутхар, ала мени къуууп келедиле! — деп ол кишиден тиледи. Ол адам кишичикни арбада бичен тюбюне букъдурду. Арбачыны онг буту бла сол къолу жокъ эди. Тыякъгъа тыянып, арбаны алай тарта бара эди. Ол да арбаны кючден тартханча этип, барыргъа кюреше тургъанлай, эмеген жашланы бек кичилери жетгенди.

— Аха, биз къуууп келген адам не болду? Сен аны кёргенсе, айт! — деп, тыйып тохтады.

— Мен киши кёрмегенме,— деди арбачы.

— Алай эсе, аны орнуна сени сытып бошайым! — деп, эмеген жаш бутсуз-къолсуз арбачыны къолгъа алып умут этди. Алай болгъанлыкъгъа, акъсакъ арбачы эмеген жашны жангыз къолу бла сермеп алып, жерге урады. Бир ургъанлай, эмеген жашны къолтукъ тюбюне дери жерге батдырады. Эмеген жаш аны сермегенде, тобукъларындан ары батдыралмайды. Арбачы, ачууланып, къолгъа алып, аягыны, къолун да байлап, тешден тёнгеретип жибереди.

Аны ызындан экичиси да жетеди. Аны да ол формада этеди. Бек артда бек таматалары гюрюлдеп келеди. Аны бла бек кёл кюрешедиле, жагъалашадыла, булгъашадыла, силдешедиле, болса да акъсакъ аны да жуммак бюклеп, бирси экисин этгенча, тешден тёнгеретип неди.

Аланы барын да тынчайтхандан сора, акъсакъ киши айтды:

— Ай, адам улу, чыкъ, къоркъма! Эмегенледен бошагъанбыз. Кишичик, къоркъа-къоркъа, бичен тюбюнден чыгъады да, арбаны тартыргъа болуша-болуша, акъсакъны юйюне барадыла.

Юйде ашагъан, ичген да этип, солугъан, жукълагъан да этгенден сора, акъсакъ киши сорду:

— Сен не адамса, къайры бараса, не айланаса?

Кишичик да айтды:

— Да энди мени барыр жерим къалмады. Айланганым а буду: мени ийнегим тас болгъан эди. Аны эки кюнню излеп, ючюнчю кюн картоф уругъа кетип тургъанлай тапханма. Кесим жа-

пгыз уругъа тшош, аны урудан чыгъаргъан эдим. Ол кюн алай-да къарыууму сынагъандан сора, къарыуума базынып, адам къыйыны ашаргъа жайылгъан эдим.

— Алай эсе, ахшы киши, сен иги тынгыла, мен санга бир хапар айтайым, — деди акъсакъ киши. — Мени жангыз бир жашым бар эди, аны уа бир жауу, душманы болгъанды. Экиси бир бирин хорлар ючюн кеп заманы кюреше эдиле. Алай биз жашагъан жерледе мени жашымы сыртын жерге тийирген киши чыкъмагъанды. Бир жол жашым ол жауу бла бирге тюбеген эдиле. Ала тутушуп башлагъанларында мен да къатларында эдим. Ол душман мени жашымдан онглу болуп башлагъанында, мен къоркъдум. Энди аны ёлтюрсе, мени да ёлтюрмей къоймаз, былай этсем а, къояр эсе уа деген муратда, жашымы аякъ тюплерине чертлеуюкле сепген эдим. Жашым мени алай этгеними кёргенинде, бек ачыуланган эди: «Ой, атам, сен да муну жанлы бола ушайса да!» — деп, сермеп ол жашны жерге ургъанда, белине дери жерге батдырды. Мени да сермеп бир къолу бла сызгъанда, барып терекге тийгенме. Қъолум, бутум да ол кюн юзюлгендиле. Жашым ол адамны ёлтюрюп, жетип мени да къойнуна алып, юйюме келтиргенинде, бир жыл кёзюне багъылып, алай иги болгъан эдим. Андан сора ол жашым былай айтды: «Кесими къарыуума жетген адам тапхынчы къоймам», — деп, тохтамай кетген эди да, артда аны биреу хорлап, жашымы да анда ёлген хапарын эшитген эдим. Қъарыулугъа андан да къарыулу дунияда табылады. Мени бир къолум, бир аягъым да болмаса да, сенден мен кючлю болгъанымы кесинг кёресе. Сең а, къайда, къарыууланы къатында, харип, къол жагъыуса. Санга къыйынын ашатырыкъ адам жокъду. Андан эсе юйюнге бар, тынч ишлеп, ашаргъа кюреш. Санга адам къыйыны керек тюйюлдо, — деп, хапарын бошады.

Ол жарлы кишичик да, аны сёзюне тынгылап, юйюне къайтып, тынч ишлеп, ашап, жашап къалды.

КЪОРКЪАКЪ ГАЛАКЧЫКЪ

Галакчыкъ деп аты айтылгъан бир къоркъакъ адам жашагъанды. Хапаргъа кёре, ол гитче чыркым кишичик болгъанга ушайды. Аны бири биринден ариу эки къатыны бар эди дейдиле. Галакчыкъ кече эшикке чыкъса, ала аны эки къолтугъуна кирип чыгъарычу эдиле. Бир тюлкючюк а, аны алай къоркъакъ болгъанын билип, кече эшикке чыгъармай, юрюп, къоркъутуп тургъанды.

Бир ариу ай жарыкъ кече эки къатыны эки къолтугъуна кирип, эшикке чыгъаргъандыла Галакчыкъны. Ол а, кёкге къарап: — Ай, жылкы сюрюрге не тап кече эди! — деди.

Қъатынларындан бири, аны эшитип:

— Хау, сен бёрюкёз а къоймагъа эдинг жылкы сюрмей! — деп кюлдо.

Галакчыкъ аны сёзюм экили эшитип:

— Бёрю келемиди дейсе? — деп, къачып юйге кирди. Қъатынлары ызындан барып, хыликтэ этип кюлгендиле. Ол заманда Га-

лакчыкъ къатынларыны аллында уялгъанды, ийменгенди. Сора: «Ай, маржама, мен былагъа кесими батырлыгъымы бир таныгма-сам!» — деп, узакъ жолгъа хазырланганды. Жол азыкъгъа бишлакъ, гыржын, бир гыбыт айран, жип да алып, кетгенди.

Кѣп заманны батырлыгъын, къоркъакълыгъын да сынарча ишге тюбемей айланганды. Арабин, хар ким да мени батырлыгъымы билип, тюберге къоркъуп, къачыпмы айланадыла деген оюмда бир сууну бойну бла бара болгъанды. Кѣп да бармай, сууну бирси жанында бир деу эмегени эслегенди. Алай къоркъду, алай къоркъду — кийимлери балчыкъгъа тюшгенча болдула. «Ыхы, бир жукъ да тюбемейди дегенинг а ол болсун, тюбеуча уа энди тюбедим», — деп кеси кесине шыбырдады. Алай а къоркъгъанын а билдирмезге кюрешди. Эмеген да, Галакчыкъны эслеп бугъача ёкюрюп, жер къазып тебиреди. Галакчыкъ да ол этгенча этди. Экиси да сууну эки жанында гюрюлдешип, жер къазып, зылдыланы кѣкге-кѣкге бардырдыла.

Ол кезинде Галакчыкъ, бир уру къазып, юсюн бош жабып къойду. Экинчи уруну къазып, ичине бишлагъын салды, ючюнчю уруну къазып, анга жибип, тѣртюнчю уручукъгъа уа айран гыбытын салды.

Эмеген сууну ары жанындан акъ ташланы ууатып, бурху-бурху этип Галакчыкъгъа атса, Галакчыкъ да бишлагъын уручукъдан чыгъарып, уууп-уууп, эмеген таба сыза эди. Алай эте келгендиле да, Галакчыкъ кесин пелиуан батыр кѣргюзтюп:

— Эй, аман эмеген, сууну ары жанындан ынгырдай турмай, алай батыр эсенг, бери нек ётмейсе? — деп оспар сѣлешди.

Эмеген аны эшитгенде, сууну эки жарып ётдю. Жангыз кѣзюн жандырып, бугъача къайырылып, энди уа жутуп къояйыммы дегенча этип тебиреди.

Галакчыкъ къоркъуп къыл юздюрсе да, эмегенге тасхасын билдирмей, керилген, солугъан, сермеширге талпыгъан кибик кѣргюзтюп кесин:

— Эй, аман эмеген! Суудан танала да ётедиле. Сен алай гѣжеф эсенг, жерни батдырып сынашайыкъ, — деди.

Эмеген жюрексинип урады да, табанлары жерге батады. Галакчыкъ, чаба барып, ол къазгъан уруну юсюнден къыжырап басханда, базыкъ бутларына дери уругъа батады.

Эмеген, аны кѣргенде, тынгысыз дыгалас эте башлайды.

— Аха, аны бла бир бирни сынадыкъ. Энди жерден къайиш алып сынашайыкъ, — деди.

Эмеген кюллерын жингириклерине дери жерге батдырып, зылдыларын кѣкге-кѣкге бардырып кюрешди, жукъ да эталмады.

— Эй, аман эмеген, жерден къайишлик алгъан алай туююлдю, ма былайды, — деп Галакчыкъ ол уруда басдыргъан жибип суууруп чыгъарып, эмегени юсюне атды. Эмеген, аны кѣргенде, бютюнда бек къоркъду.

— Аха, аны бла да сынашдыкъ. Энди, жерни басып, акъ жаууу ким чыгъаралса да, бир кѣрейик, — деди Галакчыкъ.

Эмеген басхан жерни энишге чөкдюрүп, топ тийгенча чуңгур-чуңгур этип жүрөшди, бир зат да чыкмады.

— Эй, аман саусырт эмеген, бери бир кырачы! Жерни акъ жауун чыгыарму иа былай болады! — деп, Галакчык, чабып барып, уруда букъдуруп тургъан айран гыбытыны юсюнден басханлай, гыбыт атылып, айран чыгып ёрге урду. Аны кёрген эмегени, асыры кыркыгъандан жаны чыгып кылады дерча болду. Эмегени алай кыркыгъанын кёргенде, Галакчык бек ёхтем батыр болуп:

— Бусагъат мени сыртынга кётюрүп, жашагъан жеринге элт! — деп буюрду.

Ол сёз Галакчыкты аузундан чыкыгъанлай, эмеген аны сыртына кётюрүп, суудан ётдюрүп, юйюне элтип барды. Ол аны сыртына кётюрүп келгенин юйде эмеген нёгерлери кёргенлеринде, уллу тамашагъа кыалгандыла:

— Бу кимди? Сыртынга кётюрүп нек келесе? — деп, гузаба этип сордула.

— Эй, жууукъларым, ол алай гитчечик болгъанлыкыгъа уа, сиз аны бла бир да демлешмегиз! Мен аны сыртыма суйюп кётюрүп келмейме. Ол тартып жерни кыайишин алгъан кишиди. Жерни басып, жауун чыгыаргъан пелиуанды. Акъ ташланы ууатхан деудю. Кыайда да аны бла демлешибиз деп эшигибизни жапмагъыз! Не айтса да, кыынкъ демей туругъуз! — деп кыркытду нёгерлерин ол эмеген.

Эмегенле симсиредиле. Галакчыкты тегерегине айланып, уллу хурмет этедиле. Галакчык ол халны кёргенден сора, андан да ёхтем, батыр болду. Сора, кесин бир алаамат тулпар кёргозтеме деп, алайда терен кызылгъан урулагъа барып кыарай эди. Эмегенле аны кёргенлеринде: «Ай, ол урулагъа игиликге кыарамайды, бизни кыырып, алагъа кыуяргъа деп кыарайды», — деген акъылда дыгалас этедиле. Не бла кёлуне жетейик деп, бир уллу ёгюзню биширип, саулай келтирип аллына салдыла.

— Да, эмегенле, бишген эти шорпасы да болуучуду, аны да келтиригиз! — деди Галакчык. Ала шорпаны келтирирге кетгенлей, ёгюзню учасын уругъа атып басдырды. Эмегенле кыазан толу шорпаны алып келгенлеринде, эти думп болгъанын эседиле. «Хай-хай-хай, да бу сау ёгюзню былай женгил жутуп кыойгъан, биз хариплени барыбизны да саулай окъуна ашап, жутуп кыоярыкыды», — деп, ичлеринде жанлары кыуруп турадыла.

Галакчык, бюсюремеген кибик этип, шорпадан бир-эки уртлады. Ызы бла эмегенлени суу алычу жерлерине барып, ёрге-энишге кыарап, ёнчелеген кибик этил эмегенлени кесине кыаратды. Эмегенле, Галакчыкты алай этгенин кёрюп, тынгысыз болуп:

— Адам улу, не кыарайса не кёресе? — деп сордула.

— Кыарагъаным олду, сиз мындан суу ташып кыыйналмаз юйю бу сууну сизни жашагъан жеригизге бурур эдим деп кыарайма, — деди.

— Ай, кыой, аурууунгу алайык, кыой! Бизни аталарыбыз да

сууну ташып жашагандыла, алача биз да жашарбыз,— деп, алына ийилдиле.

Экинчи кюн эмегенле отунга тебиредиле, Галакчык да алабла барды. Агъачха жетгенлей, Галакчык, төрт жанына къарап, бир тамаша зат этерикча, кесин алай кёргюзтүп, жиби бла тереклени бир бирлерине байлап башлады. Эмегенле сирелип къарайдыла: «Ай, энди бу биягъы бизге бир палах этерге тебирегенди»,— деп, гузабагъа къалып:

— Ай, адам улу! Бизге да айтсанг а, бу тереклени неге деп байлайса? — деп, бир ауздан тиледиле.

— Аланы уа сиз мындан отун ташып кюрешмез ючюн, бир бёлек жюз терекни сизни кшошугъузгъа элтирге деп байлайма,— деди.

— Ай, сен къалай ахшы кишисе, адам улу! Тилейбиз, къой! Биз да аталарыбызча отунну ташып жашаргъа сюебиз,— деп тиледиле.

Галакчыкны энди несин айтаса — мени кибик ким барды деп, мыйык тюнден кюлюп жюрюйдю. Эмегенле аны билмей, къара къайгъыгъа къалып, энди мындан башыбызны къалай кьутхарайык, бир амал этерге керекди деп. ол оюмгъа келдиле.

— Адам улу, сен бизни бла туруп эриге да болурса. Сюе эсенг, юйюнге элтир эдик,— дедиле.

Галакчык сюемен а олму эди? Ичинден къууанса да, аны эмегенлеге билдирмей:

— Да къонакбайла айтханлай этерме,— деп, унагъанын билдирди.

Эмегенле бек къууандыла. Галакчыкны бир мазаллы эмегенге да миндирип, саугъагъа да бир къой сюрюуню берип, юслеринден ашырдыла, кьутулдула.

Галанкчык, сау къой сюрюуню да алып, эмегенге минип юйюне келгенде, къатынлары тамаша, хайран болдула. «Бу жигитлик, бу адамлык мынга къайдан чыкды?» — деп сейирсидиле.

— Эмеген къонагъыбызны сыйлагъыз хайда! — деп, Галакчык къатынларына буюрду.

— Да не бла сыйлайык? — дедиле ала.

Галакчык алагъа кёз кысып:

— Ол эмеген мыллыккладан къалгъаны бар эсе, терк окъуна биширигиз! — деди.

Къатыла Галакны ышарасын ангылап:

— Да киши, бир эмеген бутдан сора жукъ къалмагъанды, ол жетерик эсе, биширейик,— дедиле.

Жарлы эмеген, аны эшитгенде:

— Ой, анам, мен жарлы, адам улула, сиз эмеген этдамы ашайсыз? — деп сорду.

— Да хоу, эмеген этсиз бир да болмайбыз. Кишибиз эмеген уугъа жюрюп туруучуду. Муну аллында бир аман арык эмегенни ёлтюрюп келген эди. Сенича семизни уа Аллах берге эди! — деди къатынладан бири.

Аны эшитгенлей, деу эмеген мыллыгын эшикге атды. Галак, аны ызыдан чыгып:

— Къайры ашыгъаса, маржа, ашай бар! — деп кычырды. Эмеген аны ангыламай, «Ашайма!» — деп кычыргъан сунуп, бютюн да бек къачды. Ол алай мукъут-думан болуп, къачып бара, аллына ол алгъыи Галакчыкъны къоркъутуп тургъан тюлкючюк чыкъды. Сейирсинип:

— Къайры къачып бараса, саубитген эмеген? Сен къоркъурча ким барды?

Талакъ солуу этген эмеген, тохтап тарыкъды:

— Ох-ох-ох, тюлкючюк, мен бир затдан къутулуп келеме да, айтсам ийнамазса! Ма алайда ол юнню кёремисе? Анда бир адам жашайды да, андан къарыулу, андан огъурсуз мен кёрмегенме. Кесн да, эки къатыны да эмеген эт ашап жашайдыла. Алай къачмасам, мени да ашап къоярыкъ болур эдиле.

Тюлкоу харх этип кюлдо:

— Ой, сен телини огъесе! Ала сени алдагъан этгендиле. Мен ол юйде жашагъан Галакчыкъны эшикге чыгъаргъа кьоймай турама, мени кёрсе, жаны чыгып къалады. Келчи, мен аны къалай къоркъутсам да, кёрюрсен.

Эмеген кертн да кесими алдатып, айыплымы болдум деп, тюлкоу бла тебиреди Галакны юйюне. Ол а, узакъдан къарап, ишни да ангылап, кычырды:

— Ай, сау къаллыкъ тюлкючюк, келтир бери ол семиз эмегени! Къутулуп къачып кетгенди менден, ызыдан къуууп жеталмагъанма.

Аны эшитгенлей, эмеген: «Аха, тюлкоу мен жарлыны алдап, Галакга ашатыргъа алып бара кёреме!» — деп, ачыуланып, тюлкоуню къуйругъундан тутуп, ташха жагъып, къачып кетгенди.

Ол кетгенден сора уа Галак барып, тюлкоуню терисин алып, кесине бёрк этдиргенди.

КЪАЙСЫ УЛЛУДУ?

Бурунгу эски ёмюрледе, адам, мал да аз болгъан заманлада, таулада назыла, наратла ёсмеген ауукълада, уллу тау ауузла бусагъатдача терек болмагъан чакълада, бизни ата-бабаларыбыз Малкъар таулада жашамагъан узакъ ёмюрледе тау этекледе бир тамашалыкъ бугъа жашагъанды. Мазаллылыкъ бла анга тенглик этген жан неси болмагъанды.

Кёзлери арба чарх тенгли, кирпиклери бирер къары болгъандыла. Тар къолгъа кирсе, мюйюзлери эки жанына тийип, къаяланы оя болгъанды. Жюрюсе уа, уллу терекле аякъ тюбюнде ханслада эзилгендиле. Къуйругъун силкиндирген заманда терекге жетсе, тамыры бла къобарып ала эди. Тёбеде жатса, аны ауурлугъу бла батдырып, чунгур этип кьойгъанды.

Хапарлада айтылгъаннга кёре, аны атасы, анасы да болмагъанды. Къайдан келгени да киши билмейди. Иесиз, кеси аллына

жюрюгенди. Жюрюгенде да аны аяклары жерни жети кыатына дерн батхандыла. Ол тюзде жатып тургъанлай, таугъа узалып, чыран бузланы жалап тургъанды. Уллу баргъан сууну суусап болуп ичсе, тауусуп, тюп ташларын ачханды. Ол бугъаны аты Желмаууз эди.

«Елмесенг да къартдамы болмазса», — дегенча, бир бӕлек жюз жылланы жашай келип, бугъа къартайгъанды. Не къарыулу, не деменгили болса да, Желмаууз бугъа, ёлюмню хорлаялмай, тау этегинде ёлюп сойланганды.

«Елген — саугъа азыкъ», — дегенча, бугъаны мыллыгына къанатлыла, жаныуарла да басындыла. Кӕп кюрешип, терисин жыртыдыла, этин ачдыла, чегилерин чачдыла. Къанатлы, жанлы болгъан къалмай, жыйылып, мыллыкны кӕп заманига ашадыла.

Бир кюн а, бир да болмагъанча бир мазаллы къуш къанатлары бла кюнню жарыгъын ауана этип, мыллыкга жетди. Жумулуп барып, бугъаны жауурун къалагъын тырнаклары бла кӕтюрюп, кӕкге учду. Уча, кете барып, узакъда бутакъсыз эки къуу терекни кӕрдю. Шуулдап жетип, ол эки терекни бирине къонду.

Сакъ жауун кӕз ачдырмай къуя болгъанды ол заманда. Къуш жауурунда болгъан этни жутланып жырты турду. Терек да бир-бирде аз-маз къымылдайды. Терекни не ючюн къымылдагъанын къуш сезмей эди. Ол жерде терек, чырпы да болмагъанды, къуш да терекге къонмагъанды.

Ол жерде бир къойчу болгъанды, къойларыны аллында жюрюген да бир теке болгъанды. Жауун жаугъанда сюрюучю да, къойлары да ол текени тюбюне жыйылыучу эдиле — алай уллу мал эди ол. Сюрюучю жукълай, тюш кӕре, къойла да жатып, ышныр эте. Текени да кӕзлери къысыла, мюйюзлери къымылдай, тӕрт зягъыны юсюне сюелип къалкъый эди.

Къуш аны мюйюзюне къоннганын сезмейди. Бир заманда сюрюучю жукъудан уянды. Жауун тохтай болурму экен деп, текени тюбюнден башын къаратды. Ол заманда къуш элгенип учду. Ол учханда, жауурун къалакъ къушну аузундан ычхынып, сюрюучюню кӕзюне тюшдю.

Сюрюучю, кир тюшген сунуп, кӕзюн ууду, чыгъаралмады. Кӕзю да жилий, ингирде юйюне келди да, элде адамла къойчуноу кӕз чунгуруна кирип, жауурун къалакъны кюрекле бла къазып чыгъардыла. Битеу элни кючю бла жауурунну элтип элни къыйырында ёзеннге салдыла.

Кӕп жюз жылла оздула, жауурунну юсюне жер къозлады. Жерни юсюне къыртиш ёсдю. Ол тюз ёзенни юсюнде эл орналды, адамла жашап башладыла.

Кюнлени бир кюнюнде бир тюлкую айлана келип, жауурун къалакъны къыйыры жерден ёрге чыгып тургъанын кӕрдю. Жатып, жауурунну къыйырындан къабып тартханды, аны къымылдатып, юсюнде жашап тургъан элни бир жанына бургъанды.

Элни халкъы къууугъун болуп, тюзге чыгады. Тюлкую, алааны

кёрюп, къачды. Халкъ, ата келип, тюлкюню ёлтюрдюле. Тюлкюню ёрге айланган жанындан терисини союп аладыла, бир жанындан бир жанына аудуралмайдыла. Тюлкю терини жартысы битеу элни эр кишилерине бёркле тикдирирге жетди.

Ол элде бир къатын эрттенликде отун тамызыкъла жыя, элни къыйырына чыкъгъанды. Айлана барып, ол тюлкю мыллыкка тюбейди. Урчукъ сабы бла тюлкюню бир жанына аудуруп, терисини жартысын алгъанды. Алай ол жартысындан аны жашына бёрк чыкъмагъанды.

Энди мында айтылгъан бугъадан, къушдан, текеден, сюрюучюден, тюлкюден, тамызыкъ жыйгъан къатындан, аны жашындан—къайсы уллуду, къайсы къарыулуду?

Аны билген бла ёчеширге хазырма.

ЖЕТИ ЖАЛАНБЫДЫР

Бир элде бир жарлы къатынны жети жашы болгъанды. Ала орамда ойнай, кёлекчиклерин жыртхандан сора, киер кийимлери болмай, быдырчыкълары ачылгъандан, къум жугъу болгъанлай айлана эдиле.

Бир кюн ханны къызы урланганды. Не къадар адам излеген эсе да, ол тас болгъан къызны ызына киши тюшалмагъанды. Амалсыздан хан садакъа юлеше башлагъанды. Ол садакъадан жарлы къатынны сабийлерине да бирер кёлеклик ийгенди. Жаланбыдырланы аналары жашлагъа кёлекле тиге башлагъанды. Анасы да кёлек тиге тургъанлай, жаланбыдырладан бек гитчелери ач болуп, орамда ойнагъанын къоюп, гыржынчыкъ алыргъа юйге келгенди.

— Анам, бу кёлекни кимге тигесе?

— Ким жигит эсе, анга тигеме.

— Мен жигитме, анам, кёлекни манга тик.

— Сен жигит болуп не эталлыкъса?

— Мен а, жигит болуп, этеригим олду — бир затны ызын ызлап башласам, аны жыйысы бла тапхынчы тохтарыкъ тюйюлме. Тас болгъан затны менден терк табаллыкъ жокъду.

— Ахшы, балам, сен жигитсе, кёлекни санга тигеме, жашым.— деди анасы.

Жашчыкъ, гыржын туурагъанны да къолуна алып, къурлай чайнай орамгъа чыкъгъанда, экинчи жаланбыдырны ашарыгъы келди. Ол да биринчи жашчыкъ соргъанны соруп, ол айтханча айтды да, анасы:

— Сен, жигит болуп, не этериксе? — дегенде:

— Мен а, жигит болуп, этеригим олду — къулакъ салып тынгыласам, жер тюбюнде сёлешгенни эшитирме.

Ючюнчю жаланбыдыр юйге кирип келгенде, алай айтды:

— Мен, жигит болуп а, этеригим олду — тюрслеп къарасам, жерни тюбюнде бла жерни башында болгъан затны кёрюрме.

Тёртюню жаш:

— Мен, жигит болуп а, этеригим олду — жумдурукъ этип урсам, не уллу тёбени да тюбюн башына бурурма.

Бешинчи жаланбыдыр:

— Мен эталлыкъ жигитлик — экеу эки жанындан тутуп турган затны урлап кеталлыкъма, — деди.

Алтынчы жаш:

— Мен а адлай жигитлиги болган жашма — бир затны алып къачсам, мени ызымдан къуш окъуна жетмез.

Жетинчи жаланбыдыр а алай айтды:

— Мен а жигит болуп эталлыкъым олду — ийнени элтип, кёкте салсала, мен аны садакъ бла атып, тюз кёзюнден ураллыкъма.

Аналары аланы хар бирине: «Сен жигитсе, санга тигеме бу кёлекни», — деп турду.

Ингирде жашла барысы да юйге жыйылганлай, аналары хар бирине кёлегин кийдирди. Энди жашланы быдырлары жабылдыла, кеслери да къууандыла.

— Жашла, — дейди сабийлени аналары, — бу кёлекликлени сизге хан жибергенди. Ол ханны кёп болмай къызы тас болганды. Энди сиз аны къызын излеп табаргъа керексиз. Сиз аны тапсагъыз, кесигиз айтханча жигитлесиз. Мен да жигит жашларым болганына къууанып жашарыкъма.

Жашла, олсагъатдан тизилип, ханны юйюне барадыла. Хан жашлагъа къызын къалайдан урланганын кёргюзтеди. Жыйылаучу ызы тутуп, жыйылап тебирейди. Къалганла да аны ызындан тизилип барадыла. Жыйылаучу ызы тутуп бир тёбеге дери барады, андан ары не жыйылса да, ыз табалмайды. Энди кезиу тынгылаучугъа жетеди. Тынгылаучу тёбеге къулакъ салып тынгылайды да, эки адам даулаша турганларын айтады.

Ала нени юсюнден даулашханларын билир ючюн ючюнчю жаланбыдырны чакъырадыла. Ол тюрслеп къарайды да, экеулен ханны къызын ортагъа салып, неле эсе да сёлеше турганларын кёреди. Ханны къызы табылды. Энди аны къутхарыргъа керекди.

Тёртюню жаш жумдурукъ этип урады да тёбени башын тюбюне айландырады. Уручуну кезиую жетгенде, ол барып, экеую арасындан къызын эслетмей урлап чыгъалды. Уручула, къызын чыхынганын сезип, ол жашны ызындан боладыла. Энди къызын алып къачар заман жетеди. Чабыучу жигит къарындашыны кёбундан къызын алып къачады да, окъ атылгъацлай, думп болаты. Къызын ызындан сюргенле аны къарелдисин да кёралмайдыла.

Энди кезиу мараучугъа жетгенди. Ол, садакъны тартып, къызын ызындан сюрген эки аманлыкъчыны да къаплады.

Ол халда жети жаланбыдыр ханны урланган къызын алып, юйюне келедиле. Хан къызын тапханына уллу къурманлыкъла, тойла да этеди. Ол жети жаланбыдырны юйюне, ырысхысына къалауур этип, ол жашланы ашларын-сууларын, кийимлерин да кеси бойнуна алады. Ол жетиси жети пелиуан, жети батыр болуп,

ханна ышангылы сакълагъандыла. Хан да, аланы энди не ач, не жалангач этмей, иги жашаугъа чыгъаргъанды.

Аналары да, жашларына къууана, къартлыкъгъа дери жашагъанды. Ахшы жашла ёсдюргени ючюн хан къарт къатынга хар заманда уллу хурмет этип, анга саугъала да берип тургъанды.

БУЗОУЧУ БЛА ШАЙТАН

Чопай деген бир жашчыкъ болгъанды. Ол, бузоуланы кютерге сурсе, агъачла чыпчыкъланы жырлагъанларына бек сейирсинип тыгылаучу эди. Бир кюн, жашил кырдыкда сыртындан тюшюп, бузоула да отлай тургъан кезиуде юсюн да тюк басып, къынгыр аякълары терс баса, аяз ургъаны сайын ары-бери чайкъала, къайдадан эсе да бир шайтан чыгып къалды.

— Кёп болсун, Чопай! — деди шайтан.

— Ой, сау бол, сау кел, жууукъ бол, шайтан!

— Былайда не ишлейсе, Чопай?

— Бузоула кютеме.

— Сен кютмесенг, кеслери отлаялмаймыдыла?

— Ол мени ишимди.

— Къой, харип, къой! Бузоула сенсиз да отларла. Андан эсе, жатып, бир солусанг игиди. Бар, жат да жукъла, бир жашауунг минг боллукъ туюлдо.

— Бар, харип, бар жолунга. Ол къадар иги сёзюнгю да керексизге къоратма. Мен ол сен алдаучуладан туюлме. Бузоуларым тойсала, кесим да тояма. Аланы бири тас болса неда къаядан кетсе, манга уллу заран тюшерикди.

— Да мен къалай алдайма сени? Ол мен айтхан сёздеде бир ётюрюк бармыды?

— Айтхан а бек тюз этгенсе, алай адамны бир алдар ючюн, жюз керти сёз айтыргъа керекди.

— Керти сёз бла адамны алдагъан болмайды. Алай сени ким эсе да бир бек къаты алдап турады.

— Не бла? — деп сейирсинип сорду Чопай.

— Не бла болуп а, сен жарлыны тангны бурну бла къобарып, бузоу орунну аллына сюейдиле. Эрттен сууукъдан аякъларынг юшюй, къайда ийнек жатхан жерде, къайда жылы тууар мешхутда аякъ жылытыргъа кюреше, жан кечиндиресе. Сен жарлыны ашынг — чайкъалгъан айрап бла нартюх гыржын, жукълар, солур заман тапмай айланган а — башынг. Ол алданнганынг кёлюнге ётмеймиди?

— Угъай, ол алданнган туюлдо. Ол адамны баш кечиндирген мадарыды.

— Ол сёзюнг мени бек кюлдюрдю.

— Аны не кюлюгю барды?

— Аны уа кюлюгю олду — сенича жашланы кёбюсю, эрттен-бла татлы жукълап, сюйген затлары ашап, юслерине таза кийимле кийип, сюйгенлерича ойвап-кюлюп жашайдыла.

— Аллайла санга ушайдыла. Ала кеслири ишлемей, алдау бла башхаланы хакъларын ашайдыла.

— Да, харип, сен кишини алдаялмайса да, аны ючюн кыйналып жашайса. «Амал билген — амал бла, амал билмеген — аман бла жашайды», — деп сёз барды.

— Мен, кишини да алдамай, кеси кыйыным бла жашаргъа сюеме. Не кыйынылыкъгъа да чыдаргъа юйренип, чыныкъгъан адам болуп ёсерге сюеме. Мени атам, амам да мени алай юйретдиле.

— О, ха-ха! Ол кюлкюлюкге бир къара! — деп шайтан, кёз екъларын айландырып, тюклю кынгыр кьоллары бла къарнындан тутуп, кырдыкга аууп, аяусуз кюлюп къатады. — Айт-айт, ишлерге бюгюнден юйренмесенг а заман табылмаз! Ол ишлемей тургъанла уа ачдан ёле болурла, барчы, бир къара! Мени тюз айтханымы терсге санай эсенг, от тебеси бол! Маржаса, ол тыкыр аякъларынг айры болгъунчу бузоуланы тегереклерине айланып турмасанг! Мен ёмюрюмде бир тюз сёз айтхан эдим да, анга да сени ийнандыралмадым.

— Ёмюрюнде кьуру ётюрюк, терс сёз айтып жюрюй эсенг, шайтан, санга уа хар ким да керти, тюз сёз айтыпмы жюрюйдюле?

— Манга да айта болурла терс сёз а, алай мен хар кимни сёзюне да бир чурум тапмай кьоймайма. Мени алдагъан бек кыйынды.

— Сен чурум тапмай кълсанг а?

— Аллай сёзю киши табаллыкъ туююдю.

— Мен тапсам, не бересе?

— Мен бир шарайып, бир чурум табалмагъан сёз айтсанг, мен сен айтханны этерге, табалмасанг а — сен мен айтханны этерге.

— Болсун.

— Айт, алай эсе, Чопай.

Чопай, шайтанны аузун тутар ючюн, кёп сагъыш этип да кюрешмей, хапарын башлады:

— Бюгюн мен бузоуланы сюрюп, сыртха чыккъылай, бир бёрю бир кьушну тюпге уруп, ашай тургъанлай, юсюне чыгып кълдым.

— Да кьуш да аллай кьуш болур эди? — деп, шайтан узун тили бла тюклю эринлерин жалады.

— Аллай кьуш болуп а, эки къанаты эки отоу болгъан кьуш.

— Да отоула да аллай отоула болур эдиле.

— Отоула уа ичлеринде тие балала чабып эркин ойнагъан отоула эдиле.

— Тие балала да аллай тие балала болур эдиле.

— Тие балала уа, айтдырмай кьоймай эсенг, бир кёл бар эди да, ала ары кирселе, ол кёл тие балалакы тобукъларындан ёрге озмай эди.

— Кёл да аллай кёл болур эди, — деп шайтан самаркьау этиди.

— Кёлю сурасанг а, жууугъум, — деди Чопай, — анга эрттен-бла бир таш атсанг, ол таш ингирге дери тубюне жетмей эди.

— Да, харип, — деп, ышарды шайтан, — кюн да аллай кюн болур эди!

— Кюнню уа бир да айтмай кьой. Эрттенбла туугъан бузоу ингирге бугъа болуп къайта эди.

Аны эшитгенлей, шайтан жыйырылды, къууурулду, тёрт гуппур болду. Сора, урчукъна тегерек айлана кетди да, санлары къурушуп, тили тутулуп, тыпырдай башлады. Ахырында ол хыйлачы бузоучугъа бир жууап да табалмай, ачыуундан жаны чыгып, сын къатып къалгъанды.

Чопай а, сырт башына чыгып, жамычысын да таягына таягып, аны тегерегине аяусуз тепсеп, аякъ бюге эди: «Эй, аман шайтан! Бузоучуну алдайма деп жангылдың! Биреуге къазгъан урунга кесинг жыгылдың!» — деп жырлай эди.

ЖЮЗ ЕТЮРЮК

Хапарлагъа кёре, бурун заманлада бир хан юч къарындашны кесине чакъырып, былай айтханды:

— Сизден бирингиз манга, уста жарашдырып, жюз ётюрюк айталса, ол ючюгюзю да къутхарыр. Алай мен айтханны бирингиз да толтуралмаса, азапны кёрюсюз.

Къарындашла, къоркъуп, сен айт, мен айт болдула. Болсада, абадан къарындашлары Жанхот, ханны аллында сюелип, айтды:

— Мен бир жол уугъа баргъанымда, бир кийикни бир окъ бла аягына, къулагына, кёзюне, мюйюзюне да ургъанма.

Хан:

— Аллах-Аллах, не тап тийген эди? Чечме бла атхан болур эдинг? — деп сорду.

— Угъай, окъ бла атхан эдим.

— Кийик арт аягы бла къулакъ артын къашый тура болур эди сен атханда. Тоба-тоба, андан сора айтырынг а бармыды?

— Угъай, жокъду, бошадым, — деди Жанхот.

Ызы бла ортанчы къарындаш, Къонакъбий, ханны аллында сюелип;

— Мен а, балта бла бир сермел, жюз терекни кесгенме, — деди.

Хан, аны айтханын хылыкга этип, кюлдю да:

— Ба-ба-ба, андан да аламатын а сен айтдың да! Балтанг бек жютю болур эди. Жюз чыбыкчыкъ бирге къысылып тургъанлай ургъан кёреме кесинг да. Жигит, энтда аллай сейир хапарынг бармыды? — деди.

— Угъай, жюйюсхан!

Хан Азаматны, кичи къарындашлары, чакъырып айтды:

— Ха, жигит, эрлик кичиден чыгады, айтчы, санга да бир тынгылаймы!

— Да не айтайым, жюйюсхан! Айтырыгъым жангыз олду. Элден жыйып, бир кюн жюз эшек бла отуинга чыкъдым. Жолда, къыяма айланганлай, бир боран жетди. Эшекле бары да куртха батдыла. Башым бла куртку къазып, барын да суйреп чыгъардым. Бирини къулагын юздюм, бирини бутун чыгъардым, бир-бирлерини да беллерин сындырдым. Алай болгъанлыкъга, не акъ-самадыла, не жыгылмадыла. Жюз эшекни сау-саламат агъачха

жетдирдим. Отунну хазыр этип, жюклейме десем, жаурлукълары жокъ. Жайылып, жаурлукъларын тапсам,— иерлери жокъ. Эрлай агъач бутакъладан, сындырып, иерле ишлесем — жиплери жокъ. Ахырында, ачыуланып, жюз эшекни иерсиз, жипсиз, отундан жюклеп, элге айландым. Жолда гюрюлдетип дагъыда бир сууукъ боран жетди. Салам жыртып, чабырларымы жангыдан кеме десем, къолларым саламгъа бузлап къалдыла. Олсагъат сакыла юсюме басынып, къулакъларымы ашадыла. Ызы бла къара чибинле басынып, къулакъларымы жараларына жюжю салдыла. Ма ол кезнуде эшекле, жюклерин кеслери тюшюрюп, жайылып кырдыкдан тойдула. Сен ёлмегин, жюйюсхан! Алайда эшекле отунланы жюклеп, мен да аланы сюрюп, юйге келдим. Сюйсенг — ийнан, сюйсенг — къой.

— Ол да ахшы. Сора андан арысында уа не болду? — деп сорду хан.

— Да жюйюсхан! Андан сора болгъаны уа олду. Эшеклени отунларын тюшюрдюм. Терлегенлери бла отунланы жибитип, суу этген эдиле. Кеслери да, ол боранда къыстау келип, бек суусап болгъан эдиле. Ары-бери жайылдым, суу тапмадым. Юйге кирип, анамы чирги ийнени алдым. Тёшеклени бир бири юсюне къалап, аланы юсюне ийнени чанчдым. Ызы бла, ийнени юсюне минип къарагъанымда — узакъда, жюз къычырымда, бир уллу кёлню кёрдюм. Эшеклени сюрюп жетдим алайгъа. Барып къарасам — ол а къаты бузлап тура эди. Не этерик эдим? Жюз эшекни да, къачмазча, къулакъларындан бир бирге байладым. Ызы бла, башымы сермеп алып, бузну ууатып тебиредим. Уруп-уруп, тенгиз кибик уллу кёлню бузун чачдым. Эшеклеге суу ичирдим.

Къайтып юйге келсем, кесим бла бир жыл туугъан, бары да шашмай кесиме ушагъан жюз тенгим къонакъгъа келип тура эдиле. Къонакълагъа къой къурманлыкъ келтирип кесеме десем — бичагъым жокъ. Ай, кёлню бузун ууатхан жерде тюшюрюпмю къойгъанма деп, чабып жетсем, ол эшекле ичип тауусхан кёл биягъыча толуп, тенгиз болуп тура эди. Тёгерекге къарадым, бичагъымы тапмадым. Саламны жандырып кёлге атдым да сора кёл къуруду. Барып къарасам — бичагъымы темири кюйюп, сюек сабы къалып тура эди.

Чабып бичакъны алып, юйге келсем — юсюмде башым жокъ. Ары-бери чапдым, тапмадым. Къууулуп келип кёлге къарасам — башым тёнгереп, жырлай тура эди. Тоба-тоба, къара бу сейирге деп, башымы да жерине салып, юйге келдим. Къарасам, тенглерим манга жангы юй ишлеп тура эдиле.

Мени тенглерим минип келген атлары юч аякълы, бирер кёзлю, тюклери алтындан, жалыналары жибекден, къуйрукълары чилледен, жюрюшлери уа окъ учханлай — аллайла эдиле.

Къонакълагъа къурманлыкъ къойну кесейим деп барсам — аллайгъа бар! Бичагъым къойну кесип, терисин да алып, этин да сан-сан этип, жёрмеле, сохтала да этип тура эди. Эрлай къойну саулай къазанга салып, биширип, къонакъланы ахшы сыйладым. Атларына тирменде тартылгъан темир къышхыр ашатдым. Къой-

ну этин а жюз тенгим беш кюню ичиде тохтамай ашадыла, милдеу да эталмадыла. Жюйюсхан, сен ёлмегин, керти айтама.

Алтынчы кюн жюз тенгим да атланып кетдиле. Сен ёлмегин, сыйлы хан! Алай болганды.

— Оллох-оллох, тоба-тоба! — деп, хан, тамаша болуп, кыйыкь аузуп да ачып, ёрге турду; — Энди жюз ётюрююню ол толтурады, кёндю, андан ары айтма, ма бу саугъала да сизни болсунала, — деп, Азаматны да кёлуун тутуп, арбазындан ашырды.

Алай бла Азамат къарындашларын ёлюмден кьутхарды. Экинчи кюн ала бары да жолгъа атландыла. Бир талай заманы жюрюп кетгенден сора, ала, ханны ётюрюю Къамбот-бий, ханнга келип, былай айтды:

— Ханланы да ханы! Сен ол бош адамчыкьгъа кесинги нечик бош алдатып кьойдунг! Ол санга жюз ётюрюк айтмагъанды. Энтда да ызындан сюрюп, сорургъа керекди.

— Айтханынг тюпие-тюздю. Жангылгъанма. Энди сен чичхансырт айгъырыма мин да, ызындан жетип, Азаматха ма бу сорууланы сор: Биринчиси — жерни ортасы кьайдады? Экинчиси — кёкде жулдузла ненчадыла? Ючюнчюсю — бир адамдан алып, бир адамгъа Аллах нени да къалай береди?

Ол заманда Азамат нек эсе да жолда мычыгъан этген эди. Эки тамата къарындашы уа ол заманда узакь кетгендиле, аны озуп. Къамбот-бий, ханны айгъырына жер салып, Азаматны ызындан жетип, ханны аты бла былай сорады:

— Азамат! Хан сенден дагъыда юч затха жууап излейди. Аладан бири — жерни ортасы кьайдады?

— Да аны айтхан а кыйын тюйюлдю, — деди Азамат. — Жерни ортасы ма бу мен сюелип тургъан жерчикди.

— Да анга къалай ийнаныргъа боллукьду?

— Ийнамаса, хан кеси битеу жерни ёлчелесин да, билсин!

— Охо, алай окьуна болсун. Экинчи соруу — кёкде жулдузла ненчадыла?

— Жерде ненча кырдык бар эсе, кёкде анча жулдуз барды.

— Да анга ханны къалай ийнандырлыкьса?

— Ийнамаса, санасын!

— Ханны ючюнчю сорууу олду: Аллах бир адамдан алып, башха адамгъа нени да къалай береди?

— Да, ол бек кыйын сорууду. Мен анга китапха къарамай, жууап бераллыкь тюйюлие. Китабым а къарындашларымы жанында кетгенди.

— Да къалай да эт, бу соруугъа жууап бермей амалынг жокьду, — деп къатыракь айтды Къамбот-бий.

— Иш алай эсе, жюйюсхан, сен айгъырынгы манга бер! Мен къарындашларымы жетип, аладан билгич китабымы алып келейим, — деди.

— Ма, жаным, Азамат! Мин атха. Не да болсун, терк кьайт, маржа!

Азамат, чичхансырт айгъыргъа секирип минип:

— Ха, энди мен санга жууап этейим — Аллах бирден алып бирге ма былай береди,— деп, Къамбот-бийни да къамичи бла бир сермен, къарындашларыны ызларындан кетеди.

Къамбот-бий а ханнга не айтып баргъанын ким билсин.

КЕСЕ БЛА ЖАШЧЫКЪ

Эртте-эртте, бир элде бир жарлы къатынны бир жангыз жашчыгъы болгъанды. Ол къатынны бла жашчыкъны юйлериинде бир гоппан будайдан башха мирзеулерни болмагъанды. Ол жашчыкъны анасы, будайчыгъын да берип, жашын тирменнге жибереди.

— Къайда да, жашым,— дейди ол къатын,— кесе болгъан тирменнге барма.

— Ахшы, анам, бир да кесе болгъан тирменнге кирмем,— деп, сёз береди жашчыкъ.

Будайчыкъны улакъ къапчыкъ бла къолтукъ тюбуне салып, тирменнге жортуп кетди. Тирменле болгъан жерге жетип: «Энди бу тирменнге кирейим»,— дегенлей, тирменни аллына бир эрши кесе чыгып къалды. Жашчыкъ аны кёргенлей, терк-терк атлап, алайдан озуп тебиреди.

— Жашчыкъ, къайры бараса? — деп сорду кесе.

— Унуму тирменде тартыргъа,— деди жашчыкъ.

— Да мени тирменим бош турады, анда нек тартмайса?

— Угъай, анам кесе болгъан тирменде тартма дегенди,— деп жууаплады жашчыкъ.

Кесе терк окъуна, къысха жол бла чабып, жашчыкъдан эсе алгъа жетип, экинчи тирменни аллында сюелди. Жашчыкъ былайда да кесе сюелгенин кёрюп, арлакъгъа озуп тебиреди.

— Жашчыкъ, къайры бараса? — деп сорду биягъы кесе.

— Унуму тирменде тартыргъа, — деди жашчыкъ.

— Мени тирменим бошду, анда тарт.

— Угъай, анам кесе болгъан тирменде тартма дегенди, сени тирменинге тартырыкъ туююлма,— деди жашчыкъ.

Биягъы кесе, къысха жолну жашчыкъдан алгъа жетип, тирменни аллында сюелди. Жашчыкъ, кесени кёрюп, арлакъгъа кетип тебиреди.

— Жашчыкъ, къайры бараса?

— Унуму тирменде тартыргъа.

— Мени тирменим бошду, анда тартсанг а,— деди кесе.

— Угъай, анам кесе болгъан тирменде тартма дегенди, сени тирменинге тартырыкъ туююлма,— деди жашчыкъ.

— Да ахшы улан, мында кесе болмагъан тирмен жокъду сора, сен къайсы тирменде тартырыкъса?

— Алай эсе, ол бек алгъа кёрген тирмениме барайым, баям, бирсиледен ол мажалыракъ болур,— деп, жашчыкъ артха айланып кетди. Биягъы кесе, жашдан алгъа жетип, тирменини аллында сюелип тура эди.

— Жашчыкъ, тирменнгеми келгенсе?

— Хоу, тирменнге келгенме.

— Да ананг не айтыр, мени тирменимде тартсаңг?

— Айтып не айтырыкыды? Мында кесе болмагъан тирмен жокъду сора.

Будайчыкыны тирмен кюфге къуйдула, тирмен ташла тыхар-мухур этип, тегерек бурула башладыла. Канкурак да къагъып-къагъып, будай бюртюкчюклени кюфден тирмен ташны тешигине тюшюре башлады.

Кеп бармай, голпан бла бир будай ариу акъ ун болуп чыкыды. Жашчыкъ унну къапчыгъына къуяргъа умут этгенлей, кесе: «Тутчу, унунг иги ун болгъан эсе, бир кереим»,— деп, ундан ууучуна алып, тюкюрюк мылы этип кердю.

— Асыры къаты болду кере эдим,— деп, суучукъ къуйду.— Асыры хыра болду кере эдим,— деп, ундан кюшду. Алай эте, битеу унчукъну суу бла къатышдырып, тылы этди да бошады.— Энди бу тылыны кетюрюпмю айланырыкъса, этмек этейик да, былайда сыгын отда биширейик,— деди кесе. Уллу сыгын от этип, этмекни табала бла кызыу отха салды. Жашчыкъ, ол кесе тылыны этмек эте туруп да, этмекни табала бла отха сала туруп да, бир сёз айтмай, къарап турду.

Кесе этмек этерге, аны биширирге да уста адам кере эдим. Этмек бише башлап, ариу ийис эте башлады.

Бишген этмекни жашчыкъ сермеп алып, кюлтукъгъа уруп, юйге кетерге тебиреди.

— Тохта, иги жаш,— дегенин айтды кесе,— бу иги этмекден мени да юлюшюмю бер.

— Не юлюш берликме мен санга? — деди жаш.

Да мен санга керексизгеми этмек биширип кюрешгенме?

— Ким тилеген эди да санга этмек эт деп?

— Ахшы, алай эсе, этмекни былай сал. Экибизден ким тап этюрюк айталса, этмек аныкы болургъа,— деди кесе.

— Болсун. Алгъа сен айт! — деди жашчыкъ.

— Мени,— деди кесе,— бу сен керген тирменимде бир кечеге жюз арба будай тартып чыкыгъан кечелерим болгъанды.

— Оу-у! Ол да этюрюкмюдю? — деп кюдю жашчыкъ.— Энди кезиу мениди. Жаз башында хар ким акъ тереклерин ариулагъан заманда, бизни хоншубуз да тереклерини бутакъларын жукъарта тебиреди. Аны кесген бутакъчыкъларындан бирин алдым да, юйге келтирдим. Сора уручукъ къазып, ол бутакъны орнатдым. Суучукъ къуя, суучукъ къуя, ол терекни ёсдюрюп, уллу этдим. Ол ёсе-ёсе кетип, кёкге жетди. Терегими кёкге жетгенин билип, кесими да ары чыгъарыгъым келди. Терек сыйдам эди, не кюл бла тутар, не аяк салыр жери жокъ эди. Не амал этип чыгъаргъа билмедим. Сора эсеме бир зат тюшдю. Эсеме тюшген а неди десенг, барып, гюрбежиден ат туякъладан чыгъарылгъан пал чюйлени жыйып келип, аланы уруп, терекге алай минерге кереклиси. Ишни болжалгъа салмай, гюрбежите бардым, эски пал чюйлени хуржунларыма жыйдым да, терегиме келип, чёгючню алып, ишлеп тебиредим. Чюйшю ура да мине, терек бла кёкге чыкыдым. Кёкге чыкыгъан а алай тынч туююдю. Ой, чыкысанг а, аллайгъа чыкы!

Төп-төгөрек, кез тутхан кьадарда адамны басдыргъан будай, тенгиз чайкьалгъанча, чайкьала тура эди. Мен биргеме оракъ да ала чыкьгъан эдим да, мычый турмай, будай оруп башладым. Мен да энди арый ушайма деген заманда, аллымдан бир тюлкючюк чыгып, менден кьача башлады. Алайлай, оракъны сызып ийдим да, барып арт аягъына оракъ саны бауу чырмашды. Жарлы тюлкю, этер амал тапмай, оракъ ора башлады. Ол — оракъ оруп, мен — гысты кьысып, кюн ортагъа дери ишледик. Къарап-къарагъынчы, ол уллу ёзен гыстыладан толду. «Энди бу тюлкю да бир солусун», — деп, тюлкюню солургъа бошладым. Къарасам, тюлкю кьачып барады. «Аха, алаймыды этеригинг?» — деп, биягъы оракъны ызындан сызып, жибердим да, барып биягъы арт аягъына оракъ бау чырмашды. Тюлкю оракъ оруп башлады, мен да гысты кьысып, тюлкюню ызындан кьысха барама. Алай бла ол уллу ёзенни хазнасын кьоймай бошай кетгенде, тюлкючюкню ичи кюйюп, ёлдю. Тюлкюню неден ёлгенин билир ючюн, мен аны ичин жардым. Къарагъанымда — тюлкюню къаршында бир кьагъыт. Ма ол кьагъытда: «Кёсе, ётмек жашха кьалады!» — деп жазылып тура эди, — алай айтып, жашчыкь ётмекни да кьолтукьгъа уруп, кетип башлады.

— Шо Аллах ючюн, гыржындан бир кьапдыр! — деп тиледи кёсе.

— Жанынг чыкьса да кьапдырмаз эдим, — деди жашчыкь.

— Апанг ёлмесин, шо эки шай багъасы ётмекчик сат! — деп жалынды кёсе.

— Бер эки шайынгы! — деди жашчыкь.

— Эки шайны юйде берирме, шёндю жанымда ахчам жокьду, — деди биягъы хыйлачы кёсе.

Жашчыкь, эки шай багъасы ётмек кесип, кёсеге берди. Кьалгъанын а юйге алып келди. Жашчыкь, кьыйырыдан кесилген ётмекни юйге алып келгенинде, анасы: «Ётмекни жартысы кьайдады?» — деп сорду.

— Кёсеге эки шай багъасы сатханма, — деди жашчыкь.

— Кьайдады кёсе берген эки шайынг? — деп сорду анасы.

— Кёсе юйде берирге айтханды.

— Барып, бусагъатдан алып кел! — деп, жашчыкьны кёсени юйюне жиберди анасы. Жашчыкь кёсени арбазына келгенинде, кёсени кьатыны юзгелеле жья тура эди.

— Кёсе юйдемиди? — деп сорду жашчыкь.

— Юйдеди. Не этесе кёсени?

— Эки шай берлиги бар эди да, аны алыргъа келгенме.

— Ой, харип, кёсени кьайгъысы сени эки шайынг туююлдю. Ол ёле турады, — деди кёсени кьатыны.

— Ай, таланган, ёле тура эсе, жарлы кёсени кёре кетейим, — деп, жашчыкь юйге кирди. Кёсе жатып, жан ала тура эди да, жашчыкь аны кьоюп кеталмады. Кёсени кьатыны жашчыкьгъа:

— Бар да, маржа, бу жарлы кёсе нймансыз жап алып кетгинчи, бир эфенди чакъырып кел, — деди.

— Да сизни манга берирге эки шайыгъыз жокьду сора, эфен-

диге берирге ахча кьайдап табарыкьсыз? — деп сорду жашчыкь.
— Охо, алай эсе, пймансыз ёлсюн да кетсин, — деди кёсе кьатыны.

Жан ала тургъан кёсе осуятын эте башлады: «Мен ёлсем, — деди, — кьабыр кьазар адамым жокьду, аны ючюн а мени ёлюгюмю кьолан кийизге чулгъап, кешенеге салып кьоюгъуз», — деп, жан алды. Кёсе ёлдю, кьатыны жилимсырады.

— Энди не этейик? — деп кёлю бла сорду жашчыкь.

— Да, эшек арбаны жегейик да, кёсени ёлюгюн да кьолан кийизге чулгъап, арба бла кьабырлагъа элтейик. Сен болушмасанг, манга киши болушурукь туюлдю. Кёсени суйген адам жокьду, — деди кёсени кьатыны.

Ол айтханча этдиле. Ёлюкню арбагъа салып, элтип барып, бир эски кешенеге сукьдула да, кёсени кьатыны арбаны да алып, юйюне кетди. Жашчыкь а кешенени аллында олтуруп кьалды.

Кеч бола башлагъанда, кёсе башын кётюрюп кьарады. Олсгъатдан жашчыкь анга:

— Кёсе, эки шайымы бер! — деп даулады.

Кёсе жангыдан ёлгелча этди да, кешенеге тынчайды. Кеч болуп, тегерек кьарангылыкьгъа тумаланды. Кёсе жангыдан тирилип, башын кётюрдю.

— Кёсе, эки шайымы бер! — деди жашчыкь. Кёсе да башын кьолан кийизни туюбуне букьдурду.

Кёсе, жашчыкьны кетерин сакълап, юйюне кьайтыргъа ашыгъып, жашчыкь да, кёсени кьобарын сакълап, экиси да бир бирни марлап турушадыла. Ол замапда юч уручу, урлагъан затларын юлеширге кьабырлагъа келгендиле. Былайда аланы киши кёрмезлигин иги биле эдиле ол аманлыкьчыла.

Уручула тонагъан затларын юлеше тебиредиле. Тонуу юлешину тюз кешенени кьатында бардырыла эди. Уручула урланган затланы юч юлюш этип бошай келгенлей, арада бир алтын бичакь кьалды. Бичакьны юсюнден даулаш болдула ол уручула.

Даулаша келип, бир бирге сауут бла чабаргъа хазыр болдула. Ахырында ол уручуладан бири ол бичакьны сермеп алып: «Мен бу бичакь бла бу ёлюкню уруп, эки этип кьойсам, бичакьны манга беремисиз?» — деп, бичакь бла кьолан кийизге чулгъанган ёлюкню туураргъа керилди. Бичакьны кесине тиеригин сезгенлей, кёсе секирип турду. «Ёлюкню» кьопханын кёргенлей, уручула, хапчук-хабурларын да кьоюп, аямай кьачдыла.

— Кёсе, эки шайымы... — деп башлады жашчыкь.

Кёсе ол кьадар ырысхыны эки юлешип тебиреди, жашчыкь а: «Эки шайымы, эки шайымы!» — дегенлей турду.

Уручуланы кьоркьгъанлары бир кесек ётгенден сора, ол кешенеге не бола тургъанын билир умут этдиле. Сен бар, мен бар болдула. Даулаша келгенде, бир уручу барып кьараргъа таукел болду. Кьоркьа-кьоркьа, кешенеге жууукълашып, кешенени терезесинден кьарады. Ол да терезеден кьарагъанлай, кёсе уручуну бёркюн сермеп алып, жашчыкьгъа: «Ма, эки шайынг ючюн!» — деп берди.

Уручу квачып келди да, солууун да кючден ала, нёгерлерин болмагъанча кьоркьутду.

— Не болду, не болду? — деп сордула.

— Болуп а не боллукьду? Ол кьабырлада битеу ёлюкле кьобуп, ол кьадар ырысхыдан адам башындаи экишер шай жетдиралмай, кюреше тура эдиле. Мени бёркюмю да бирлерине эки шай ючюн бердиле. Биз былайдан терк кьурумасахь, ёлюкле бизни да юлешип кьоярыкьдыла,— деди да, уручула алайдан думп болдула.

Кёсе ырысхыны юлешип, эки тебе этип, бирин жашчыкьгъа берди, бирин кесине алды.

Алай бла жашчыкь юйюне эки шайын да, аны юсюне башха ырысхычыкь да алып кьайтды.

ЕТЮРЮКЧЮНЮ КЪУИРУГЪУ БИР ТУТУМ

Кетген заманлада кьоншу болуп эки киши жашай эди. Бирини арбасы, бирини уа байталы болгъанды. Байталны арбагъа жегип, экиси да базаргъа тебиредиле. Жолда кетип бара, байталны неси кесини жумушу бла бир жерге бурулгъан болур, анда мычыгъан да болур. Ол андан кьайтхынчы бууаз байтал жолда кьозлады. Арбаны неси тайчыкьны эрлай арбаны тюбюне тагъып, нёгерин сакълап турду.

Бир заманда байталны неси келеди да, тайчыкьны кёрюп кьууанды.

— Байтал кьозлапмы турады? — деп сорду.

— Угъай, байтал кьозламагъанды, арба кьозлагъанды. Кёрмеймисе, арбагъа кысылып турады,— деп, арбаны неси дау кьозгъады. Къалай-алай даулашып кюрешселе да, бир бирини женгалмай, ишлери тёреге тюшдю.

Арбаны неси тюлкюню ёкюлге тутду. Байталны неси да кирпини тутду. Тёреге жыйылдыла. Тюлкю, эрттерек келип, тёрени тоханасында ёхтем олтурду. Сакълайдыла, сакълайдыла — кирпи келмейди. Тюлкю тура келип, ачууланды:

— Тирмен буштукь кибик, бу аман кьайда кьалды?

Ой, бир заманда кирпи сюркеле, тепчий келди. Тюлкю тёрени аллында кьызыл къатапа тонун да жылтыратаф

— Эндиге дерн быллай уллу ишлеге келмей, сакълатып нек тургъанса? — деди.

— Арабий, бир терен кьар жаууп, сууукь тутду да, келалмай мычыдым, сизни да сакълатдым,— деп кирпи тёрге ётдю.

— Ай, сени ёкюлге тутхан сен кьыллы кьалсын, жай чилледе кьар жаууп а ким кёргенди? — деп тюлкю оспар-оспар сёлешеди.

— Да сен анга нек сейирсинесе, арба тай кьозлап а ким кёргенди? Анга уа ким ийнаныр? — деп кирпи тюлкюге жууап этди.

Тюлкю аны жууабына онгсунмады, алай не айталлыкь эди:

— Ай, сени сёзюнг да — тонунг маталлы, не зыбыр эди,— деп, тёреден тюшюп кетди. Аны бла тай да байталны несине кьалды.

Болгъанмыды, къалгъанмыды, аны Тейри билсин. Къачан эсе да бир заманланы заманында кёселе жашагъындыла деп хапар-да жюриюдю.

Кёселе юч тюрлю болгъандыла деп айтылады. Биринчи тюрлюсю Тау кёседи. Аланы тюрклерни жангыз сакъалыны жютюсюнде ёседи. Экинчи тюрлюсю Медет кёседи. Аны анда-мында бирер тюрлю болады. Ючюнчю тюрлюсю — Кертме кёседи. Бу кесе тюрксюз, кертмеча, сыйдам кымыжады.

Кертме кесе ойнаргъа, кюлюрге, чам этерге бек суйгенди, кеси уа бек жарлы эди дейдиле. Алай болгъаны ючюн, аны аякъдан жуйрюклюю, къолдан тулпарлыгъы, сёзге да усталыгъы ашсыз этмегенди.

Кюнлени биринде Кертме кесе бек ач болду. Хуржунларын къармай кетип, сом бла къара сом тапды. Кёп сагъыш этди, сом бла къара сомгъа не зат алып ашайым деп, акъылы сыртха-тюзге да жетди. Ахырында салып бай хоншусу Малбайгъа барды.

— Ой, салам алейкум, эл таныгъан бай хоншум!

— Кел, не керекди, Кертме кесе?

— Кереклим олду, сом бла къара сом кююш ахчам барды. Аны сен алып, арыкъ-марыкъ болса да, манга бир мал берирми эдинг деп келгенме.

— Кююш ахамы дейсе?

— Да, хоу, кююш ахча.

— Аха, кююш ахча эсе уа, алыргъа болурма,— деп, бир аман къотур улакъны келтирип берди.

Кесе кертме улакъны къайдан алсын:

— Улакъны да, ахчаны да санга береме, бир ишек бер,— деди.

Малбай алдана тургъанын сезалмады:

— Да мындан артыкъ манга не керекди. Бу алышыу аман туйю-юдю. Бир жангыз ишеке бир улакъ да, сом бла къара сом да тапсам а, нек алышмайма. Мен алдамай эсем, ол а мени алдамайды,— деп, ишеки берип, улакъны, ахчаны да Кертме кёседен алды.

Кесе дагъыда хыйла этди:

— Эй, мени аты чыкъгъан таныгъыулу байым, энди манга бир семиз ирик берсенг, озса да, санга озсун, ишеки да, улакъны да, ахчаны да санга къоюп кетер эдим,— деди.

Да, тюрлюналмаса не этерик эди, Малбай анга да ыразы болду. Жараулу бир семиз ирикни келтирип берди.

Ол заманда Кертме кесе Малбайгъа былай айтды:

— Эй, мени байым, сен мени нечик уллу алдадың! Бир ирике бир ишек, бир улакъ, сора сом бла къара сом да алдың. Алай сатыу бла мен энтда да санга келе турурма,— деп, ирикни алып кетди.

Малбай а кесин кёсеге алдатханын билмей, уллу къууанып:

— Ой, маржа, аллай сатыула бла къуру да келе тур,— деп ызындан кычыра къалды.

Бурун кезиуледе къатыны, бир къызы, бир жашы бла бай патчах жашай болгъанды. Ол патчахны элинде бир жарлы къарт киши да жашагъанды.

Кюнлени биринде, «Жашау суйген жалынчакъ» дегенча, ол къарт киши бир тауукъ кеседи да, аны да алып, патчахны кѣлю алырма деп барады.

— Даражасы бийик жюйюсхан! Жангыз бир тауукъ мюлкюм бар эди да, сени улуу болгъан хурметинге къурманлыкъ этип келтиргенме. Сен аны ашарса деп да туююлдю, алай санга ыразылыгъымы билдирейим деп келтиргенме,— деди.

— Да харип, келтиргенинг ючюн сау бол! Алай энди, келтиргенинг кирик, юлешген да эт,— деди.

— Да, алай эсе, жюйюсхан, сен юйдегини угъай, къыралны да башыса. Аны ючюн мен санга тийиншли тауукъну башын кѣреме. Бийче уа юйде, сибирткича, хар затха ышыла айланады да, аны ючюн тауукъну къуйругъун анга береме. Қызынг а, тауукъ къанатлы кирик, башха юйге учуп кетерикди да, аны ючюн тауукъну къанатларын анга береме. Жашынг а, сен ёлсенг, сени орнунга оноу этип жюрюрюкдю да, аны ючюн тауукъну аякъларын анга береме. Тауукъну андан къалгъан тѣммеги уа кесиме къалыргъа тюшеди.

Патчах къартны сѣзге алай усталыгъына сейирсинип ышарды да, махтап, ахшы саугъала да берип ийди.

Ол жарлы жашагъан элде ёмюрюнде адамгъа ахшылыкъ этмеген бир зар арым жашагъанды. Ол бу жарлы адамны патчахха баргъан хапарын эшитгенди. «Эйя, ол бир тауукъ элтип саугъа алгъанды, мен а тѣрт тауукъ элтип барсам, аны тенгли тѣрт саугъа алып келирме»,— деп ойлашханды. Сора бир кюн, тѣрт тауукъ кесип, жарашдырып, патчахха барады. Кукаланып:

— Жюйюсхан, сени хурметинги улуу кѣрюп, бу тѣрт тауукъну санга ыразылыгъымы билдирип мурат бла келтиргенме, айып этме,— деди.

— Да, ахшы, аны ючюн бек сау бол! Алай а, келтире билгенинг кирик, юлешген да эт! — деди.

— Да мен быланы нелерин юлеше турлукъиа, къабыл этип алсагъыз,— деп жууап къайтарды.

Ол заманда патчахны ачыуу чыгып:

— Да сен мени сорууума адамча жууап эте билмей эсенг, бу тауукъланы нек алып келгенсе? Сен келтирмесенг, мен тауукъ тапмаймамы? Манга сени тауукъларынг керек туююлдюле. Сени сѣзюнг, адамлыгъынг керекди. Бар, ол жарлы къарт кишини алып кел! — деди.

Киши абызырады, жунчуду, терледи, барыргъа бир да суймеди. Суймесе да, бармай не амалы бар эди? «Ай, бу аман адам мени бир палахха чакъырта болур»,— деп, жарлы кишичик патчахха буюгъа, тартына келди да:

— Жюйюсхан, буйругъунга келдим,— деп, аллында сюелди.

— Ахшы, келдинг эсе ахшы! Бу сени жанынгда сюелип тургъан мени хурметиме бу тёрт тауукъну алып келгенди. Энди ол тёрт тауукъну юлеш дел чакъыртханма,— дегенинде, къартны къоркъуу да тайып, тауукъланы алды да, былай айтды:

— Да, жюйюскан, тёрт тауукъдан бирин жашынг бла санга берсем, сиз юч боласыз. Бирин да къатынынг бла къызынга берсем, ала да юч боладыла. Къалгъан эки тауукъну кесиме алсам, биз да юч болабыз. Барыбыз да, кёлкъалды этмезча, тенг болдукъ,— деди.

— Ыхы, тёрт тауукъ! Сёзюю кереклисича табып айта билген, хар затны тап эте билген къартны кёрдюнгмю? — деп, патчах ол къарт кишини махтады. Биягъы саугъа берип ашырды. Ол бирси-не уа чамланып, ачыулапып: «Кет, мени кёз туурамдан къуру. Сени сёзюю да, къылыгъынг да, тауугъу да тас болсун!» — деп, къыстап ийди.

НАРТ ЖЫРЛА БЛА ТАУРУХЛА

САТАНАЙНЫ УРЛАНГА

Кюндю Сатанайны атасы,
Айды аны тапхан татлы анасы.

Айдан аны тенгиз тейри урлагъанды,
Аны аты Суу Желмаууз болгъанды.

Тенгиз тейри айрыкамда жашыргъанды,
Жашыргъанлай, ненча жылла ашыргъанды.

Ай тутулуп, кёзю-бети къаралгъанды,
Ачыуундан жюрегинден таралгъанды.

Ай да, Кюн да тутулалла аны ючюн,
Титирейле, къалтырайла аны ючюн.

Жерден ала жарыкъларын тыядыла,
Жиляп, ала жулдузланы жыядыла.

Жерге ала бийик кёкден къарайдыла,
Сатанайны къайдагъысын сурайдыла.

Не болгъанын, къайдагъысын табалмайла,
Желмауузгъа сорургъа ала базалмайла.

Ай жияса — кёзлеринден жауад жауунла,
Кюн къыздырса — жерде жанад къауданла.

Сатанайны Суу Желмаууз букьдургъанды,
бермейди,

Айрыкамда аны киши кёрмейди.

Айрыкамны юсюн туман бла жапханды,
Кеси кирип, тенгиз тюпде жатханды.

Сатанайгъа Суу Анасы къарагъанды,
Алтын чачын къолу бла тарагъанды.

Не болса да, кюню аман бла батханды,
Тенгиз тангы аман бла атханды.

Бёлек жылла жиляй-жиляй тургъанды,
Бир кечед къачаргъа ал бургъанды.

Бетин бояп, чыкьгъанд тенгиз жагъагъа,
Излей барып, мингенд къайын къангагъа.

Бутун, къолун къалакъ этип тартханды,
Желле сюре, къара жерге атханды.

Алмостула, кёрюп, аны алгъандыла,
Къара орманнга элтип, ашла салгъандыла.

Алмостула тамыр ашла бергендиле,
Сатанайны сыйлы, ару кёргендиле.

Алмостула сёлеширге билмей элле,
Сатанайны бир да эрши кёрмей элле.

Бир кюн чаба-жорта кетдиле,
Билмегенлей бир тебеге жетдиле.

Ол тебеден ас-мус ийис уруп башлады,
Къарт алмосту бирден эсин ташлады.

Къалгъанлары бирден артха къачдыла,
Къара орманнга тюк-тюк болуп учдула.

Уллу тебе къарт эмеген болгъанды,
Жети жюз жыл ол орманда тургъанды.

Ол Сатанай къачалмайын къалгъан эди,
Къарт эмеген тутайым деп баргъан эди.

Ол кезнуде Сатанай, бетин ачып, къарагъан
эди,

Бирден эмегенни жангыз кёзю къамагъан
эди.

Жангыз кезю жукъ кёрмейин кьалгъан эди,
Ачыуланып, къая ташла алгъан эди.

Жукъ кёрмейин, ташла бла ата эди,
Жерден сермеп, топуракъла жута эди.

Келе келип, тик къаядан жыгъылгъан эди,
Тёбе чархы суу ташлагъа жагъылгъан эди.

Къыз Сатанай кьалды кеси жангызлай,
Къара орманда кеси аллына, жаланлай.

Кёп айланганд, къара орманда абына,
Амалсыздан Жер Тейриге табына,

Ариулугъу ташны-тауну жарыта,
Хар бир затны ол кесине къарата.

Сатанайны кёргенде, тохтай элле суула да,
Кечеледе да жарый элле, тюзле, таула да.

Ол Сатанай кёп айланганд эл тапмай,
Ашарына бир бурху гыржын къапмай.

Келе келип, бир нарт элге киргенди,
Эл къыйырда къуртха къатын кёргенди.

Къуртха къатын Сатанайны алгъанды,
Тутуп келип, гумусуна салгъанды.

Жашыртынлай къуртха аны ёсдюргенди,
Ёрюзмекге къызны алай сездиргенди.

Къатынлыкъгъа Ёрюзмекге бергенди,
Ёрюзмек да андан акъыл билгенди.

Ол Сатанай болгъанды нартла анасы,
Ёрюзмек да болуп нарт аскерни атасы.

НАРТ ТЕМИРЧИ ДЕБЕТНИ ТУУГЪАНЫ

Эртте-эртте, дорбунлада тургъанда,
Таш тегене, агъач элек болгъанда,

Кёк Тейриси Жер Анасын алгъанды,
Кёк кюкюреп, бу жер бууаз болгъанды.

Тогъуз жылны, тогъуз кюнню бууаз болуп
тургъанды,
Жер жарылып сора, Дебет туугъанды.

Суу Анасы алып аны жуугъанды,
Череклени аны аузуна бургъанды.

Суу анасы эмчек ана болгъанды,
Ол ёсдюрюп, акъыл бла толгъанды.

Ол Дебетни отдан болгъанд жюреги,
Къурчдан болгъанд санларыны кереги.

Сингирлери жия кибик созулгъанды,
Керек болса, ол ызына жыйылгъанды.

Хар бир жиги, безги кибик, ачылгъанды,
Сюймесе уа, артха жыйылгъанды.

Жаны-къаны отдап болгъанд къуралып,
Къолу жетсе, таш эригенд, къызарып.

От Тейриси отну тилин билдиргенди,
Жер Тейриси ташла тилин бергенди,
Суу Тейриси ашын-суун ийгенди.

Дебет бир кюн нарт таулагъа баргъанды,
Ташла бла сёлеше, анда къалгъанды.

Ала бла оноу-кенгеш этгенди,
Ташла алып, ол юйюне жетгенди.

Ол ташланы къолу бла эзгенди,
Хар бир ташда не болгъанын сезгенди.

Ол ташланы гыржын кибик ашагъанды,
Кёп ташлада не барлыгъын сынагъанды.

От Тейриси болушханды Дебетге
Кёп ташладан не суйсе да этерге.

Темир анга тылы кибик болгъанды,
Къалай суйсе, алай ары бургъанды.

Отну, сууну, жерни тилин билгенди,
Ол нарт болуп, темирчиге киргенди.

Хар бир ташда не болгъанын кёргенди,
Ол ташланы суула кибик эритгенди.

Кюбелени, къалкъапланы ишлегенди,
Усталыкъны ол эбине тюшюнгенди,
Тау ташланы шишлик этип биширгенди.

Ол ишлегенди алгъа тери кѣрюкню,
Ол чыгъаргъанды жер юсюне темирни,
Ол башлагъанды жандырып ташкѣмюрню.

Гюрбежисил салып Тырмы тауну жолунда,
Темирлени чайыр кибик созгъанд кѣолунда.

Ол Дебетни чемерлигин билгендиле,
Жюз-жюз нартла сапаришле¹ бергендиле.

Тырмы таудан магъаданын тюшюргенди,
Садакъ окъла, кюбе этип кийдиргенди.

Дебет бу жанында темирлени созгъанды,
Усталыгъы хар бир нартны озгъанды.

Хар кюн сайын жюз кылычны битдиргенди,
Нарт аскерге кѣп затланы этгенди.

Кылычлары ташланы, сапынныча,
кесгендиле,
Окълары уа Минги таудан ѳтгендиле.

Кюбелерин кылыч алмагъанды,
Садакъ окъ да андан ѳтюр болмагъанды.

Дебет мында, бу жанында тауланы,
Кѣп сауутла этип тапдыргъанды,

Таула башы бла ол жанына узалып,
Къара тенгизге сугъуп къатдыргъанды.

Чий темирни болат этип бергенди,
Нарт аскерге кѣп садакъла этгенди.

Генже тайгъа кюбе этип бергенди,
Садакъ бла уруп аны кѣргенди.

Кылыч бла аты уруп сынагъанды,
Ол кесмей, аузу сынып, къамагъанды.

Садакълары Минги таудан ѳтгендиле,
Окълары Къара тенгизге тюшгендиле.

Нарт аскерни сауут кючу ѳсгенди,
Кылычлары къаяланы кесгенди.

¹ Сапариш — заказ.

Нарт халкы кѣп жигитликле этгенди,
Хар керекни Дебет этип бергенди.

Дебет болгъанды темирлени чыгъаргъан,
Темир ишни юйренирге буюргъан.

НАРТ ТЕМИРЧИ ДЕБЕТНИ ЖЫРЫ

Эмегенле нартла бла кюреше,
Уллу заран этер ючюн эрише,

Таудан келген таза сууну тыялла,
Нарт эллени жашауларын оялла,

Юйледе къарыусузла, къартла,
Къатынла къалгъанда.

Нарт уланла залимликни унамайла,
Аллайланы кырмагъанлай къоймайла.

Жигитликден кем болмагъан деу нартла,
Тюплеринде къурч темирча нарт атла.

Эслеринде уа — зулмулукъ, ол аркъан

Болуп, къоймайды солургъа эрлени,
Замансыз эсге тюшоре кѣрлени.

Суусуз, малсыз, сабийсиз къалгъан нартла,
Мыллыкларын начасла таба ата,

Сан салмай кырылалла жигитликде,
Езенледе неда тау башы тикде.

Жигитликни алагъа
Керек туююл эди тилеп алыргъа.

Эл ныгъышда олтурадыла къартла,
Ташны сыгъып, сууун чыгъаргъан нартла.

Акъсакъалла оноу-кенгеш этелле,
Ахырында бу акъылгъа келелле:

— Атха минип, тамбла жолгъа атлангъызы,
Темир уста нарт Дебетни табыгъызы.

Дебет деген ташны уруп чачады,
Минги таудан тенгизлеге атады.

Ауурлугъу доммай тенгли болгъан,
Узунлугъу узун болгъан тау къолдан,
Кенглиги кенг болуп чана жолдан,—
Аллай кылыч ишлетигиз нартлагъа.

Танг атханлай, чыкъдыла жолгъа,
Алдыла бек керекли ишни къолгъа.

Ала баралла кече-кюн тохтамай,
Ат арыугъа, ач болуугъа къарамай.

Узун, узакъ жол жюрюй кетип, ала
Къартла айтхан Дебетни уа тапмайла.

Бир заманда жашла, айлана кетип,
Минги тауну да тюз тюбуне жетип,

Тохтадыла суу къатында солургъа,
Оноулашдыла алайда къалыргъа.

Жолда арыгъан, ач болгъан нарт атла
Кишенленип, чыкъ кырдыкда отлайла.

Кёп кече жукъламагъан нартла
Жамчылагъа къапланып жукълайла.

Эрттенбла жолларына кетдиле,
Излей барып, бир дорбуннга жетдиле.

Ол дорбунда ала нартны кёрдюле,
Кёрдюле да, анга салам бердиле.

Тапдыла, билеклери — темирден,
Тишлери уа — таш окъуна кемирген.

Он бармагъы — турчдан да къаты къурчдан,
Болгъандыла бир алаамат къадардан.

Хар бармагъыны кыйыры — сап-сары,
Ол а — Дебетни доммакъ тырнакълары.

Темир билекледе болгъанды нарт къаруы,
Бошду анга жинклени къолгъа алыу.

Къоллары тездедиле кыызгъан темирге,
Барды амал юзерге, бюгерге
Отда жана тургъан темирни.

Къалтыратады жерни, ашыгып атласа,
Жумдурукъ этип, ол темирни урса,

Жилтинле жулдузлача учалла,
Таушундан эмегенле кьачалла.

Нарт темирчи кёкюретед кёрюкню,
Ишлеп, шишлеп беред темир керекни.

Темирчини барды мазаллы саны,
Кёкюреги кьяа кибикди аны,
Пилде кёрмезсе сен аллай санланы.

Бойну, эмен тюккюшча, тегерек,
Ишде уа болады бек чёрчек.

Темирни кьыздырып, отха салып,
Жана тургъан темирни кьолгъа алып,

Ауур жумдуругъу бла урады,
Жютю кьылыч жилянча созулады,
Узалып, аны тенгизге сугъады.

Сууугъан кьылыч кьатады алай —
Хазырды иш сынаргъа бусагъатлай.

Темирчи, нартладан артхаракъ туруп,
Кёрдю тауну тик башын уруп.

Аны башы мычымайын чачылды,
Мазаллы тау эки жарылды.

— Бу кьылыч болсун нартха саугъагъа,
Элия болсун эмеген аманлагъа! —

Деп, сауутну кьонакъялагъа узатды,
Нартланы кьолларын тута кьаты.

— Жашау жылларынг узакъ болсун,
Деп, алгъыш эте, кьууанчлыкъда бошалла! —

Дебет-темирчи ишлеген кьылыч кьолубузда,
Энди душман турмаз жолубузда.

Дебет деген — темирчиле атасы,
Бу таулада болгъанды аны кьаласы.

Ол нартлагъа темирлени биширгенди,
Темирледен кюбе этип кийдиргенди.

Усталыкъ бла кесин нарта суйдюргенди,
Нарт аскерге садакъ окъла этгенди,
Этген огъу ташдан, таудан ётгенди.

Жер юсюнде Дебет кибик ёсмегенди,
Къалкъанларын къылыч кесмегенди.

Къылычлары, тауну урсанг, жаргъанды,
Атха налла алгъа Дебет салгъанды,
Андан халкъгъа тёре болуп къалгъанды.

Наллагъанды нарт аскерни атларын,
Къууандыргъанды жашын, къызын,
къартларын.

Темирни ол ташдан айыргъанды,
Нарт дунягъа темирни ол бергенди,
Халкъ а кёрюп, барын андан билгенди.

ДЕБЕТ БЛА ЕРЮЗМЕК

Орайда, атларына минген эдиле нартла бирден, ашыгъып,
Орайда, узакъ жолгъа чыкъгъан эдиле, излей хайыр-ахшылыкъ.

Орайда, бек алларында баргъан къарт Дебетди быланы,
Орайда, къарт болса да, бар эди аны онтогъуз уланы.

Орайда, нарт аскери Нартуядан чаба-жорта кетдиле,
Орайда, кёп тауладан да, кёп сууладан да ётдюле.

Орайда, бара, жорта кетдиле, жолда уа бир сейирден а ёлдюле:
Орайда, бир жашчыкъ да бир бёрюню эме тургъанын да кёрдюле.

Орайда, ол бёрю уа ычхыналмай бу жашчыкъны къолундан,
Орайда, нарт аскери тохтап къарай эди бара тургъан жолундан.

Орайда: «Жашчыкъ, кимсе, не адамса?» — деп соргъан эди нарт
Дебет.

Орайда: «Ёрюзмекме мен а, ёксюз ёсгенме, —

Орайда, сабийликден бёрю сют а ичип ёсгенме. —

Орайда, атам кимди, анам кимди — танымайма, билмейме, —

Орайда, жер жерледе излеyme да, адам халы кёрмейме».

Орайда, ол заманда айтхан эди нарт Дебет а, ашыгъа,

Орайда: «Нарт атасы Дебет — менме, — деген эди жашчыкъгъа, —

Орайда, жыйырманчылары болурса сен аланы».

Орайда, барды мени онтогъуз а уланым, —

Орайда, алай айтып, алып кетген эди ол Ёрюзмекни,
Орайда, болгъан эди ол а къартлыкъ жашы Дебетни.

Орайда, Ёрюзмек да болгъан эди нартны батыр уланы,
Орайда, кѣп зулмудан, кѣп палахдан къутхаргъан эди ол **Нартны.**

ЕРЮЗМЕК БЛА КЪЫНА САКЪАЛЛЫ ФУК

Ёрюзмек саулай нартны башыды,
Схуртукланы Схуртукну жашыды.

Бош тукъумдан чыкыгъан ол бир балады,
Сабийликден бачамалыкъны алады.

Къонгур мыйыкълы, къой кѣзлю,
Ётюрюксюз кеси, тамам бир сѣзлю.

Ёрюзмек дегенинг нарт ѳзденди,
Ол кѣп къыйынлыкъгъа тѣзгенди.

Къызыл Фукну залимлигинден безгенди,
Сабийликден аны хар зорлугъун сезгенди.

Онеки жылында къойчу болгъанды,
Къызыл Фукга демлешиуню салгъанды.

Гитчеликден Фукга къоркъуу бергенди,
Нартха этген залимлигин барын да кѣргенди.

Фук баргъанды Ёрюзмекни къошуна:
— Къойла бер!—деп, борч салгъанды
башына.

Ёрюзмек бир осал къойчукъ бергенди,
Къызыл Фук а анга бюсюремегенди.

Къамичи бла бир-эки тартханды,
Онеки къоюн зор бла алгъанды.

Сабий Ёрюзмек аны дертге салгъанды,
Унутмайын жюрегинде сакълагъанды.

Тѣбе санлы, арслан кѣллю Ёрюзмек,
Сермегенин сытарча, ѳсгенди бек.

Къуртха Сатанайны алды къатыннга,
Фукну хапарларын айтханды анга:

— Къойла бер деп келген эди манга,
Бир осал къой берген эдим мен анга.

Ол мен берген кьойгъа бюсюремеди,
Къызып, къамичи бла сыртыма берди.

Жыйыны бла келген эди юсюме,
Мен сабийем, базынган эд кючюне.

Мен жаш эдим, ол зорлукъну этген эд,
Нартны онски кьоюн алып кетген эд.

Энди манга ол кюнню бедишлейди,
Нарт аллында масхара бла шишлейди.

Къызыл Фукга мен да аны унутмам,
Нартны дертин мен да анга кьурутмам.

Къызыл Фукну барды желмаууз аты,
Анга минсе, барады желден къаты.

Ачууланса, кёзю отча жанады,
Силкинсе уа, жели къая жонады.

Ерюзмекге Сатанай юйретгенди:
— Энди Фукга ма былай эт,— дегенди,—

Бир алмосту барды, къамишдеди жашауу,
Хар бир кюнде бир кьоянды ашауу.

Ол къамишде терен уру къазарса,
Кьоян тутуп, тюз къатында тагъарса.

Кесинг кирип, ол уруда бугъарса,
Келсе, алмостуну тутуп бууарса.

Алмостуну союп, терисин киерсе,
Барып Фукну аякъ жолуна кирирсе.

Андан ары этеринги билирсе,
Сора къара, не болгъанын кёрюрсе!

Алф Ерюзмек къамишлеге баргъанды,
Жарашдырып терен уру къазгъанды.

Кьуууп, кьоянладан бирин тутханды,
Уруну тюз къатында такъгъанды.

Кеси кирип уру ичинде букъгъанды,
Алмостуну келирин сакълагъанды.

Алмосту, келе-келип, къоянны тапды,
Ол къояннга кесин атды.

Ёрюзмек урудан секирип чыкъды,
Сермеп алмостуну жыкъды.

Сол къолу бла чачындан тутханды,
Эрлай тыш къабын сыдыргъанды,
Барып Фукну аякъ жолунда букъгъанды.

Танг алада Фук келди аякъ жолгъа,
Ёрюзмек алмостуча алды къолгъа.

Къызыл Фукну эси аууп къалгъанды,
Бармагъында алтын мухуру болгъанды.

Алтын мухурун Ёрюзмек алгъанды,
Сатанайгъа хапар айтып баргъанды.

Къынасакъал Къызыл Фук жинли эди,
Нартха ауур жасакъла сала эди:

Жылгъа алтмыш ирик, алтмыш сый къанга,
Алтмыш къакъ къабыргъа баргъанды анга.

Деу Ёрюзмек къызып баргъанды даугъа:
— Энди жасакъ бердирмем,— дегенди,—
санга.

Мен Ёрюзмек болмам, сен жасакъ алсанг,
Нартны юсюнде андан кёп ойнасанг!

Фук, чыдамай, къоркъуп къачханды,
Саулай нартха аман аууз ачханды:

— Тамычы таммай, кюн къууурсун! —
дегенди,
Айтхан сёзю къабыл болуп кёргенди.

Нарт жыйылып, уллу оноу этгенди,
Ёрюзмекни Фукга нейик, дегенди.

Элде къуртхаланы жыйып сордула:
— Бир мадар! — дей, алагъа баш урдула.

Эл къуртхала нартха оноу этдиле:
— Аликлада эски топ барды,— дедиле,—

Жер тюбюнден аны къазып алыгъыз,
Сампалына Жамболатны салыгъыз.

Топха кыркъ батман отну кыюгъуз,
Топ атылса, деу Ёрюзмек кетер,
Кызыл Фукну кыуш уясына жетер.

Къуртхаланы оноуун нарт толтурду,
Алф Ёрюзмек топ быргыгъа олтурду.

Топ атылды — Ёрюзмек кёкге минди,
Кызыл Фукну юйюне учуп кирди.

Деди: «Кюнюнг ахшы болсун, Кызыл Фук!
Сен кетгенли, кюн кысханды, битмейд жукъ.

Байталла тай, кыатылла жаш этмейле,
Жер кыуругъанды, сабанла баш этмейле.

Баш кётюрюп, халкынгга бир кыарачы,
Аурууунгу алайым, жашаууна жарачы!

— Нарт Ёрюзмек, сени кюнюнг аман болсун!
Сени мыллыгынга аман кыуш кyonсун!

Нартны юсюнде жашаууму кыоймадын,
Мени сюргенден сен жерде да тоймадын! —

Деп, сюелип, кёкден жерге кыарады,
Деу Ёрюзмек уруп башын тайдырды.

Кызыл Фук да башы кесилип ауду,
Ол кюн тышге дери кызыл кыан жауду.

Тюшден сора таза жауун жаугъанды,
Нарт халкына уллу кыууанч салгъанды,
Деу Ёрюзмек а кыуш уяда кыалгъанды.

Обур Сатанай да ол ишни билгенди,
Ёрюзмекге жел атын жибергенди.

Нарт Ёрюзмек жел атына мингенди,
Кёкча кюкюрөп, ол нартха келгенди.

Нартны Кызыл Фукдан азат этгенди,
Ёрюзмек нартны кёлюне жетгенди.

ЕРЮЗМЕКНИ ЖЫЙЫНЫ БЛА
КЪАРАШАУАЙ

1

Къарашауай — Алауганны деу жашы,
Чыран бузла болдула сууу, ашы.

Ол болгъанды нартны пелиуан баласы,
Томурулай эмеген кызды анасы.

Ючжыллыкъны ол юч кюннге ёсгенди,
Акъ маралланы тутуп, кесгенди.

Анасын жашырдыла ёсгюнчюн,
Тулпар болуп, пелиуан кюч келгинчин.

Къарашауай, маркъа ёсюп, юйге келгенди,
Деу кючю бла анасын женгигенди.

Алауган базынды тулпар жашына,
Жютю къарады кёзюне-къашына.

Адам тенглешалмаз кючюн ол кёрдю,
Кёкюрегин, санын кирпилдеп керди.

Къарашауай атап ол кюн атына,
Алып барды Гемуданы къатына.

— Сен нарт болсанг, ма бу ат болур,— деди,—
Танышыгъыз! — деп, алгъышлап берди.

Танышдыла, бир бирге сёз бердиле:
— Ёлсек, къалсакъ да бирденбиз! — дедиле.

Суугъа кирип, таугъа ёрлеп кёрдюле,
Тюзде да жюрюп, бири бирин билдиле.

Гемуданы айыл тутмайд, керилсе,
Юзюлелле, толкъун кибик тебинсе.

Болат айылла ишлетди жарашдырып,
Сатанайгъа хыйны бла къатдыртып.

Къарашауай жюрюйд, жамчысын кийгенлей,
Гемуда да акъсайд, къулакъларын ийгенлей.

Аланы кючлерин киши сезмейди,
Қъарап кѳрген а кюлмей тѳзмейди.

Схуртуклада уллу чариш болгъунчу,
Тергемелле, ат чарише озгъунчу.

Қъарашауай тиледи чаришге барыргъа,
Масхаралап, унамалла биргелерине алыргъа.

Жангыз Ёрюзмек Қъарашауайгъа изми берди:
— Сакъ бол, аякъ тюпде къалырса! — деди.

Қъарашауай барында да кеч кетди,
Қъайтханда чакъырым алгъа жетди.

Ёч алыргъа базгъан биреу бар эди,
Хорлатханда: «Бу зыккыл а кимди? — деди, —

Бу жыйындан туююлдю», — деп, дау этди,
Ол сѳз Қъарашауайны мыйысына ётдю.

Махтанчакъны атын кѳтюрюп алды,
Жуммак эте келип, аллына салды.

— Ма, атынгы, ёчюнгю да ал энди! —
Деп, танытмай, ишан къоюп кетгенди.

2

Эки деуден тууду ол пелиуан жаш,
Қъарыу бла болгъанды ол нартха баш.

Қъарыусузну кѳрсе — ариу сѳлешгенди,
Ёхтемлени кѳрсе — оспар демлешгенди.

Пелиуан Қъарашауай татлы сѳзлю болгъанды,
Ачы сѳзлюлеге да тѳзюп къалмагъанды.

Гитчеликден Гемуданы алгъанды,
Эски жауурлугъун анга салгъанды.

Жашны жюрегине кѳркъуу келмегенди,
Эталмам деп, бир затдан элгенмегенди.

Бир кюн Қъарашауай Ёрюзмекден тилегенди:
— Сен мени да жортууулгъа элт, — дегенди.

— Да, харил, сен сабийсе, бол алмазса,
Жашса, нартла бла айланалмазса.

Нарт жортууул жел ургъанлай барады,
Юч-тёрт кюнню ашсыз, жукъусуз къалады.

— Угъай,— дейди,— жаш болсам да,
жюрюрме,
Сиз айтхан жумушну мен да этерме.

Нёгерлери сюймедиле барырын,
Онгсундула аны бармай къалырын.

— Да, харип, кел, биз болгъанлай болурса,
Болалмасанг,— деди,— къошда солурса.

3

Тебиредиле, хауаны жел этдире,
Туякъ тауушлары жерни тепдире.

Гемудасы кёз туурада сынчыкълайды,
Ташада уа илячинча сылжырайды.

Чаба-жорта, бир талагъа жолукъдула,
Агъач талада бир кесек солудула.

Къапхынлагъа барыр оноу этдиле,
Къарашауайгъа уа: «Былай къал,— деп
кетдиле.—

Биз келирге отун жыйып тур»,— делле,
Кеслери да жалпакъ сыртха ёрлелле.

Къарашауай арслан кибик тебинди,
Уллу тереклени ташып тебиреди.

Къош ишледи, отун жарды, от жакъды,
Угъа барып, бёлек маралны тапды.

Атып-атып, ол аланы ёлтюрдю,
Жыйып, барын бирден кётюрдю.

Маралланы сыдырды терилерин,
Ала бла жапды къошну хар жерин.

Нартла, жукъ да тапмайын, кеч келдиле:
— Алан, улан, бу къош кимид? — дедиле.

— Ма бу къошда бёлек адам гурдула,
Мен келгенде, сизден хапар сордула.

Сизден хапар айтханымда алагъа,
Думп болдула,— деди,— агъач талагъа.

Нарт батырла керти да ийнандыла,
Махтауну да кеслерине алдыла.

Къарашауай аны эталыр деп билмелле,
Ол оюмгъа арталлы да келмелле.

Экинчи кюн башха жерге къондула,
Къарашауайны да биягъыча къойдула.

Тулпар Къарашауай тюненеча этгенди,
Кюн да батып, къарангылыкъ жетгенди.

Нёгерлери къуппа-къурлай келдиле,
Марал териледен къошну кёрдюле.

— Муну уа къайдан тапдынг? — деп сордула,
Къарашауай алдагъанда, керти сундула.

— Сизни кючюгюзден тапдым аны да,—
Деп айтханда, ийнандыла дагъыда.

Алай эте бир бёлек кюн ётгенди,
Сора Къарашауай быллай оноу этгенди:

Биягъыча къошну ол жарашдырды,
Ингирликге хар затны къурашдырды.

Минги таудан жан чыдамаз бир бузлауукъ
тиледи,
Этген тилегине кёзю бла тюбеди.

Сууукъ уруп, жетди аллай тул-туман,—
Кёз ачдырмай, басды бузлауукъ, боран.

Нартла бёлек атчыкъ сюрюп келдиле,
Кючден-бутдан от жарыкъны кёрдюле.

Боран урса, бир бирге сюрюшелле,
Жол тапмайын, тирелип тюртюшелле.

Къарашауай къарайд сейирликге туурадан:
— Берл, бери! — деп кычырады буруудан.

Нартла, бузлап, кёпчеклеге жабышхандыла,
Тюшаламайла, юшоп, къабышхандыла.

Къарашауай, жетип, айылларын бошлады,
Ат жерле бла къошха ташып башлады.

Атланы да сюрюп тогъайгъа урду,
Нартланы да жылы ашдан тойдурду.

— Аха,— дейди,— сизден азмы кючюм бард?
Бу бурчакъдан жуичуймуду жигит нарт?

Иймендиле, тынгылалла бары да,
Къарашдыла бири бери, бири ары да.

4

Къарашауай сюдю барыргъа жигитликге,
Экинчи кюн айтды ол Ёрюзмекге:

— Изми берсенг, бир кыдырып келир эдим,
Сыртны, тюзню, дунияны бир кёрюр эдим.

— Да, харип, бар, нек бармайса, эригесе,
Айлан, жюрю, алай сакъ бол, сабийсе.

Гемудасын тартад, иер салыргъа,
Ол эринед аны ызындан барыргъа.

Гемуданы салынад къулакълары,
Эти — арыкъ, акъсайды аякълары.

Нартла аны хыйлалыгъын билмейле:
«Аны бла къалай барлыкды?» — дейле.

Деу Сосурукъ Ёрюзмекден тиледи:
— Жашха сен къолан атынгы бер,— деди.

Къарашауай Ёрюзмекни атына минди,
Маштагъын да адеж тартып тебиреди.

Узайгъанлай Гемуданы бошлады,
Ол а жюйрюкюгюю кюш учханча башлады.

Кёз жумгъунчу, жетди ол узакъ жерге,
Талай жылкыны жыйды бир ёзеннге.

Мажалларын, къабып, жарали этди,
Жылкы къошну сюрюп, Къарашауайгъа
жетди:

— Аха, энди сен сёюме кьулакъ сал,
Бу жаралы атланы кесинге ал!

Сау атланы сен нартлагъа берирсе,
Жукъ сорсала, бёрю талагъанд дерсе.

— Ахшы,— деди да, Къарашауай буруу
ншледи,
Жылкыны сюрюп, буруугъа бекледи.

Сора ол, барды да, нартлагъа айтды:
— Бир жылкы бард, къарагъыз,— деп
къайтды.

Ала, барып, къапхынланы кёрдюле:
— Эй-хей, бу уа уллу ырысхыды,— деди.

Жигит Къарашауай сургенди деп билмелле,
Жылкы бла къайтыр оноу этдиле.

Къарашауай тиледи Ёрюзмекден:
— Юлюшюмю бер,— деп,— жылкы
бёлекден.

Нёгерлери аны унамадыла:
— Элге сюрсек, алырса,— деп къойдула.

Ёхтем Къарашауай жууапха бюсюремеди,
Мычымай Гемуданы нерледи.

Чартлап чыкъды агъачха ол алайдан,
Къарашдыла зыккыл жашны ызындан.

Чинарланы къаураныча ууатды,
Дагъыда бир агъач буруу орнатды.

Ызы бла уруп жылкыгъа кирди,
Къойланыча, тутуп, атып тебиреди.

Жаралы атланы кесине алды,
Жараусузла нёгерлерине къалды.

Нарт батырла тамашагъа къарайдыла,
Жукъ да айтмай, не этерин марайдыла.

— Аха,— деди,— жылкыны эки бёлдюм.
Жаралы атланы кесине алдым.

Бу сау атланы айырдым мен сизге,
Дауу болгъан бармыды энди бизге? —

Деп, юлюш алып, аллына этди,
Сюрюп, кёз туурадан ташайып кетди.

Нартла аны ким болгъанын билмелле,
Танымай иерге жарамаз, делле.

Эки кере келечиле ийдиле,
Жылы жууап алалмайын келдиле.

Ахырында Ёрюзмек кеси кетди:
— Эй, жигит! — дей, ариу сёз айта, жетди.—

Улан, кимсе, айт, сюеме билирге,
Ант этеме Агунданы берирге! —

Дегенинде, Қъарашауай бурулду анга,
Деди: «Мени жууабым олду санга:

Нарт Дебетни жашы Алауган — атам,
Эмегени кызыды мени анам.

Минги тауда буз тешике ёсгенме,
Сютюм болмай, буз сюммекле эмгенме,—

Деп, Ёрюзмекге жууап этди,—
Бу жылкы да сени болсун! — деп кетди.

ҚЪАРАШАУАЙ БЛА ГЕМУДАНЫ ЖЫРЫ

Гемуда жаз башында, Тотур айда туугъанды,
Бек суйгени Қъарашауай болгъанды.

Туугъанынлай адам тилни билгенди,
Тейри да аны ариу кёргенди.

Бир жаныуар жеталмагъанды аны,
Қъанатлы да озалмагъанды аны.

Қъурчдан болгъанды Гемуданы туягъы,
Турчдан болгъанд аны эки жыягъы.

Ол атласа, Қъазман тауу титирегенд,
Кёсе тауну доммайларын ёкюртгенд.

Бек суйгенди таудан таугъа секирирге,
Нарт элинде хар бир жерни билирге.

Ол ёрлегенд бек бурун Къазман таугъа,
Ол чыкыгъанды бек алгыын Минги таугъа.

Садакъ огъу ётмегенд терисинден,
Сырпыла да кесалмагъанд белинден.

Къарашауай Гемудагъа жабышханд,
Жыгъылмазча, иерине къапланганд.

Ура-бере, кёзкёрмезге бардыла,
Тик къаягъа жетип, ёшюн урдула.

Тик къаяланы жарып эки этдиле;
— Малкъар аузу ма бу болсун! — дедиле.

Чирик кёлню аны туягъы ачханды,
Солууу бла турч къаяланы чачханды.

Дых тауунда кючсюннгенди, кекиргенди,
Алайдан а Тихтеннгениге секиргенди.

Тенгизледе чабакъ кибик ойнагъанды,
Жулдузланы бек бийигине учханды.

Чегем тарны аны ёшюню жаргъанды,
Къайтып сора Бахсан таулагъа баргъанды.

Бир секирип, Минги таугъа жетдиле,
Юсю бла ары-бери ётдюле.

Туякълары Минги таугъа тийдиле,
Минги тауну сора айры этдиле.

Къарашауай Гемудагъа къууанганды,
Тау кырдыкны игисинден тойдургъанды.

Сылап-сыйпап, терлегенин кетергенди,
Кеси суйген ашларындан бергенди.

Жорта-чаба, кюнбатышха кетдиле,
Уллу Адылны толкъунларын кёрдюле.

Экиси да нарт элине къайтдыла,
Хапарларын къарт Дебетте айтдыла.

Нартла бары къууандыла алагъа,
Къууанч келди нарт эллени барына.

Къарашауай жортуулгъа кеси жангызлай барыргъа бек сүйгенди. Бир эрттенликде ол, эртте къобуп, атасы Алауганга келди:

— Атам! Сен мени къагъанакълай элтип кетип, тауда бузда къоюп кетген эдинг. Мен анда бир-бирде буз эмизikle эмип, бир-бирде уа акъ маралны сююн ичип, алай ёсгенме. Андан бери кеп заманла озгъандыла. Алай анамы жанындан жууукъланы кёрюрге, аланы таныргъа бир жангыз да тюшмегенди. Къайда жашагъанларын билмейме, барыр жолну танымайма. Сени ол тийреледе бола тургъанынгы хапарын манга къарт атам Дебет айтханды. Сен эркин этсенг, ана жанындан жууукъланы бир таныр эдим,— деди.

— Ай, хомух, мен сени ары барырынга угъайлыгъым жокъду. Алай ол сен барлыкъ жерледе адам улу жашамайды. Ол тийрелери тауладыла, тар ауузладыла, терең къолладыла, къалын агъачладыла. Аланы ичинде Элхур деп жангыз бир ёзен барды. Анда эмегенлени тукъумлары эм желмауузла жашайдыла. Нартладан да ол жерлени кепле танымайдыла. Жолу къыйынды, ахырзаманды. Бармай болмайма дей эсенг — сакъ бол! Эмегенлени къолуна тюшсенг, ала санга бир да бет этмезле,— деди Алауган.

Къарашауай атасына бек ыразы болду, къууанды. Гемуданы жер юйден чыгъарды, сылады, темир бурхуладан тойдурду, къылычын биледи, садагъын хазырлады, азыгъын артмакълагъа жыйды.

Экинчи кюн танг аласы бла жолгъа чыкъды. Азмы, кепмю барды, аны ким билсин, кечнулери болмагъан эки-юч черекден Гемуда секирип ётдю. Андан бир ёзеннге чыкъдыла. «Атам Элхур деген ёзен бу болур»,— деди.

Ёслеп къарагъанында, ёзенни ортасында юч тёбе кёрюндю. Къарашауай ол ары-бери кёче тургъан тёбелеге жууугъуракъ баргъан заманда, ала тёбеле туююл — юч мазаллы эмеген.

Бир парат терекни тамырлары бла къобарып, бир бирлерин аямай сопакълай тургъанлай, юслерине барды. Нартны кёргенлеринде, аланы жагъалашыулары тохтады. Эмегенле бир аууздан: «Ой, бизге къол жагъуу келеди!» — деп, къууандыла.

Къарашауай ат белинде тургъанлай, къатларына жанлап:

— Ишигиз къолай болсун, арыгъан чийбыдырла! Не аман кюн келгенди сизге, бу ариу ёзенни, баргъан сууланы къызыл къан нек этгенсиз? — деп соргъанды.

— Алан, адам улу, биз бир юйюрденбиз — къарындашлабыз. Бири биринден багъалы болуп, атабыздан юч зат къалгъанды. Биз аланы юлешалмай, даулаша, туююшге къалгъанбыз. Сора арабызны къолташ атып айырыргъа умут этдик. Къолташ атны, ким озса, ол затладан бек сыйлысын анга берирге оноулашдыкъ. Хар бирибиз ючюшер кере атдыкъ да, бирибиз да хорлаялмадыкъ,— деп, эмегенле уллулугъу гебен чакълы болгъан, алайдан танг кесек узакълыкъда бир ташны кёргюзтдюле.

— Ол сиз юлешалмай, сизни алай бир туйюшдюрген, алай багъалыла не затладыла? — деп сорду Къарашауай.

— Аладан бири сибил бёркдю. Ол бёркю башына кийген не къарангы кече да, кёкде, жерде, тенгиз тюрюнде, къалын агъачны ичинде, тау къоллада не болгъанын кёреди. Эмегенлеге душман чабыуулдукъ этерге тебиресе, ол затны алгъадан билдиреди, — деди эмегенлени таматалары.

— Экинчи зат а неди? — деп сорду нарт.

— Экинчиси — жантауду, — деди ортанчы къарындаш. — Ол жантау къолунда болгъан бир да апчымай жашарыкъды. Аны бир къыйырын къолунг бла тутханлай, узунлугъу жетгинчи атып къойсанг, ол тийреде болгъан битеу кийик жанууарла жыйылып къаладыла. Жугъутурла, кийикле алай жыйылгъанлай, садакъ бла ат да, къаллай бир аудурсанг — ала сенидиле.

— Да, ол да иги затды. Аны да ангыладым. Ючюнчюсю уа неди? Ол а не хайыр берликди? — деп соргъанды Къарашауай. Кичи эмеген айтды:

— Ол кийиз къамичиди. Не улуу ырысхыны да, аны бла къысып: «Элт ары, келтир бери!» — дегенинглеи, айтханынгы этип къояды.

Эмегенлени айтханларына тынгылап туруп, Къарашауай айтды:

— Мен сизни ыразы этип, арагъызын айырайым. Къолташ атып, биригиз биригизни хорлаялмагъаныгъызын кесигиз манга айтдыгъыз. Энди сиз чабышыгъыз да, алгъа келген юч затдан сайлагъанын алсын, экинчиге келген — экинчисин, артха келген а къалгъан затны алсын, — деп, эмегенлени ючкюнлюк жыяу жолгъа жиберди.

Ала кёзден ташайгъанлай, Къарашауай аланы затларын жыйды. Гемудагъа салды, Элхур ёзенни тегерегине да бир чапдырды. Сора, келе-келе, жипни къыйырын тутханлай, жерде сюркеди, къадар кийик жанууарла жыйылдыла. Аладан бир къауумун ёлтюрюп, кийиз къамичи бла къысып: «Элт нартлагъа», — деди. Къарашауай нартха къайтды. Къарашауайны къайтханына нартла улуу той-оюн къурадыла.

ШАУАЙНЫ ЖЫРЫ

Шауай атланьргъа кёл алды,
Гемудагъа эшек нер, эшек жауурлукъ салды.
Гемудагъа минип, кетип бара эди,
Атлагъаны сайын эски быстырлары силкине эдиле.
Нартны тууарчысына барып: «Кёп болсун!» — деди.
— Ай, атангы, анангы башы болсун!
Кесим кёпден жыйышдыралмай турама, — деди.
— Ый, суусапдан ёлеме, бир айран ичир,
Аурууунгу алайым! — дегенди Шауай.
— Аллахха ийнан, айран ичиргелни къой,
Къазан агъач бла бойнунга урур эдим!
Мен сени кибиклеге айран ичирмейме, — дегенди.

— Ол тууарла ортасында уллу къара неди,
Аурууунгу алайым? — дегенди.

— Схуртукланы уллу къара бугъа деген олду,
Аны къабыргъа узуну юч къулач болады,
Арт омуруу он къулач болады,
Мангылай кенглиги беш къулач болады,— дегенди,—
Аны ауанасында жюз ийнек салкын этеди.
Ёрюзмек, Сосурукъ, Сибилчи къыш
Атларын асырайдыла, жазгъа жарау этелле,
Жаз болса уа, келип ол бугъаны юсюне уруп ойнайла.
Ёрюзмек Къоланны эки ал аягын
Бугъаны сыртына салады,
Секирип тюшюп сермесе, Сосурукъ
Эки ал аягын жерден ёрге алады.

— Келчи, аурууунгу алайым, аны къатына бир
барайыкъ!

— Ай, итден туугъан ит, аны къатына
Сени кибиклеми барадыла?! Аллахха ийнан,
Къазан агъач бла бойнунга уруп эдим!
Шауайны аты адам къатында акъсай эди,
Ташагъа тюшсе, бир кюннге жерни
Тёп-тёгерегине айланыучу эди.
Алашасы акъсай-акъсай бугъаны къатына баргъанды,
Атына аягы бла къатылып, босагъадан атлагъанча,
Къарашауай бугъаны сырты бла аугъанды,
Дагъыда айланып, сырты бла бери жанына да
аугъанды.

Ызы бла, секирип атдан тюшюп, бугъаны
Бутундан къагъып алып, булгъап жерге уруп,
Эки жапхагъындан аллын жерге кёмгенди.

— Ый, не аузум къуруду, не аман адамгъа
къатылдым!—

Деп, тууарчы, къазан агъачны да алып,
Къолну энишге къачханды.

Сора Шауай, кеси эркин къалып,
Къошха барып, айран ичип,
Кесини суусабын къандыргъанды.

Ингирде Шауай бузоуланы ийнеклеге къошханды,
Айыргъанда уа: «Гемуда, ийнеклеге сюйгенингле й
эт»,— дегенди.

Гемуда ийнеклени къуйрукъларын чайнап юзгенди,
Кеслерин сюрюп, бир терен къолгъа ургъанды.
Шауай ийнеклени къуйрукъларын къалдырмай жерге
чанчханды,

Аны бла, атына минип, алайдан желча учханды.
Экинчи кюн тууарчы, сынчылай келип,
Тууар къуйрукъланы жерге чанчылып тургъанларын
кёргенди.

«Ярабий, жерге батыпмы къалгъандыла»,— деп.

Къуйрукъларындан тартханда,
Юзюлюп-юзюлюп къолуна келгендиле.
«Ярабий, тюбюне батылыпмы кетгендиле»,— деп,
Ингирге дер ыстауатны къазгъанды.
Ингирде ийнекле къалмай чубурла болуп
Келгенлерин кѳргенде: «Ай, мени аузум къурурукъ,
Не аман адамгъа аууз ачханем!» — дегенди.
Андан кетип, Шауай эмегенлеге баргъанды,
Сыртдан къарагъанда, онсегиз эмеген
Къолташ ата тургъанларын кѳргенди.
Къолташлары — къоргъашинден,
Антау гебен тенгли бар эди.
Шауайны кѳргенде: «Эй, татлы къабын Аллах берди!»—
дегендиле.

Бир: «Кѳнчеклик болур»,— деп,
Бир: «Бир кѳлеклик болур»,— деп,
Самаркъау этгендиле.
Таматалары: «Угъай, къонакъды,
Бир къолташ атдырып кѳрмей,
Къатылыргъа жарамаз»,— дегенди.
Шауай, жетип: «Ой, иш-къош болсун,
Аман чийбыдырла!» — дегенди.
— Ай, сау бол, сау кел, жууукъ бол, адам улу!
Алчы, бир къолташ атып кѳр,— дегендиле.
— Ата келигиз, манга да кезиу жетер,—
Деп, къыйырда тохтагъанды.
Шауай, кезиую жетгенде, атханды,
Онсегизни онсегиз аякъ узуну озгъанды.
Экинчи кере атханда, гебен тенгли
Къоргъашин ташны жерге кѳмюп къойгъанды.

КЪАРАШАУАЙ САУДУ, ЕЛМЕГЕНДИ

Къартланы айтханларына кѳре, Къарашауай, кесини нѳгерлери
бла бирге.

Кѳп кере жортуууллада болгъанды,
Кѳп къыйынлыкъгъа тюбегенди,
Эмегенле бла сермешгенди,
Аланы хорлап келгенди,
Кесини игилиги бла, батырлыгъы бла
Нартланы бек игилеринден
Бирине тергелгенди.
Ол хар бир тюрлю къыйынлыкъдан да
Хорлап чыкгъанды,
Эмегенле нартладан къарнулу болсала да,
Ол аланы хорлап тургъанды,
Ала бла кюреше кетип,
Аланы барын да къыргъанды.

Ол нарт элlege, нарт жерлеге чапхан жаула бла да кюрешип келгенди.

Хапаргъа кёре, жылланы биринде кыбылама жапындан нарт жерлеге жаула киргендиле деп, кыуугъуи келгенди. Нартла алагъа къажан атлангандыла. Къарашауай да ала бла болгъанды.

Жауланы излей, айлана-жюрюй баргъанда, Къарашауай къалай эсе да нёгерлеринден айырылгъанды. Бара-барып, Доммайлы башы таулада, чаука сюрюуча, кёп саплы бир затланы эсеп, ала таба баргъанды, Барса, ала уа ол хапарлары чыкыгъан жаула болгъандыла.

Къарашауай бла аланы арасында уруш башланганды. Ол аланы кёбюсюн кыыргъанды, къалгъанлары къачып тебирегендиле, ол да аланы ызларындан кыуугъанды.

Ол аланы ызларындан кыуууп баргъан заманда, Гемуда бир таудан бир таугъа секиргенди. Ол секирип, бирси таудан жерге тюшгенинде, ал аягъы бла уллу къара жассы ташны басханды. Гемуда асыры залымден, кючю бла келип ташха тийгенинде, аны ал аягъы ташха киргенди. Ол аны тартып андан чыгыргъанды, сора аны туякъ ызы ташда къалгъанды, аны себепли ол ташха «Къарашауайны Гемудасыны ташы» дейдиле.

Ол бусагъатда да Доммайлы деген кышлыкъда турады. Къарашауай, жауланы ызларындан жетип, аланы кырып бошоп, Минги тау таба кетгенди.

Къарашауай да, Гемуда да ёлмегендиле, саудула деп, хапар алайды. Айтыугъа кёре ала Минги тауну тийресинде жашайдыла. Къарашауай ары нек баргъанды десегиз а, ол сабий заманында Минги тауну бугъейлери анга эмчек болуп, ол аланы эмип ёсгени ючюн баргъанды. Къайда, къалай айланса да, къартайып тебиресе, адам туугъан, ёсген жерине тартынады дейдиле.

Айтыугъа кёре, Минги тауну тёппесинде, бугъейле ичинде, дарман шаудан барды. Жайны чиллесинде аны тегерегинде кём-кёк кырдык чыгъады. Ол кезинде Гемуда ол шауданга барып, андан кете тебирегенинде, ол дарман суудан элтп, Къарашауайгъа да ичиреди. Алай бла, ала экиси да, къарт болмай, не ёлмей, Минги тауну тийресинде жашайдыла.

АЛАУГАН ТАЙНЫ КЪАЛАЙ ТУТХАНЫНЫ ЮСЮНДЕН

Нарт элден узакъ болмай бир уллу кёл болгъанды. Ол кёлден кюн кыушлукъ заманда эки тай чыгыучу эдиле. Чыгып, тегереклерин сымарлап, сора кёлге кирип, тёп-тегерегине жюзюп, арысала, ызларына кёлге ташайып кетгендиле.

Нарт элде эр кишиле ол тулпар тайлагъа кёзлери къарап, къалай тутаргъа билмей, кёп сагъыш этгендиле. Бир кюн элде эр киши къалмай, бирер кючлю аркъан да алып, кёлню жагысына баргъандыла да, бирери бирер чунгур къазып, алагъа кирип букыгъандыла. Алауган а ол кюн элде болмагъанды. Тайла чыгыр заманны аллы бла эр кишиле аркъанларыны учларын кёлларына чырмап, тайла кёлден чыгып, тегереклерине къарай тебиреген-

лей, аркыанларын тайланы боюнларына марап атхандыла. Атханыкыгыга уа, бир деп бири да аркыанын тайланы боюнларына тюшюралмай, тюнгюлюп келгендиле.

Бу хапарны эшитип, экинчи кюн тюш заманда, кыылдан эшилген кючлю аркыаны да биргесине алып, Алауган кёлню жагысында букыганды. Бир чунгургыга кирип, сакылай турганды да, заман жетгенлей, кёлден бир тору тай бла бир кёк тай чыкыгандарын кёрюп, башын энишге букыдуруп, аркыанын алда баргъан тору тайгыга силдегенди, алай а аркыан артдан келген кёк тайны бойнуна тюшгенди.

Алауган не кыарыуун да салып, тартып тайны кесине жыйганды. Тайны кесине жууукыгыга келтиргинчи, базыкы кыылдан эшилген аркыаны созулуп, халыча ниичге болганды. Тайны алай чыгыаргъаны бла, эрлай сермеп, бир кёлу бла кыулагындан тутханды да, бирси кёлу бла да жюгенни тайны башына кийдиргенди. Жюген бла тартып, юйюне жетгенди да, кыарындашларындан кыалгъан ат жерни тайны сыртына салганды. Юч айылын да кыаты кысып, кыамичисин да кёлуна алып, секирип, тайгыга мингенди.

Минсе, алай тайгыга минсин — элдеги атланы бир айгыга жюрюгенлери чакылы бир жерге бу тай бир атлап кыойганды, жылгыга жюрюгенлери тенгли болганды. Алай жюйрюк, дюлдюр¹ тай болганды Алауган кёлден чыгыаргъан кёк тай. Тайны кесине юйретгинчи, аны иги сылыт² этип, жууаш этип, элине кыайтып келгенди. Тайны атына Гемуда атаганды.

Нарт элни адамлары жыйылып, Алауганга эшитдире:

— Бу санча муну кыалай тутду, жамауатдан кючлю кыалай болду? — деп, бек сейир-тамаша болгандыла.

— Мен эр кишиме! — деп жууап бергенди Алауган да.

Алауганга эришип, сау элни эр кишиси жыйылып, биягындай, кёлде кыалгъан тору тайны тутаргыга мурат этип, аркыанларын да алып, кёлню жагысында бугыуп, марагандыла, алай а тору тай кёлден чыкымай кыалганды.

АЛАУГАН АЛТЫН ТОННУ ЭМЕГЕНЛЕДЕН КЪАЛАЙ АЛГАНДЫ

Бир кюн Алауган, Гемудагы да минип: «Бир кёз ачып келейим!» — деп, жолоучу болганды. Ингир кыарангы болгунчу барганды да, бир жерден от жарыкы чыкыгъанын эслегенди. «Бу кыуру жерде не эл, не кыош болмаучу эди, ярабий, бу жарытхан не зат болду экен?» — деп, Алауган сагышыха киргенди.

Ол не айтыргыга да билмей тургъанлай, минген аты Гемуда адам тил бла былай айтханды:

— Алайда жети башлы жети эмеген жашайдыла. Кыркыкыулакы кыазанга бешжыллыкы ёгюзню этип салып, аны тюбюнден

¹ Дюлдюр — тулпар ат.

² Сылыт этип — бек арытып.

аямай от этгендиле да, ол отну жарыгыды алай жарытхан,— дегенди.— Ол жети эмегенни бир алтын тонлары барды. Алтын болганы бла да кялмай, ол тонну жагыасы жырлай, эки женги кьарс ура, этеклери да тепсей турадыла. Кьоркья эсенг, кенгиге кьач, алай туююл эсе, юслерине барайкь. Мен айтханны этсенг, тонну алырса да, кьайтырса, алай болмаса, кесинги эмегенлеге ашатып кьоярыкьса. Былай баргьянлай: «У-у-у, Алауган, кьайдан чыкьдынг? Кел, кел»,— деп алдырланырла¹, таматалары: «Кьонакьны атын тагыгызы!» — дер. Сора сен: «Атым огьурсуз атды, хата этдирмегиз, маржа, табаны бла да, ал аякьлары бла да ур-лукьду, тап аузу бла да кьабарыкьды, атха чырт тиймегиз!» — дерсе. Сора эмегенлени эм ёхтемлери чыгып: «Бу тайчыкь бизге не истем²!» — деп, сенден жоюенни алыргья умут этер, мен кыс-ха бурулуп, табанны бир жетдирсем, эмегенни кьайда тюшгенин кёрюрсе. Эмегенле анга, ёлюпмю кьалды деп, ары чабышханлай, кьазанда кьайнай тургьян шорпадан челек кирген чолпу бла юслерине бюркерсе, ол заманда ала: «Ой, Алауган, алыныпмы айланаса! Кюйдюрюп кьоя эдин да!» — деп, тонларын да унутуп, кьачарла. Сора сермен, алтын тонну алып, мени юсюме женгил мианалсанг, кьутуллукьса. Алай болмаса уа, ала сени эзерле! — дегенди аты Гемуда.

Алауган, Гемуданы акьыл сёзюне эс бёлюп, кьоркьмай, эмегенлени юслерине баргьянды:

— Кече ахшы болсун, бурунгу кьартла! — деп, Алауган эмегенлеге салам бергенди.

— Ой, сау бол, Алауган, тюш атдан, жууукь бол! — деп, эмегенле бири бирине ышаргьяндыла. Алауган атдан тюшер-тюшмез аты айтхан кьыркькьулакь кьазанда эт кьайнай тургьянын эс-легенди.

— Туругьуз, кьонакьны атын тагыгызы,— деп, тамата эмеген буйрукь бергенди.

— Ай, кьоюгьуз, бу бир огьурсуз аман атды, ачытырыкьды! Арты, аллы бла да сермейди, аны бла да кьалмай, аузу бла да кьабады. Тиймегиз, маржа! — деп тилегенди Алауган.

Сора эмегенлени нчлеринден бир ёхтем эмеген чыгып: «Бу тайчыкь кимге не этерикди!» — деп, Гемудагья жууукь баргьянлай, ат табаны бла беклегенди да, эмегенни узакьгья чартлатып, узун этип кьойгьянды.

— Ой, ёлтюрюпмю кьойду экен? — деп, эмегенле аны таба чабышхандыла. Ала ары чапхан заманда уллу чолпу бла кьайнай тургьян шорпадан юслерине кьуйгьянды. Шорпаны алай кьуйгьянлай, алтын тон жашырылгьян жеринден бери ачмып, Алауганны аллына тюшгенди.

Алауган секирип, Гемудагья минип, сермен алтын тонну кьолтукьгья алып, эмегенле аязып бери айланып чапхынчы, алайдан думп болуп кетгенди.

¹ Алдырланыу — кёзбау.

² Истем — неди, не затды.

Юйюне барып, атык да баугъа тагъып, алтын тонну юйюне тѣрюне такъгъанды. Олсагъат алтын тонну жагъасы къобуз согъуп, женглери къарс уруп, этеклери да тепсей тебирегендиле. Алтын тонну терезеден тышына ургъан жарыгъына битеу нарт эл сагъайып, къарт, жаш къалмай, битеу жамауат Алауганны юйюне басынып: «Бу сейир зат неди?» — деп, ауузларын ачып, сейир-тамаша болгъандыла. Алауган эшигин кенг ачып, алтын тонну жамауат кѣрюрча этгенди. Къарасала, аллайгъа къарасынла, алтын тонну жагъасы къобуз согъа, женглери къарс ура, этеклери да тепсей тура!

НАРТ СЕСЮМЕК БЛА КЪАРЫНДАШЛАРЫ

Эртте-эртте, нартланы эмегенле бла кюрешиучю заманларында, нарт улу Дебет деп бир белгили нарт бар эди. Ол нарт улу Дебетни онтогъуз жашы бар эди, бек кичилерини аты Сѣсюмек эди.

Бек кичилери Сѣсюмек къарындашларыны айтханларына не аз да къарамаучу эди, кеси аллына, суйгенича жашай эди. Аны себепли, муну къарындашла суймей эдиле.

Быланы аталары Дебет, жашларын бирге жыйып:

— Энди мен ългюнчю да, ългенден сора да сизни этерге керекли затларыгъызны юсюнден осуят этерге сюеме да, аны айтайым деп, сизни андан жыйгъанма. Осуятым да олду: ма, бу сиз кѣре тургъан, кюн батхан тѣбени къайда да артына бармагъыз, ол аман жерди, барсагъыз да — сау къайтмазсыз, ары баргъан артха къайтмайды. Мен аны сизге осуят этеме, — деп билдирди жашлагъа.

Сора, кѣп бармай, Дебет ълдю. Андан сора да бѣлек жыл ътдю. Аталары Дебет ългенден сора, он сегиз къарындаш да бу кичи къарындашларын бырнак эте кетип, ахырында кеслеринден айырдыла да, анга юлюшге жети къой, тюбю тешик да бир къазан, аллай бир да челек, бир да гумух балта, бир да къысха жип, юрмеген да бир ит, къулагъы эшитмеген да бир сюрюучю бердиле. Энди Сѣсюмек былайдан айырылын кетип, жети жол айырылгъаннга барып, анда тохтады.

Ол жети жол айырылгъан жерде Сѣсюмек бир къош ишледи, къошну къатында тѣрт жанында жетишер къулач болгъан жерни чалы буруу этип бегитди да, жети къойну да ичине этип, къарап, бирлерин чалман къурманнга кесди.

Бу Сѣсюмек кетгенден сора, аны юйде къалгъан онсегиз къарындашы да бир акъыллы болуп, бу аталары бариагъыз деген тѣбеге чыгъып, тѣгерекге къарар хыйсап этдиле. Ол хыйсапларында бары да келишип, тѣбени башыла чыкъдыла да, тѣгерекге къарадыла.

Тѣбени башындан тѣгерекге къарай кетип, бир уллу ъзен, ол ъзен толу жылкъы кѣрдюле. Энди жашладан бири: «Ай, бизни атабыз бу уллу хазнаны бизге не ючюн къызгъаннга болур эди? Энди бу жылкъыны былайда къояргъа жарамаз — барайыкъ да,

жылкыны бери сюрюп келейинк»,— деп, ол ёзеннге энип бара, бир кзуругъан адам баш сюекни жерге атылып тургъанын кёрдюле.

Былайда башны тегереклеширгенде, бу баш, тиленип:

— Эй, бармагъыз, къайтыгъыз! Биз да сизнича тебиреген эни да, былай болгъанбыз, сизни да, къайтмасагъыз боллугъугъузну билеме, андан эсе къайтыгъыз! — деди.

— Ай, ёлгенинге налат! Бу кзуругъан баш сюек да бизни жолубуздан тыяргъа кюрешеди! — деп, анга айып этип, жолларына кетдиле.

Энди бу къарындашла бары да жылкыгъа жетдиле, жылкыны сюребиз деп, тегерегин алып, сюрюп тебиредиле. Былайда бир ажир чыкъды да, жылкыны артха айландырды. Не бек кюрешдиле эсе да, жылкыдан къарындашла бир тай да тыялмадыла. Жылкы къачып, неси болгъан жерге баргъанда, ол не эсе да бир къайгы барны ангылап: «Жылкыны алгъын жери — уллу ёзеннге бир барайым»,— деп чыкъгъанда, жылкыны кзуугъан жыйыны кёрдю. Жылкыны ызындан келгенле бла неси атышдыла да, жылкыны неси ол онсегиз къарындашны да кырды.

Сёсюмек жети жол айырылгъанда бёлек заманны кесине келип, юйдегили да болду, сабийчиклери да болду. Ол жерден кетмей, къой саны жети жюз болду, сюрюучюсюню кзулакълары ачылдыла, балтасы жютю болду, къазаныны, челегини акъгъанлары да тохтады, къысха жиби узун болду. Ол халда Сёсюмек алайда юй болуп, байыгъып жашай эди.

Бу ишлени бирси нарт улула эм да аланы тегерегинде адамла билип, былагъа жыр этдиле. Жырда былай айтылады:

Дебетни онтогъуз уланы кичилери Сёсюмекден айырылдыла,

Сёсюмекге ююш этип, жарамаз затланы бердиле.

Сёсюмек, тырмансыз, ююшюн алып чыкъгъанды,

Жети жол айырылгъанда кюш салып тохтагъанды.

Муну юрмеген ити юрюп башлады,

Кесмеген балтасы жютю болду,

Сюрюучюсюню кзулакълары ачылды,

Къазаны, челеги да акъмаучу болдула.

Жети кюю жети жюз болгъанды,

Тырмансыз къарны ашдан тойгъанды.

Жангы юйдегиси бла жарашуулу жашайды,

Къарнына керекли ашны татыулу ашайды.

Сёсюмекни онсегиз къарындашы

Нарт Дебетни осуятын буздула,

Жылкы сюребиз, бай болабыз деп,

Жашауларын кезиусюз жойдула.

Нартланы квалгъанлары жүрюсюнле эслеп.

Сосурукъчукъ алапат болгъанд —
 Атха секирип минеди,
 Узакъ жолоучу болса да,
 Ашамайын тѣзеди.

Сосурукъчукъ сейирлик болгъанд —
 Ат иеринде ойнайды,
 Кийикни, бууну тутуп,
 Чинар терекге байлайды.

Сосурукъчукъ аллай жашды —
 Қамасы терек юздюрген,
 Тор эмиликле юйретип,
 Алагъа сабан сюрдюрген.

Сосурукъчукъ нарт балады —
 Арсланла бла ойнагъан,
 Бѣрюлени чабып тутуп,
 Қъайын терекге байлагъан.

СОСУРУКЪ БЛА ЭМЕГЕН

Нарт батырла жортууулгъа чыкъдыла,
 Ала жолда отсуз, къуусуз къалдыла.

Сосурукъ да ол жыйында болгъанды,
 Бир от алып келейим деп жортханды.

Бир дорбунда от жарыкъны кѣргенди,
 Жукълап тургъан эмегенни эслегенди.

Ат юсюнден узалды кесеююне,
 Жинки тюшдю эмегенни кѣзюне.

Жукъусурагъан эмеген узалды,
 Сосурукъну, атны да къолгъа алды.

Аланы эмеген кѣзюне салды,
 Кюрешди Сосурукъ, андан чыгъалмады.

Деу эмеген жукъ да сезмей жукълайды,
 Кѣзюнден а от жилтинле чартлайды.

Бир заманда ол уянып сюелди,
 Кѣз ичиндеги атлыны сермеди.

Сейир болду: «Қимсе, къайдан келгенсе?
 Мени кѣзюме уа къалай тюшгенсе?»

— Биз,— дегенди,— нартла, чыктыган эдик жолгъа,
Отсуз къалып, келгенме от алыргъа.

Сен а сермеп, кёз ичинге салгъанса,
Уянгынчы барамталап къойгъанса.

— Сизде,— дегенди,— Сосурукъ деп бармыды,
Аны оюнларындан билемисе?

— Айхай, барды, уста таныйма аны,
Кёп кёргение ол этген оюнланы.

— Сора айтчы, оюнлары кёпмюлле,
Кёп эселе, ойнагъаннга кючмюлле?

— Оюнларын айтсам а, бек кючдюле,
Алай санга кереклиси ючдюле.

Бирн буду: мен таугъа чыгъыучу эдим,
Уллу къаяланы оюп ийнуучю эдим.

Ол ырбында къаяланы сакълаучу эди,
Башы бла уруп, артха аудуруучу эди.

Эмеген: «Хайда сора, бир кёрейик!» — дегенди,
Нарт Сосурукъ тау башына мингенди,
Эмегеннге къаяны оюп ийгенди.

Ол а башы бла уруп ташланы,
Жангыз бирин да жибермей башлады.

Ташла къушла кибик учдула,
Сосурукъну тёппеси **бла аудула**.

— Аха,— дейди,— Сосурукъча ойнаймамы?
— Айхай,— деди,— андан да иги ойнайса.

— Экинчи оюну уа къалайды? — деп сорду.
— Ол а,— дегенд,— алтымыш сабан темирни

Отха салып, къып-къызыл къыздырады,
Жутады да, ызына чыгъарады.

— Ол да жарайд, жый да, къыздыр, хазыр эг,
Энди аны да бир кёрейик! — дегенд.

Сосурукъ темирле жыйып къыздыргъанд,
Сора эмегеннге жут деп буюргъакд.

Деу эмеген темирлени жутханды,
Сууутуп, ызына чыгъаргъанды.

— Ай, бу уа дечик ахшы оюн эди.
Сууукъ къарным бир кесек жылынды!

Ючюнчюсю уа къаллай оюнд? — дегенди.
— Ол а,— дегенд,— къамиш кёлге кирирсе,

Баш токъмагъынг суудан тышында болур,
Къалгъанынг а суу тюбюнде туруп.

Анда, къыш чилледе беш кюн ётдюрюрсе,
Кёл бузласа, къамиш бузну кётюрюрсе,
Сосурукъ да алай этип ойнаучу эди.

Деу эмеген къамиш кёлге киргенди,
Айтхан болжалына дери тёзгенди.

Къыш чилледе къамиш кёл бузлагъанды.
Сора эмеген тюбюнден кётюргенди,
Кёлню бузун чыкъыр-чыкъыр этдиргенди.

Ол заманда уа Сосурукъ кьоркьгъанды:
— Жангылгъанма, энтда да беш кюн керекди,—

Деп, Сосурукъ эмегени алдады,
Мондай эмеген да анга ийнанды.

Нарт Сосурукъ къамиш башланы ташыды,
Бузну жарылгъанларын да жашырды.

Сора Сосурукъ Тейриден тиледи:
— Беш жылы сууугъун беш кюнге эт,— деди.

Келди аллай бир сууукъ, ахырзаман,
Кёл бузлады, къатды ташдан да аман.

Сора айтды: «Ха, эмеген, силкинчи!»
Къымылдады, силкинди, болалмады,
Къысыр бузгъа милдеу да эталмады.

— Ай, медет а, адам улу, болалмайма,
Сосурукъну бу оюнун эталмайма!

— Къарт эмеген, Сосурукъ деген менме,
Энди уруп башынгы кетереме!

— Сен къаягъа чыгъа туруп сезгенем,
Сен Сосурукъса деп шекли болгъанем!

Ай, байтамал¹, энди кесмей кьоймайса,
Сени сырпынынг² эмегенни кесмейди,

Ал чачымы тюбюнде кылычымы,
Аны бла кесалырса башымы.

Бу аман гадур³ хыйла этер деп кьоркъанды,
Сосурукъ къазыкъ алып узалгъанды.

Кылыч къазыкъгъа секирип башлагъанды,
Жетген жерин кесип, юзюп ташлагъанды.

Кесе келип, кьол тутумгъа жетгенди,
Сосурукъ да сермеп сабындан тутханды.

Эмегенни чачындан сермегенди,
Башын кесип, от алып кетгенди.

СИБИЛЧИ

Ой, нартла чыкъдыла кьууанып,
Борсукъ этлеге да жубанып.

Туруп жолгъа чыгып кетдиле,
Бир тууар сюрюуге жетдиле.

Жокъду былайда сюрюучю,
Кимди, билмейле, кютюучю.

Ингирге дери отладыла,
Дорбуннга айланып башладыла.

Нёгерлерин кьоюп алайда:
— Тасха билейим, аланла,
Жашай эселе адамла,

Бизни да кьонакъгъа алырла,—
Деп кетди дорбуннга Сибилчи.

Чыкъды юч башлы эмеген —
Мангылайында — бир кёзю,
Кукадан толуп айтхан сёзю.

Муну дорбуннга сюйредя,
Аллына къаяны сюеди.

¹ Байтамал — сокъурзаныу сёз.

² Сырпын — кылыч.

³ Гадур — кирли, жийиргенчли.

Отну шынкъарт жакъды,
Бир темир шишни тапды.

Учу жютю, чюй кибик:
— Тейри берди,— деп,— адам шишлик!

Шиш да кып-кызыл болургъа,
Эмеген бурулду отун салыргъа.

Сибилчи сермеп алды кыызгъан шишни,
Женгил урду эмегенни кёзюне.

Эмеген сокъур болду,
Тангнга дери дорбунда къармап-излеп турду.

Сибилчи да къутулду эмеген къоркъуудан,
Къутулур амал излей дорбундан.

Тапмады тышына эшикни —
Энди къалай ачсын къая тешикни?

Танг атды, кюн тиер заманда
Тууарла башладыла ынгырдап.

Эмеген къаяны азчыкъ теберди,
Хар малын къармап-сылап жиберди.

Сибилчи къалды ичинде,
Эмеген этди тинтиуле.

Ахшам къарангы болургъа
Отунла салды ол отха.

Биягъы шишни Сибилчи
Билдирмей отха салды.

Шиш да кып-кызыл болду —
Эмеген эшикден ташны алды.

Сибилчи артындан барды,
Къызгъан шиш бла къатылды.

Къаяны ийип, Сибилчиге чапды,
Ол да эшикге къачды.

Эси да эмегеннге кетип,
Кеси да жан солуу этип,

Тюзелип сюреди деп кьоркьуп,
Келди нёгерлерине кьутулуп,
Ач аузу да суусапдан тутулуп.

Ол ёзенден кьачдыла, кетдиле,
Кече кьалгъан жерлерине жетдиле.

От да кюйюп, жукъланып,
Кюлю бери ачдыла,
Къарынны ичинде этлени тапдыла.

Аламат татлы бишип, жутланып,
Адам ашарча сукъланып.

Тангны сакъламай, жолгъа чыгъып,
Чаба-жорта, бек кыйналып,

Айуу кьакъгъа жетдиле —
Жартысын кьанатлыла ашاپ,
Къалгъан-тургъанны кёрдюле.

Къакъ этни шишлик этип,
Чабырлары да жылтырып, тешилип.

Къатхан айуу терини жибитдиле,
Тюклю чабырла этдиле.

Бир кюнню алайда солуп,
Кеслери да арып, тозуп,

Нарт эллерине келдиле,
Сау-эсен жамагъатны кёрдюле.

РАЧИКЪАУНУ ЖЫРЫ

Рачикъау атланды, атына минип,
Нарт элге барад деп, кьаралла, билип.

Ох-ох, кёрдюле бир сейирлик атлы,
Келеди, дедиле, бир жигит нартлы.

Кюн тийген чыранча, юсю жылтырай,
Тёгерегинде уа кьоянла ойнай.

Атыны жели туманны чага,
Туманны ичинде чаукала уча.

Чыран дегенибиз — темир кюбеси,
Толкьунча тебинген — тулпар тёбеси.

Къоянча кёрюинген — къамичи учусу,
Жер теңдире, келед нарт улусу.

Туман дегенбиз — тылму шытыла,
Чаукала уа — туякъдан учхан зылдыла.

— Кюн ахшы болсун, — деди, — эй, нарт уланла! —
Жел къатыш жетдиле зылдылы боранла.

— Ой, сау бол, сау кел, жууукъ бол, алан!
Бурулмайын кетме, эй, жигит улан!

Къайта барсанг, санга болур алгъышла,
Алай, озуп кетсенг, жетер къаргъышла.

— Айтханынг тѳреди, къайтмай болмаз,
Нартланы адетин бузуу жарамаз.

Атыны жюгенин сермеп тутдула,
Ол жерге тюшгенде, ташла сындыла.

Атны бир жаш темир илкичге такъды,
Ат темир илкични къобарып атды.

— Улан, сен атымы сынаргъа сюйсенг,
Бошлап къой, ол кетмез, халжаргъа ийсенг.

Ат кереклерин да чюйге такъдыла,
Ала, чюйню сындырып, жерге акъдыла.

— Эй, къонакъ, иеринг атынгдан ауур,
Ол басса, этмеймиди сыртын жауур?

— Ауур болмаса атымы иери,
Аны туягъы тутмайд басхан жерин.

Жылкъыгъа тогъуз жаш болуп кетдиле,
Къысыр туу байталны алып жетдиле.

Битеулей къазаннга туурап салдыла,
Биширип, къазанны отдан алдыла.

Рачикъау барын да этни ашады,
Сюек-мюегин да жерге ташлады.

Аш юйге тогъуз жаш бирден кетдиле,
Деу къошун бозаны алып келдиле.

Бир гоппан жетгинчи бирин ичеди:
— Сиз айып этмегиз, суусапма, — дейди.

Бозасыз ол кьошун ючеуге жюгед,
Бозасы бла уа тогъузгъа кючед.

Байталны ашады, бозаны ичди,
Сора саламлашып, кетерге тюшдю.

Къонакъбайы тутду атны жюгенин,
Билдирирге сюйдю анга жюрегин:

— Сен,— деди,— бир байталны ашадынг,
Эки кьюлакълы кьошунну бошадынг,—

Атынгы гюнахы жетмезми санга,
Жат, тынчай бир кесек, тынгыла манга!

— Жер атны кетюрсе, ат элтеди мени,
Сау къал,— деп, алгъышлап,— къутлайма сени,—

Деп, кез жумгъунчу минди ат иерге,
Атны туякълары батдыла жерге.

Жол излемей ётдю къаяладан, сууладан,
Садакъ окъча, ташайды кез туурадан.

НАРТЛА ЖЕРДЕН КЪАЛАЙ КЕТГЕНДИЛЕ

Эртте бурун нарт батырла болгъандыла,
Ла Минги тауда жашагъандыла.

Нарт халкъы батыр бола келгенди,
Эмегенле бла бир заманда суулары сюзюлмегенди.

Минги тау бла Къазман¹ тауну арасында
Тургъандыла Къыркъ сууланы жагъаларында.

Анкъау² эмегенле бла кюреше тургъандыла,
Артыкълыкълны не аз да унамагъандыла.

Бир жол нартла минишдиле атларына жерлешип,
Нарт Ёрюзбек нарт жыйыннга кычыра,
Уланларын батырлыкългъа чакъыра.

Къыркъ сууланы бойларындан ётдюле,
Ура-жорта Уллу Дыхха жетдиле.

¹ *Къазман тау* — Казбек тау.

² *Анкъау* — телиракъ, менгиреу.

Уллу Дыхда нарт эллени кёрдюле барып,
Тапдыла Дых нартланы кырылып.

Нарт Ёрюзмек хапар сорур нартладан адам
тапмайды,
Ачыуундан ашны-сууну гатмайды.

Аркъан атды Уллу Дыхны башына,
Аркъан тюшдю башында кыя ташына.

Аяклары таггылагъаны¹ жабышып,
Ёрлеп чыкды ол аркъанга жабышып.

Ол къарады Минги таугъа айланып,
Турбин² бла Минги таугъа кычырды:

— Нарт адамла, кьобугъуз! — деп чакъырды.—
Эмегенле нарт эллени кыргъандыла,
Адамларын, малларын да жутхандыла,

Дых эллени эшиклерин жапхандыла,
Нарт элlege къара ёлет жайгъандыла,
Малларын да сюрюп, къара орманлагъа
жыйгъандыла.

Кюнчыгъышда Къазман таугъа къарады,
Барны-жокъну кёзлери бла марады.

Ангылатды Уллу Дыхда халлени:
— Эмегенле чачхандыла,— деп,— нарт эллени.

Къазман тауда жан кьоймайын жыйгъыыз,
Учхун къабар аш кьоймайын, тулукълагъа
кьююгъуз!

Кюндюзледе ачыкълагъа чыкмагъыз,
Кечеледе жолда отла жакмагъыз!

Аллыгъызда кьузгъун, къаргъа кычырмасын,
Жер Тейриси жаныгъызны кёрге чакъырмасын!

Минги таудан, Къазман таудан кьопдула нартла,
Жылкыылада кьоймадыла минилмеген атла.

Нарт жыйынла тюмен-тюмен кегдиле,
Уллу Дыхны кьолларына, туман кибик, кирдиле.

¹ Таггылагъан — илинген.

² Турбин — уллу сур быргы.

Нарт Ёрюзмек Уллу Дыхны башындан:
— Нарт элери, жыйылгъанбыз былайгъа,

Хей, батырла, къобугъуз, нарт улулары,
Кёк Тейриден жаратылгъан ёхтем къуллары!

Эмегенле къурусунла жерни юсюнден,
Бу зат кетмесин а нарт улуну эсинден! —

Былай айтып, нарт Ёрюзмек къылычын булгъайды,
Аууз жели булутланы чулгъайды.

Къылычы бла тауланы сермей эди,
Ачыуланса, кёзлери жукъ кёрмей эди.

Къылычы бла туурагъанды тауланы,
Тёбеле болуп къалгъанды жонгурчхалары аланы.

Къылычы бла кёклени жашнатханды,
Къычырыгъы, аууз жели туманланы чачханды.

Уллу Дыхдан энишге къуш кибик учханды,
Нарт аскерге ашыгъышлы чапханды,
Эмеген орманлагъа къауумларын бургъанды.

Нарт къауумла бёлек-бёлек болгъан элле,
Орманланы тегерекден алгъан элле.

Эмегенлени къырыргъа излей элле,
Къылычларын чыгъаргъанлай келе элле.

Алларына тюшген тереклени ура элле,
Бир ургъанлай, тереклени къыра элле.

Нарт Ёрюзмекни къылычы от чагъады,
Кёк жашнагъанча, жарыгъы дунягъа чыгъады.

Ол къычырса, къалтырайдыла таула, къаяла,
Ура-бере, нартла Къуф таулагъа киргендиле,
Тёбелеча эмегенлени кёргендиле.

Нарт батырла садакълагъа болдула бирден,
Ол кезиуде эмегенле адам этледен

Шишликле этип, ашай тура эдиле,
Тапхан жерде жан къоймай къыра эдиле.

Ёлгенлери обаладан къазып, жыя элле,
Шишлик этип, аланы да ашай элле,
Эмегенле алай бла жашай элле.

Нарт батырла төгерекни алган элле,
Эмегенле да кыяланы ойган элле.

Эмегенле дуппурланы алып-алып ата элле,
Асыры ачудан кыя ташла кыба элле.

Нарт Ёрюзмек онгига, солгъа кычыргъанды,
хахайлап:
— Эмегенлени таусугъуз! — деп, тууайлап¹.

Сермешгенде кылычы элия кибик чагъа эди,
Эмегенлени бир ургъанлай жыгъа эди.

Ёрюзмек баргъанды къара орманланы жырып,
Бошагъанды алайда эмегенлени кырып.

Нарт Ёрюзмек токъсан кюнню урушханды,
Кёк да, Жер Тейриси да анга болушханды.

Къан ырхыла Кёсе тауну кызартхан элле,
Кюнню кёзюн тозуратхан элле.

Кырып бошап, айландыла ызларына,
Келе келип, тирелдиле Кёсе тауну бузларына.

Нарт Ёрюзмек чыкыган эди, къарай жоллагъа,
Жыйыны бла кирген эди бир наратлы кьоллагъа.

Къарап кёрдю кьолну толтуруп бир жатханны,
Тереклени юзюп, кётюрюп юслерине атханны.

Ол болгъанды эмегенлени уллу анасы,
Терен кьолла болгъандыла аны кыаласы.

Аууз тылпыуу Кёсе тауну туманы болгъанды,
Кёсе тауну башына жастыкъ этип салгъанды.

Нарт этлени кьошуп ашагъанды ол ашына,
Олду, дегендиле, эмегенлени жаманы.

Хар юч айдан жюз эмеген тапханды,
Ач болгъанда, жартыларын кыапханды.

Бир бирлерин агъач кьоллагъа атханды,
Нарт эллени да кёп адамын жутханды.

Жангыз кёзю жаннганды, кечеледе ай кибик,
Чючкюргени жауун болуп жаугъанды, жай кибик.

¹ Тууайларгъа — чакырыргъа.

Къарап аны Ёрюзмек кѣргенди,
Садагъын тартып, кымычы бла бергенди.

Садакъ бла жанган кѣзюнден ургъанды,
Эмегенлени чинг арты ма бу болгъанды.

Эмегенлени артын кѣурутуп алай къалгъандыла,
Адам улуна сора тынчлыкъ салгъандыла.

Нарт табыла жел атлагъа мингендиле,
Кѣклеге ёрлеп, урходук болуп кетгендиле.

Жыяулары жер къарнына киргендиле,
Жер къарнында Жер Тейрисин кѣргендиле.

Жер къарнында да тапхандыла жауланы,
Ала бла урушсала, тепдиргендиле жерлени,
тауланы.

Кѣк Анасын кѣкде тапханды Ёрюзмек,
Хапар сурай, олтургъанды бир кесек.

Кѣк Анасы аны къонакъ этип алгъанды,
Жел эмчегин аны аузуна салгъанды.

Ёрюзмек Кѣк Тейрини анасына улан болгъанды,
Ол кесини атлы жыйыны бла кѣкде бюгюн да
жашайды,
Кѣкню, жерни шайтанладан сакълайды.

Кѣк кюкюреген — аны кычыргъаны,
Туманла — аууз тылпыууну чыкыгъаны.

Терлегени жауун болуп жауады,
Аркъанын душманлагъа атса, эляя болады.

Ол ычхынып жерге да тпеди,
Сырпынын сууруп, жауларын сермесе,
Ол заманда да кѣк жашнагъан этеди.

ЭКИНЧИ БЕЛЮМ

ЖАРЫКЪ БАЙРАМ

Бегийланы Абдуллах

МАЙ

Ышара, кюле келгенди
Огъурлу майны кюню.
Ол — Айгъа кьоннган кемеди,
Къууанчдан толу юйюм.

Къууанады жер да, кёк да,
Тёгерек жангы болуп.
Той, да, жыр да бюгюн кёпдю,
Жюрегим — майдан толу.

Нюр бетин бизден жашырмай,
Башлыгъын артха атып,
Ма, алай келди жашил май:
Тин-тери басып атын.

Эрттенлик жарыкъ кюледи,
Жырлагъанчады черек.
Акъ дарий кийип тюбейди
Байрамгъа балли терек.

Жап-жашил кырдык чыгъады.
Май келди, кьонакъ кибики.
Мен суйюнчюге чабама,
Бетиме жаз кюн тийип.

Глашланы Саид

ЖАНГЫ ЖЫЛ КЕЛДИ

Жангы жылыбыз жетди, —
Жумушакъ кьарчыкъ сепди.
Тереклени акъ этди,
Чанамы тебиретди.

Учадыла сабийле
Бийик тѣшден, шуулдай.
Жерге нюрюн себеди
Чууакъ кѣкде алтын ай.

Ол суйюп учар эди
Чанасы бла бу тѣшден.
Алай ким этер ишин,
Ол кѣкден бери тюшсе?

Сакъ желчик да жырлайды,
Назычыкыны кѣубулта.
Ай а кѣкден кѣарайды,
Акъ дунияны жарыта.

Маммеланы Ибрахим

**ЖАНГЫ ЖЫЛНЫ
АЛГЪЫШЛАЙБЫЗ**

Хар затны тап тындыргъанбыз,
Чыракъла да жандыргъанбыз
Бутакъланы арасында.
Конфетлени уа биз мында
Ашап кѣойгъанбыз, эслемей,
Елкагъа тагъайыкъ демей.

Акъ аппа айып этмесин,
Кѣлкъалды болуп кетмесин,
Бек тилейбиз: келип кѣрсюн,
Бизге саугъала да берсин.
Бирге тепсейик, жырлайыкъ,
Жангы жылны алгъышлайыкъ!

Хазыр этгенбиз ѳлканы,
Омакъ жасагъанбыз аны.
Ариу иллеула такъгъанбыз,
Жулдузчукъ да орнатханбыз.
Мамукъчукъла да чачханбыз —
Къар жаугъаннга ушатханбыз.

Мокъаланы Мухаммат

ТАУЛАНЫ ЖАРЫТХАН ЖУЛДУЗЛА

Быйыл да келди, жая нюрюн,
Жылы бетли Сегизинчи март.
Таулу кыызчыкъ, зауукъду кюнюн,
Бир жырлайыкъ, кѣбузунгу тарт!

Бюгюн бизде хар тиширыугъа
Бериледи кѣп сыйлы саугъа.
Назмум да саугъады алагъа —
Ариу къызлагъа, аналагъа.

Ырахматлы анала, кызла,
Жюрек алгъышым жетсин сизге!
Тауланы жарытхан жулдузла,
Жан саласыз юлерибизге.

«Узайгъан бушуулу жылланы
Тюшледе да кѣрмегиз!» — дейим.
Сыйлы аналаны, кызланы
Барына да насып тилейим.

Бу назмуну жаза къаламым,
Айтама сѣзню тизип сѣзге:
«Барсын мени кызыгу саламым,
Жанларым, эгечлерим, сизге!»

Отарланы Саид

ШКОЛ ТОЙ

Школ тойну башлайыкъ,
Эй, гюрен тур, гюрен тур!
Хомухлукъну ташлайыкъ,
Эй, гюрен тур, гюрен тур!

Тѣрге ѳтсюнле кызла,
Эй, гюрен тур, гюрен тур!
Согъулсунла къобузла,
Эй, гюрен тур, гюрен тур!

Илму, адеп да — школда,
Эй, гюрен тур, гюрен тур!
Умут — алда, иш — къолда,
Эй, гюрен тур, гюрен тур!

Жаш ойнайды жумула,
Эй, гюрен тур, гюрен тур!
Къыз сюзюле, къубула,
Эй, гюрен тур, гюрен тур!

Той барады, аланла!
Эй, гюрен тур, гюрен тур!
Къарс уругъуз, уланла!
Эй, гюрен тур, гюрен тур!

МАЙ КЕЛГЕНДИ ТАУЛАГЪА

Май келгенди таулагъа,
Табийгъат да къууана.
Байрамгъа хазырлана,
Хычин этеди анам.

Мамыр арбаз жарыкъды,
Балли терек чагъады.
Аппа, туудугъун алып,
Кенг орамгъа чыгъады.

Кёк да бир бек чууакъды,
Кёреме — майны бети, —
Къайынчыкъча, субайды,
Халкъны да ариу этип,

Къызыл байракъ тепсейди,
Майны кюнюне, жырлай,
Жашасынла, дейбиз биз,
Мамырлыкъ, Урунуу, Май!

АНГЫЛАГЪЫЗ, БИЛИГИЗ

Акъбайланы Исмаил

САКЪЛА, КЕСМЕ!

Уллу борчду адамлагъа чегетлени сакъларгъа,
Орнатыргъа, юйретирге, ёсдюрюрге, сакъ болгъа.
Сакъла, кесме жаш агъачны, чапракълансын, суююнсюн.
Сакъла, кесме, сени журтунг жалан болмай, кийинсин.
Сакъла, кесме, жел ургъанда, шууулдасын, санлансын, —
Анга Кавказ ёлю болмай, саугъа ушасын, жан кирсин.
Сакъла, кесме, тюплеринден сууукъ, салкъын жел келсин,
Ортасында кюн такъла жарыкъ берсин, нюр берсин.
Сакъла, кесме, бир бутакъда бир къанатлы жырласын.
Сакъла, кесме, салкъынында бир арыгъан тынчайсын.

Мокъаланы Мухаммат

ТУТЧУ БЕРИ КОҚАНГЫ

Хыпийр Ачемезлик, —
Добарчыкъ, жютюкёзчюк,
Танг иги да атхычы,
Анзя сют жылытынчы,

Жилясанг — болур айып.
Келчи, булжуй турайыкъ.

Санга хар зат да — жангы!
Тутчу бери кокангы:

Бу — баш бармакъ, баш бармакъ,
Алаша, жууаш бармакъ.

Балан бармакъ — экинчи,
Кёп хылиле этнучю.

Орта бармакъ ма буду,
Барындан да уллуду.

Ерюз туумакъ де мынга,
Тёртюнчю бармагъынга.

Бу уа — гитче чиначыкъ.
Ой да, гиртчи чиначыкъ!

Отарланы Саид

НАСИХАТ СЕЗ

Жигит! Барды осуятым,
Таза жюрек аманатым.
Санга суйюп айтхан затым,
Эсге сингсин ма бу хатым:

Жангылмазса, къулакъ салсанг,
Ахшы сёзню эсге алсанг,
Тюз жол бла атлап барсанг,
Устаз болур, ангыласанг.

Ишни башы адамлыкъды,
Керти жолгъа ол саллыкъды,
Тёрге алып ол барлыкъды,
Биргенге да ол къаллыкъды.

Ол кеси келип къалмайды,
Тюй болуп да жыйылмайды,
Тилеп да ол табылмайды,
Сатылып да алынмайды.

Халкъда табарыкъса аны,
Аллайланы ахшы таны.
Оюм берир ахшы киши,
Жолгъа салыр сёзю, иши.

Къыйынлыкъда, зауукълукъда,
Халкъ бла бол хар ауукъда,
Урун аны бла бирге,
Бир насыбынг жетер мингнге.

Созайланы Ахмат

КЮЧ БИРЛИКДЕДИ

Кетип баргъанлай
Бир кюн жумушха,
Нартюх бюртюкню
Кёрдю къумурсха.

Алып кетерге
Кюрешди ёрге.
Алай а нартюх
Тепмезин кёрдю.

Сора къумурсха
Чапханлай барып,
Жыйды да келди
Къарындашларын.

Ала уа, бирча
Жетип, бюртюкню
Алып кетдиле,
Санамай тюкге.

Муну айтханым
Неденди десенг,—
Кючню бирликде
Болгъанын бил сен!

ТАУЛУ ЖАШЧЫКЪГЪА

Тауларында ёсерге
Къанатларынг жетерле.
Сени сакълап турурла
Чалбаш ауушла, ёрле.

Жерингде кёп ахшылыкъ
Эте, алай барырса.
Жигит халкъынга атап,
Билэм терек салырса.

Ата журтунгу сийи
Багъалыды, билirse.
Хар ахшы атламынги
Аны ючюн берirse.

«Ана» деген сѣзню сен
Жазарса кѣлюнг жарый.
Ол сѣзден башланады
Игиликлени бары.

Мен аз айтдым эсе да,
Кѣпню сынарса, кѣпню.
Кесинг кѣрюрсе ташны
Атдырып чыкыгъан чѣпню.

ТАБИЙГЪАТ

Боташланы Исса

ИЙСАГЪАН!

Мен, кыыш болса: «Ийсагъан,
Жаз болса эди,— дейме.—
Суу бойнунда ойнагъан
Къалай зауукъду»,— дейме.

Жай болса уа: «Ийсагъан,
Кыыш болса эди,— дейме.—
Тѣшден чана бла учхан
Къалай зауукъду»,— дейме.

«Хау,— дейди атам,— тюзсе,
Тюзсе,— деп ышарады.—
Жаз зауугъу суу эсе,
Кыыш зауугъу уа — къарды».

Эшта, атам кеси да
Суугъа кѣп кирген болур,
Чана бла учханны да
Зауугъун кѣрген болур.

Езденланы Абдуллах

ШАУДАН СУУЧУКЪ

Кюнлюм тѣшню белинде,
Сыйдам ташны тубюнде
Барды бир шаудан суучукъ —
Сууукъчукъ, хычыуунчукъ.

Адам да, мал да аны
Хайырын кѣп кѣрдюле,—
Сууундан ичип, къанып,
Зауукъ эте келдиле.

Ол — табиғьат сауғьасы —
Алай тазалай кьалсын!
Мен да ичдим да, кьандым,
Шауданчыкьгьа кьууандым.

Жашчыкьла, кьызчыкьла да
Суучукьгьа этип буруу,
Тегерегин тазалап,
Тутадыла бек аруу.

Мокьаланы Мухаммат

ЧЫКЪ БЮРЧЮКЛЕ

Бу сериуюн эрттенликде,
Бир булут да жюзмей кекде,
Жукьлайды тауну аязы.
Бу жашил жазны анасы
Кьубюрчегин ачхан кибик,
Жулдузчукьла чачхан кибик,
Чыкь тюшгенди биченликге,
Кьозула ойнаучу тикге,
Кьозкьулакьгьа, оразыкга,
Хоразчыкь кьоннган кьязыкьгьа.

Кийикли чатдан кюн чыкьды,
Ол жим-жим жандырды чыкьны.
«Чыкь-чыкь!»—деп жырлайды чыпчыкь,
Жоллада, ташлада да — чыкь,
Чумлада да — чыкь бюрчюкле,
Акь, жашил, кьызыл нюрчюкле.

Ала аздан аз болдула,
Бирем-бирем тас болдула.
Бу жашил жазны кьызчыгьы,
Булбул ауазлы кьызчыгьы
Барни да жыйыпмы кетди? —
Мишчакь тизиулеми этди?

Кьулий Кьайсын

БУЛУТ, ЖАШЧЫКЪ ДА СУУДА

Булут, жашчыкь да сууда
Жууунадыла бирге,
Кек жегеле, чинарла,
Булут, жашчыкь да — сууда.

Чыранладан юзюлюп,
Бийикледен терк келген
Суу айтады хапарын
Жашчыкыгъа, тереклеге.

Айтады бийиклени,
Чыранланы хапарын,
Бек къаяланы тешип,
Бери алай жетгенин.

Жагъада кюн кызыдыргъан,
Шошайып тургъан кырдык.
Чум терекле, чиннарла,
Булут, жашчык да — сууда.

Жууунадыла бары.
Жер — жашил, дуня — таза.
Сууну ташлары сууукъ,
Жашчык кёкге ышара.

ЖАШЧЫКЪ ОЙНАЙДЫ

Кёлчюк анга — кёк тенгизди,
Кеме баргъан кенг тенгизди,
Жашчык арбазда ойнайды.

Гумулжук да анга — пилди,
Чыбык ат жансыз туююлдю,
Жашчык арбазда ойнайды.

Кёнчекчигин тарта, бурнун
Сюрте, турады «урунуп»,
Жашчык арбазда ойнайды.

Кёлчюк — кеме баргъан тенгиз,
Элияла ургъан тенгиз,
Жашчык арбазда ойнайды.

Ой, сабийле ойнагъан жер,
Алагъа къууанчны кёп бер!
Жашчык арбазда ойнайды.

Тежаланы Фатима

ШАУДАНЧЫКЪ.

Элибизни башында
Чыгъады сууукъ шаудан.
Къаты бла озгъан
Ичмей кетмейди андан...

Ариу тауушчукъ этип,
Жер тюбюнден чыгъаса,
Бир да айланмайын сен
Сабийчикге ушайса.

Тал терек да ауанасын
Сени юсюнге иеди,
Ариу кюнню нюр тыягъы
Сени юсюнге тиеди.

Таудан келе атлы да
Къайтып, сенден ичгенди.
Жангы келин, къууанып,
Бетин жуууп кетгенди...

МЕН СЮЙГЕН ЖУМУШЛА

Ахматланы Ахия

АППА БЛА АЛИМЧИК

Аппа, арбазгъа чыгъып,
Терекчик орнатханды.
Андан бери дуниягъа
Кёп жангы танг атханды.

Алим сорду, барды да
Аппасыны къатына:
— Ол кимни терегиди?
Не дейдиле атына?

— Санга деп орнатханма,
Жашым, балли терекди.
Уллугъа, гитчеге да
Жемиш, кёгет керекди...

Алим терекчигине
Суу къуяды, багъады.
Аны къурт ашамазча,
Тытырчыкъ да жагъады.

Али да, терекчик да
Еседиле аяусуз.
Али балли терегин
Жашнатады къыяусуз.

ЭРТТЕ ТУРСАНГ

Эрттенликде эртте тургъан,
Къолун-бетин ариу жуугъан,
Чачын тарап, кесин жыйгъан,
Танг алада юйден чыккыгъан —
Минеди сейирлик атха,
Атха бителле къанатла,
Учуп чыгъады арбаздан,
Учуп киреди булутха.
Къыйынды ол атны тутхан,
Къыйынды ол атны тыйгъан!
Барады отча аламда,
Кёрюнмейди бир адамгъа!
Кёрюп башха къыралланы,
Бийик мермер къалаланы,
Жарыкъ гюллю талаланы,
Тенгизлени...
Тауларына, арбазына
Къайтады бек эртте тургъан
Танг алада.

Ахметланы Хаджикъасым

АНАМА БОЛУШАМА

Анам ашарыкъ этсе,
Мен адырла жууама.
Ол жетишмейин къалса,
Тахтагъа суу къуама.

Быстыр жуууп башласа,
Суу ташып болушама.
Къап-къара табаны да
Ышып, жылтыратама.

Арбаз сыйпап башласа,
Сибиртгисин алама.
Сууукъ желчик урса уа,
Жаулугъун чыгъарама.

Анама терк болушуп,
Дерсиме къадалама.
Дагъыда бироз солуп,
Жумушлагъа чабама.

МЕН АЙРАНЧЫ ЖАШЧЫКЪМА

Мен айранчы жашчыкъма,
Айран ташыйма къошдан.
Чалгъычы, сен ашыкъма,
Ойнай турмайма бошдан.

Эшекчигим, жоргъала,
Жыйыннга терк жетейик.
Бек сакълайдыла ала,
Суусапларын элтейик.

Жол — узакъ, жюгюнг — ауур,
Гыбытла — жан-жанынга.
Этмем сыртынгы жауур,
Кюч а барды санынга.

Кёкбашым, жоргъа этсенг,
Туякъларынг — таш кибик.
Айранны женгил элтсем,
Мен да жигит жаш кибик!

Чалгъычы, сен ашыкъма,
Ойнай турмайма бошдан.
Мен айранчы жашчыкъма,
Айран ташыйма къошдан.

Глашланы Саид

НЮРЖАННЫ КЮНЮ

Тур, Нюржанчыкъ, тёшекден!
Кюн отоугъа киргенди,
Сен да жукълап тургъанлай,
Сени уппа этгенди.

Сабыр сылай чачынгы,
Эшикге чакъырады.
Сен ойнаучу арбазны
Ол жылытып турады.

Ойнай, кюле сабийле
Орамда чабадыла.
Кюн жылытхан терекле
Бир ариу чагъадыла.

Тур, Нюржанчыкъ, тѣшекден!
Балличигинг чакъгъанды.
Кел, ариучукъ, эшикге,
Кюн орамгъа чыкъгъанды!

Къобанланы Хамзат

ЖУМУШЧУ КЪЫЗЧЫКЪ

Бу къызчыкъ туугъан заманда,
Атагъан эдиле Жанчыкъ.
Къолу жумушха жарашхан
Аммачыкъды бу, аммачыкъ!

Эрттен бла эртте туруп,
Кийимин кеси киеди.
Сибиртгини алып чыгып,
Арбаз сыйпаргъа сюеди.

Ариу бешик жырла айта,
Эгешчигин тебретеди.
Бизни жумушчу къызчыкъгъа
Хар кѣрген сейир этеди.

— Чуу-чуу-чуу! — деп, эрттен
сайын

Тауукълагъа аш атады.
Кесин гитчечикге угъай,
Къарт аммагъа ушатады.

Аш этерге анасына
Суююп болушады Жанчыкъ,
Урчукъ да бурады бирде.
Аммачыкъды ол, аммачыкъ!

Къулий Къайсын

ЖАШЧЫКЪ ТЕПСЕЙДИ

Терезе ачыкъ. Жашчыкъ къолларын
Жайып, тѣгерек бара, биринчи
Жолу тепсейди. Орамдан жарыкъ
Кюн кирип, толтуруп юйюню ичин.

Жашчыкъ тепсейди,
Тепсейди дагъыда,
Биргесине
Кюн таягъы да.

Юйюню ичи кырдык ийсден,
Чапыракъланы кёклюклеринден,
Сууланы тауушундан, кючюнден
Толады, гюлле кёплюклеринден.

Жашчыкъ тепсейди,
Тепсейди дагъыда,
Биргесине
Кюн таягъы да.

Юйню ичи кюнню чууагъындан,
Баллилени кызаргъанларындан,
Жайны кёгетле ёсген чагъындан
Толады, кукук кычыргъанындан.

Жашчыкъ тепсейди,
Тепсейди дагъыда,
Биргесине
Кюн таягъы да.

Маммеланы Ибрахим

ХАР ЗАТ ДА СЕЙИРДИ АНГА

Аллай кыызчыкъды Фаризат —
Тамашады анга хар зат:
Жер юсюне кюн тийгени,
Отунну отда кюйгени,
Жер жашил кийим кийгени.

Сейирсиндиреди аны
Чабакъ сууда солугъаны,
Сууну баргъаны черекде,
Къанатлы учханы кёкде,
Кёгег битгени терекде.

Сюеди къарап кёрюрге,
Китапдан окъуп билирге.
Хар затны эслеп къарайды,
Барын сейирге санайды.
Ма Фаризатчыкъ алайды.

СУРАТ ИШЛЕЙМЕ КЪАГЪЫТДА...

Сурат ишлейме къагъытда,
Дагъыда бузама артда.
Ушагханма ит кючюкге,
Бир кесекден а — киштикге:

Къулакълары, мыйыкълары,
Аягында туякълары...
Энтда да буздум бнягы —
Болмайды аны туягы.
Ма кёзлери — киштикнича,
Алай жуху — кирпичнича,
Къуйругъу ушайды атха,
Сора бойну уа не затха?
Ат эсе, къайда жалкъасы?
Гуппур некди да аркъасы?
Сыртындагы нермиди?
Огъесе бу тюемиди?
Билмей къалдым — бу не затды?
Да бу не тюрлю суратды!
Алты буту, юч да кёзю,
Тёппесинде — бир мюйюзю.
Къоркъа башлагъанма энди,
Бу неди, къайдан келгенди?

Мокъаланы Мухаммат

ЧОМАРТ ЖАШЧЫКЪ

Хасанияда жашагъан,
Къарт аппасына ушагъан
Жашчыкъ бла танышыгъыз,
Терк келигиз, чабышыгъыз!

Чакъырады сабийлени.
Юйню, арбазны, тийрени —
Ол кюлдю да, жарыкъ этди.
Жерк къабукъну къырыкъ этди.

Тирменчик ишлейди Шамил,
— Тирменчиме! — дейди Шамил.
Келигиз, хайда, келигиз!
Тирменчигин бир кёрюгюз.

Ариу суучукъ саркъа кёлге,
Къууут тартдырлыкъды элге
Шамилчик, — арымай, талмай,
Кишиден уууч да алмай.

Ким алгъа жетсе да бери,
Бек суйген илляуун берир
Бу халал, бу чомарт жашчыкъ,
Бош жашчыкъ угъай, нарт
жашчыкъ!

ИБРАШ СУРАТ ИШЛЕЙДИ

Туман, туман, туманчыкъ —
Кёксюл тюклю къоянчыкъ.
Къоянны бояй кетдим,
Къояндан айыу этдим.
Айыу чапды агъачха,
Ушайды, баям, ачха.
Къызыл бояу эритдим —
Айыугъа наныкъ этдим.
Айыу — агъач иеси,
Эштди наныкъ ийсин,
Наныкълагъа узалды,
Сора алайлай къалды.

Отарланы Керим

МАРИНА БЛА ГЮЛЛЕ

Марина мудахды бек.
Алай нек жарсыйды, нек?
Къызыу болдула кюнле.
Мыккыл болдула гюлле.

Аягъын ура ташха,
Къумгъанчыкъ бла ташып,
Марина гюллеге сау
Челек толу къуйду суу.

Гюлле баш кётюрдюле.
Ахшы къызчыкъгъа гюлле
Кёп къууанч келтирдиле,
Жарыкъ болурча кюнле.

АТАМ, АНАМ, УСТАЗЫМ...

Батчаланы Башир

АККА БЕШИК ИШЛЕЙДИ

Акка бешик ишлейди,
Къууанып, суйюп,
Ойнасын, деп, кюн таякъ,
Бешикте тийип.

Акка бешик ишлейди,
Сюрмелеп, жонуп,
Жарытсын, деп, ай нюрю,
Бешикге кьонуп.

Акка бешик ишлейди
Туудугъу ючюн,
Баш жанына кьондуруп
Азат кегюрчюн.

Акка бешик ишлейди
Акъ кьангаладан,
Ариу-ариу накъышла,
Гюлле — алада.

Мокъаланы Мухаммат

СЕНИ УСТАЗЫНГ

Къолунга къалам алыргъа,
Жазаргъа, къара таныргъа
Устазынг суйюп юйретди,
Дайым анга бол хурметли.
«Жахилликни кери къыста,
Китапланы окъу уста», —
Деди ол, тюзюн айтды.
Эринме, эрикме, хайт де!

Хайт де, кеп билирге базын!
Кеп билсенг, суйген устазынг
Къууаныр сени биргенге.
Эл да къууаныр билгеннге!

Окъуп, алимликге жетип,
Кепле этмегенини этип,
Халкъ ийнагъы болсанг да сен,
Дуниягъа айтылсанг да сен,

Алышына къышынг, жазынг,
Къара танытхан устазынг
Кезюнге керюне туруп,
Эсинге, келюнгеде туруп!

АНА

Къайда жашасанг да сен,
Ананг этген гыржынны
Татыуу тамагъынгда
Къалып туруп кеп жылны.

Ананг ичирген суудан
Хычыуун суу ёмюрге
Санга ичерге тюшмез
Бу суулары кёп жерде.

Ананг тиргизген отунг
Дайым да жана ариу,
Сен аны жылыуундан
Аласа кьууат, кьарыу.

Анангча, жарсыуунга
Ким жарсыр, ким кьыйналыр?
Аныча, кьууанчынга
Дунияда ким кьууаныр?

Кече, кюн да жолунгу
Ол жарытады алай,—
Тенгиз чарсын жарытхан
Минара чырагьынлай.

БАРДЫ МЕНДЕ БИР ТАЙЧЫКЪ...

Беппайланы Муталип

ХЫЗЫРНЫ АТЧЫГЪЫ

Учхан чыпчыкьчыкьча,
Чапхан маралчыкьча,
Чабады атчыгьы:
Чики-чакь, чики-чакь...
Чабады атчыгьы:
Чики-чакь, чики-чакь...
Иичге гуякьчыкьла
Чыкьчыкьны чачдыра,
Алтын иалчыкьлары
Себе жулдузчукьла,
Чабады атчыгьы:
Чики-чакь, чики-чакь...
Уллу гумулжукча,
Гитче ёгюзчюкча,
Жолчукьну арыта,
Айчыкьны жарыта,
Чабады атчыгьы:
Чики-чакь, чики-чакь...
Кюмюш жоугенчиги,
Кийиз иерчиги,
Таймайын кьарыудаг,
Талмайын барыудан,

Чабады, чабады
Тал чыбыкъ атчыгъы:
Чики-чакъ, чики-чакъ...
Тал чыбыкъ атчыгъы...

Елмезланы Мурадин

ТАЙЧЫКЪ

Байталым тапды тайчыкъ.
Мангылайында — айчыкъ.

Бу тайчыкъ бир жоргъачыкъды,
Бир туякъчыгъы акъчыкъды.

Жоргъачыкъды, жоргъачыкъды,
Бир туякъчыгъы акъчыкъды.

Маммеланы Ибрахим

БАРЫНДАН ДА АТ ИГИДИ

Атха миннгенме биринчи.
Мени эндиге деричи
Атха миндирмегендиле,
«Жыгъылырса», — дегендиле.
Бюгюн а, эркинлик алып,
Кесим тутуп, жүген салып,
Сора ташха жууукъ элтип,
Миннгенме, кюреше кетип.
Ат, манга эс бурмагъанча,
Мени сан этмей тургъанча,
Алгъа акъырынчыкъ атлай,
Кырдыкчыкъланы да отлай
Келип, сора чапды алай,
Учхан къушдан башха болмай.
Мен а жүгенни тутуп,
Барама къоркъмай азчыкъ да,
Манга кюле аязчыкъ да.
Не игиди атда баргъан!
Къайры сүйсенг ары бургъан,
Бетинге салкъын жел ургъан.
Энтда минерикме атха.
Бир да андан башха затха,
Машинагъа, самолётха
Минерге сүймейме энди.
Барындан да ат игиди, —
Атым мени нёгеримди.

ТАЙЧЫКЪ

Сирелип турады тайчыкъ,
Мангылайында уа — айчыкъ:
Жалкъасын желчик тарайды,
Учхан къушлагъа къарайды.

Анга да бир битер къанат,
Ол жигит жашха болур ат,
Женгил ауар ауушладан,
Артха къалмайын къушладан.

Мокъаланы Мухаммат

ТОР ТАЙЧЫКЪ

Акъ туякълы тор тайчыкъны,
Сир къулакълы ол тайчыкъны,

Башчыгъына нохта салып,
Бойнуна къонгуроу тагъып:

«Мени гитче, чѳрчек тайым,
Бол сен гиртчи, юркек, тайым!» —

Дейме, тарай жалкъачыгъын,
Сылай-сыйпай аркъачыгъын.

Сюйгеними ол да билип,
Мени кѳрсе, чабып келип,

Тюз аллымда сиреледи,
Ойнакълайды, серленеди.

Тепсетеме тайчыкъны мен,
Жаргелчикден, илипинден

Секиртип да кѳп кѳреме.
Эркелетип, жем береие.

ЖАУУННУ ЖЫРЧЫГЪЫ

Созайланы Ахмат

ЖАУУННУ ЖЫРЧЫГЪЫ

Дайым жангыма, жангы,
Бетин жууама тангны.
Дайым жангыма, жангы,
Сютюме булутланы.

Къан тамырыма жерни,
Мен — къургъакълыкъны женгиген.

Игиликге жол алып,
Кёк жыр жырлай келеме.
Ышарыу урлукъланы
Талачыкыгъа себеме.

Мен кимни да жетеме,
Ташны жаргъан жютюме.

Мокъаланы Мухаммат

ЖАУМА, ЖАУУН, ЖАУМА!

Хатер этдинг, тиледим да:
«Жау, жауунум, жау!» — дедим да,
Жаулу гюттючюк бердим да.

Жел къара булутла сауду,—
Сен Къара къаядан аудунг,
Шууулдап, не суху жаудунг!

Чум терек шум болуп къалды,
Сабанны суусабы къанды.
«Кюрек бийче» да къууанды.

Онг да, сол да жибигенди,
Жол да, къол да жибигенди.
Кюн тийсин, сабыр бол энди!

Жер кепсин, дуня шошайсын,
Амма кюннге жюнюн жайсын.

Жел, сен булутланы саума!
Жол узакъды, мен жыяума.
Жаума, жауун, жаума, жаума!

ЖАШЧЫКЪНЫ ЖЫРЧЫГЪЫ

Кѣк кюкюреу жукълап къалды,
Эштилмейди, эштилмейди,
Думп болду жауун, думп болду,
Келмейди бизге, келмейди.

Саркъ, салкъын сууум,
Кѣк бахчам, жууун!

Сууум, сенде кѣк чапыракъ
Жюзер кемечигим бла,
Къууанып кырдык, топуракъ,
Токъ этерсе кюнюнг бла.

Саркъ, салкъын сууум,
Кѣк бахчам, жууун!

Сууум, санга тереклерим
Ауаналарын нерле,
Къандырсанг жаууннга дери,
Кѣгетле иги битерле.

Саркъ, салкъын сууум,
Кѣк бахчам, жууун!

Кюн да мени шуѣхумду,
Суу да мени шуѣхумду,
Терекле да шуѣхларым.
Жауун — мени шуѣхумду.

Саркъ, салкъын сууум,
Кѣк бахчам, жууун!

Сарбашланы Зуфар

ЖАУУН СУУЧУКЪ

Жауун суучукъ, жауун суучукъ,
Ол — кѣкден жерге къонакъ.
Бирде мени жолда жетип,
Жибитип да бир къояр.

Жол жанында тал терекле
Жибирле да жашнарла,
Битим мени къысхан жерле

Тамырланы бошларла...

Жауун суучукъ, жауун суучукъ,
Жууап этмезми сорсам:
— Нек ёседи гюл къатында,
Суусабын табып мурса?

БИТИМЛЕНИ БИЛИГИЗ

Ахматланы Люба

НАРАТ ТЕРЕК

Акъ къарчыкъла, ашыкъмай, ингирликде
Тюшедиле, жулдузлача, бийикден.
Нарат терек сюеледи жангызлай,
Шинжили бутакъчыкъларын къар
сылай.

Тауушсузду, шум болгъанды тегерек,
Къар алгъанча битеу да жерни
башын.

Жалан кеси сюеледи терек,—
Ол жангызлаймы этеди сагъышын?

Бабаланы Ибрахим

КЪАЙЫН ТЕРЕКЧИК

Таулада ёсген къайын терекчик,
Къайын терекчик,
Мен, сени эслеп,
Болдум тилекчи.

Тилекчинг болдум
Сени къадардан,—
Сакълан,— деп,— боран
Желледен, къардан.

Не къар юзюлюп,
Алып кетгенден
Сени юсюнгден
Жазны кеклюгюн.

Суу-мёз жыйрыгъынг
Ары — юсюнге
Жабышып, санынг,
Сырынг эслене...

Ол эсе буйрукъ,
Тейри жарыгы
Баш ауунг болуп,
Жарыт жырымы...

Къайын терекчик,
Мен сени къайын
Къызчыгъым кибик
Кёрдюм ол къая
Эрнинде...

Неда — къаядан
Таш тюшюп бирде
Басып къойгъандан
Сени тюбюне...

Балта аузу
Жетмесин санга.
Хар танг аязы
Чачынгы сылай,
Жашил жауунда
Санынг билине,
Жашна жырымда,
Белинг бюгюле.
Кёк бутакъчыгъынг
Андан — узакъдан
Чыкъ бусакъларың
Кюннге узата...

Гулийланы Мажит

ГЮЛЧЮКЛЕ

Ой, гюлчюкле, гюлчюкле! —
Сары, къызыл кюнчюкле,
Жашилчюкле, акъчыкъла,
Ариучукъла, тапчыкъла!

Кёзчюклеригиз жарыкъ,
Жулдузчюкълача, жанып.
Чыкъгъансыз тюзге, таугъа,
Къууат бере жашаугъа.

Юсчюклеригиз — олакъ,
«Сёзчюклеригиз» — жомакъ.
Ышарасыз анамча,
Ол манта къууанганча.

Аязчыкъ да къарс къагъа,
Чыкъ тамычыла агъа,
Тепсейсиз, шош чайкъала,
Тийреге къууанч сала.

Келигиз, бююн бирге,
Хар ким къарай сейирге,
Биз барайыкъ ыннама,
Жюз жыл болгъанды анга!

Барсакъ, ол бек къууаныр,
Къууаныр, бети жарыр.
Ой, гюлчюкле, гюлчюкле,—
Сары, къызыл кюнчюкле!

Шахмырзаланы Саид

ДУГЪУМ

Жангызлыкъны суймейбиз,
Жокку болуп битебиз.
Терен агъач къоллада
Биз бишебиз, жетебиз.

Дугъумларым бишелле,
Жюзюмлеча къаралып.
Айыу бизни ашайды,
Кёзчюклери аралып.

Айыу бизни ашайды
Терен агъач къоллада.
Бизни излеп жюрюйдю
Ташлы, чууал жоллада.

Дугъум — таулу кёгетди,
Къалай битед, кёрейнк.
Бахчалада орнатып,
Хайыр ала билейнк.

КЪАР ЖАУАДЫ, ЖАУАДЫ...

Мокъзаланы Мухаммат

ЖАНГЫ КЪАР

Отубуз жарыкъ жанады!
Бююн жангы къар жауады,
Къонадыла къарчыкъла
Юй аллында талчыкъгъа.

Кючюк туманнга юреди.
Туманда ол кѣрген неди?
Юрсюн, эриксе — тохтар.
Тохтаусуз жауады кѣар.

Акѣкъаш суу ичип келгенди,
Ол жылы баугѣа киргенди.
Ол, «уф-туф» эте, жатар,
Жауады, жауады кѣар.

Ачезезчик кийинеди,
Жангы кѣаргѣа суююнеди,—
Чаначыгѣы бла учар.
Шош, ариу тюшеди кѣар.

Зулий бешикде жукѣлайды,
Жукѣусун гинжи сакѣлайды.
Уянса — сейир этер:
Акѣ болуп кѣалгѣанды жер!

Кѣулий Кѣайсын.

КЕЧЕГИ КѢАРНЫ ЖЫРЧЫГѢЫ

Сабийле, сабийчикле,
Хыличи сиркиучюкле!
Тауладан аугѣанымы,
Сизге деп жаугѣанымы

Билмей, турасыз жукѣлап,
Жастыкѣланы кѣучакѣлап.
Манга уа жукѣу жокѣду,
Келген жолум узакѣды.

Жылы юйде жатасыз,
Жомакѣланы айтасыз.
Жокѣ мени жылы юйюм,
Келгенме, сизни суйюп.

Кѣара жерни излейме,
Ишлейме мен, ишлейме,
Билмейме арыгѣанни,
Жарты жолда кѣалгѣанны.

Кече солумагѣанлай,
Ачыкѣ жер кѣоймагѣанлай,
Бары да акѣ этеме,
Кѣаягадан етеме.

Сууукъ болуп турама,
Терезени урама,
Сиз а юйге иймейсиз,
Къыйынымы билмейсиз.

Бек алгъа терезеден
Кёрюрсюз мени эрттен,
Къууанырсыз сиз манга,
Юй башла акъ болгъаннга.

Сизни къуандырыргъа
Деп, мен элге, шахаргъа
Кече бла келеме,
Кюн кыздырса, ёлеме.

Сабийле, сабийчикле!
Хыличи сиркиучюкле!
Мен — бешик жырыгъызма,
Мен — акъ жомагъыгъызма!..

ТЕРЕКГЕ ҚЫШХЫ БЕШИК ЖЫР

Къар акъ этген терек, жукъла,
Мен да жукълайым, жатайым.
Жарсыма, эс бурма жукъгъа,
Санга бешик жыр айтайым.

Жукъла терезе тюбюнде,
Мен да жукълайма юйюмде.

Кюндюз, ингирде къар жауду,
Агъардынг, ырахат турдунг,
Терегим, сени къар жапды,
Сора жел жетди да, урду.

Желге да бой бермединг сен.
Энди уа жукълайыкъ эсен.

Дерслерими барын этдим,
Терезеден сени кёре,
Тышына ойнаргъа кетдим,
Чыкъдым, санга салам бере.

Сен тереземи тюбюнде,
Къууандыраса хар кюнде.

Мен къарда чапдым, ойнадым,
Жер акълыгъына къууана,

Сени къатынгда айландым,
Юйге чакъыргъынчы анам.

Терегим, ариу терегим,
Чиммакъ болду тегерегинг!
Сау керюшейик тамбла,
Терегим, эс бурма жукъгъа,

Бирча жукъла сен тау бла,
Хош, терегим. Мамыр жукъла.

Санга бешик жыр айтайым,
Сора жукъларгъа жатайым.

Къайгъы этме жукъгъа,
Жукъла,
Жукъла,
Жукъла!..

Мокъаланы Мухаммат

КЪАР ЖАУАДЫ

Миялагъа кысып ууртун,
Дерсин да, несин да унутуп,
Терезеден къарайды Мухтар:
Сют кемююнлей, тазады къар.

Мухтар чартлап чыкъды арбазгъа,
Чыкъгъанча бир жарыкъ ауазгъа.
Къар жибитди къашларын, бетин,
Акъ киштикге ушатды беркюн.

Бюгюн Мухтар тенгли сабийле
Жангы къар жаугъанын суйдюле.
Кебюсю юйден чабып чыгып,
Жокълагъан болур чаначыгъын.

Къар тюбюнде къалгъанды къаудан,
Жомакъла эннгендиле таудан.
Къар жауады, алгъыш жаугъанлай.
Дуния шошду, бешик жырыллай.

ЖАЗ БАШЫ

Ахматланы Люба

ЖАЗ БАШЫ

Келди бизге жаз башы,
Къучагъы гюлден толуп.
Уяндыла терекле,
Къыш жукълап, иги солуп.

Чыпчыкъла да къууанып,
Тохтамай жырлайдыла.
Киштик балачыкъла да
Тырхыкда ойнайдыла.

Къар да, буз да эрийди,
Суучукъла агъадыла.
Сууугъуракъ болса да,
Жанкъозла чагъадыла.

Жаз келеди элиме,
Тёгеректе нюр чачып,
Гоккачыкъла бетлерин,
Кюннге къууана, ачып.

Маммеланы Ибрахим

ЖАЗ БАШЫ

Жаз башы келирин эртте билгенме,—
Эки дорбункъул юйчюк ишлегенме.
Башларын акъ къанжал бла жапханма,
Аллай къанжалны чардакъда тапханма.
Салгъанма экисин эки терекге:
Бирин — алмагъа, бирин а — эрикге.
Къонаргъа тыякъчыкъла да

къакъгъанма,

Жумушакъ саламчыкъла да атханма,
Мулжар этерле деп артда кеслери,
Чёпчюкле да ташып кюрешмей бери.
Олсагъатда бир чорбат чыпчыкъ жетип,
Кесин эки юйге да не этип,
Сайлап, аланы бирине киргенди:
«Къыстасагъыз, бир кёрейим, — деп, —

энди!»

Сора бир кесекден эки дорбункъул,
Келип, терекге къондула муштухул.

Биринчи юйчюкню сайлап алдыла.
Чыпчыкъны кѣрюп, сейирге къалдыла;
Аны бла даулашып, кѣп сѣлешип,
Арта бир-бирни ангылап, келишип,
Экинчи юйчюкге кирдиле, келип,
Ол да аман юй болмагъанын кѣрюп.
Чыпчыкъ кесин бютюн жигитге санап,
Юйчюкню эшигинден да бир къарап,
Мулжарчыкъгъа терк къармашып

тебреди:

«Бери киши ёшюн урмасын!» — деди.
Бютюн а башха дорбункюл чыпчыкъны
Юйден кыстап турады, жазыкчыкъны.

Ол а манга тарыгъады аяусуз:
— Къалай жашайым мен юйсюз-
уясыз?

Мен айтдым, ангылатыргъа кюрешип,
Билгенимча, аны бла сѣлешип:
— Да сени тап уячыгъынг барды да!
Кѣпден бери жашайса сен чырдыда.
Ала къонакъдыла, сен юйлюсе,
Алача юй керекли туююлсе.
Жаз да, кыш да чорбатлада жашайса.
Тауукълагъа къошулуп, аш ашайса...
Чорбат чыпчыкъ мени ангылагъанды,—
Эски уясына кетип къалгъанды.

ИЛЛЯУЛАРЫМ

Езденланы Абдуллах

ТОПЧУГЪУМ

Топ-топ, топчугъум,
Тѣгерекди тончугъунг,
Къызгъылдымды бетчигинг,
Жумушакъды этчигинг.

Топ-топ, топчугъум,
Сыйдамчыкъды жолчугъунг.
Ойнадым, зауукъ этдим,
Бек арыды къолчугъум.

Топ-топ, топчугъум,
Ариу, сыйдам — жолчугъунг.
Туююлгенден тоймадынг,
Менде къарыу къоймадынг.

Топ-топ, топчугъум,
Чабып жетгенди жукъум.
Келчи, сен да бир тынчай,—
Кёкде жылтырайды ай.

Елмезланы Мурадин

АТТЯ, АЛЧЫ МАШИНА!

— Аття алчы машина...
— Аппа, алчы машина!
Пил керек туююлдю,
Ат, айыу, тюлю да...
— Сен булжумайса сагъат,
Не да, не да ал санга!..

— Ання, алчы машина...
— Амма, алчы машина!
Хайнух не болур манга,—
Жюклемезсе жукъ анга...
— Бир сагъат жукъламайса,
Сабийге ушамайса...

— Аття, алмасанг да къой,
Аппа, алмасанг да къой,
Ання, сен менден тарыкъма,
Амма, сен менден тарыкъма:
Бюгече мен тюш кёргенме,
Кёп машинала кёргенме:
Акъ, къызыл, къара, сары да —
Меникидиле бары да.
Энди, тюшюме кирип,
Эрикгинчин ойнарыкъма!..

Къобанланы Хамзат

ТОПУРАКЪ ЭШЕКЛЕ, АТЛА...

Элде желим топуракъ,
Суулары да чокъуракъ,
Топуракъны биз ийлей,
Эшекле, атла ишлей,
Тизебиз къызыу кюннге,
Ала къатар ючюннге.

Къатып, эшекле, атла
Боладыла айбатла.
Адамчыкъла миндирип,

Бир бирлерин сюрдюрюп,
Биз юзmezде ойнайбыз,
Ойнагъандан тоймайбыз.

Семенланы Азрет

ТОП БИЗНИ ТАНЫМАЙДЫ

Топ ойнайла сабийле,
Болуп бир талай.
Ашыкъмайын турама,
Алагъа къарай.

Бир къауумун къоймайла
Топха тиерге.
Сюелелле ала да,
Олтурмай жерге.

Терс урулуп къутулду
Топ чюйре жары.
Ойнагъанла бары да
Бармайын ары.

Къарап тургъанчыкълагъа
Къычырды бири:
«Топну терк келтиригиз,
Сабийле, бери!»

Ол кезнуде бирчиги
Жууабын берди:
«Ол бизни танымайды —
Бармайбыз!» — деди.

ХЫЛИЧИЛЕ

Байрамукъланы Халимат

АЙШАТЧЫКЪ

Быллай Айшатчыкъ ким кёргенди, ха,
Тынчлыкъ бермеген юйде бир затха?!

Алады, салады,
Салады, алады.
Сен ары салгъан зат
Думп болуп къалады.

Амманы галошук ол сызар тапчаннга,
Тапчанда кезлюклерин атар къазаннга.
Сууну да къазанда къоймайды Айшат,
Тыйылмайды, кесин тыймайды Айшат.

Шайгъа шекер атдым
Десенг,— хант туз болур,
Этни тузгъа басдым
Десенг,— балтуз болур.
Ары да къуюлур,
Бери да къуюлур,—
Туз, шекер, чибижи
Къатыш болуп турур.

Айшатчыкъ сагъатны кегейин бурады,
Бюгюнню тамбла этип да къояды.
Киштике да кампет тежерге кюрешир,
Ары да жетишир,
Бери да жетишир.

Томала барыр да, шинтикге илинр.
Андан кетсе уа, «сырыйна согъар».
Бир келип — амманы къойнуна кирир,
Бир а — хиличи маскелей бугъар.

Тохтамайды бир да,
Не мадар анга?
Аны да излейди,
Муну да амма.

Сау кюню кетеди
Излеген бла,
«Тохтачы, Айшатчыкъ,
Тын!» — деген бла.

Жаулугъун излесе,
Челекде табады.

Беллигин излесе,
Тапмай да къалады.

Тохтай билмеген Айшатчыкъ, Айшат,
Хата къапчыкъчыкъ, нексе быллай зат?
Къолчукларынг да тарыгъадыла,
Бутчукларынг да тарыгъадыла,
Атанг, ананг да тарыгъадыла,—
Арыгъандыла, арыгъандыла!

Арыгъанды хар не да —
Галош да арыгъанды,
Челек да, кезлюкле да.

Бек арыгъан а — къумгъан.

Юй ичинде жокъду, жокъду бир зат да
Айшатны кюнчюнден орнунда тургъан.

Челек да жарсыйды,
Четен да жарсыйды.

«Тохта, сени!» — деп, телевизор да,

Хырсыз къалып, жаныйды, жаныйды.

Энди, Айшат жукълагъан сагъатда,
Сахан¹ кычырды жерде хар затха:

¹ Сахан — улуу табакъ.

— Барынг да, менгича, бийикде
болсагъыз,
Айшатны башындай шош къарап
турсагъыз,

Ол сизге жеталмаз,
Тынгысыз эталмаз.
Ох деп, тынч жашарсыз,
Жагарсыз, жукъларсыз.

Къазан жууап этди тюбюнден ёрге:
— Эй, Сахан, чыкълганса, бийикге,
тёрге!

Кесинге тынчлыкълны сен бек сюесе,
Бийикден энишге бек аз тюшесе.
Сен тёппебизден къарап тураса, хау!
Неге керекди манга аллай жашау?
— Ой, сен да сёлешгин жауума мени!
Къара кзурум басып базыкъл белинги,
Шынжыргъл тагълыла богъурдагълынгдан,
Жашайса, ёмюрюнг чыкълмай
жалындан,—

Деди да, Сахан
Къазанны сёкдю.
Кесин тыялмай,
Бедишле тёкдю.

— Тюздю, хау! Отха да киреме,
чыгълама.

Кзурум да басады, жалын да болама.
Кзум бла жуусала, жылтырап
къалама,—

Деди анга Къазан.— Кет, бери къарама!
Мен юйренмегенме бедишге, хыйлагъл.
Эт бишеди менде сыйлагъл, тойлагъл,
Боза да бишеди, бишлакъл да сыгълалла,
Къара суу келтирип, аны да кзуялла.
Жаншама керексиз, бетинге уялмай!
Ундурукълда уа жукъллайды Айшатчыкъл,
Эки уууртчугълу — эки алмачыкъл,
Кеслери да ариу-ариу кълызарып,
Айшатчыкъл жукъллайды, кёп ойнап,
арып.

Зумакълулланы Такзиля

ГУТЧА БЛА ЖАНБОЛАТ

Неди, неди бу жабу?
Не хахайды бу, табу?
Гутча кимге чабады?
Кълч, Жанболат, кълбады!

Гутча, юрме Болатха.
Бурул, бурул, сен артха.
Жилягъан — Болат туююл.
Таш атхан — къонакъ туююл.

Болат хыли этмейди,
Жерге сют да тѣкмейди.
Тѣшеги да къуу туююл,
Чындайлары суу туююл.

Ол тиймейди бичакъгъа,
Ерлемейди ожакъгъа.
Юрме, гутча, Болатха.
Минсин Болат тор атха!

ЖУКЪУ БЛА ЖАНБОЛАТ

Жанболат кѣз ачады,
Жукъу андан къачады.
Къайыт, жукъу, сен, къайыт,
Къайытмасанг — бек айып.

Кѣр, Жанболат жиляйды,
Ыннаны да къыйнайды.
Жубат аны бир бѣлек.
Анга жукъу бек керек.

Ол солусун дауурдан,
Тыншчыкъ жатып бауурдан.
Ол жукъласа, кѣл ала,
Хар зат тизгин жыялла.

Къымсыз бола юйюбюз,
Шошаяды ёнюбюз,
Тюшге ушап тюнюбюз.
Жукъла, уян, кюнюбюз!
О, Жанболат бийибиз!

ЖЕР БЛА ЖАНБОЛАТ

Жер ачыйды, жиляйды.
Аны не зат къыйнайды?
Жанболат терс болгъанды:
Жер ачымаз суннганды,
Башы бла ургъанды,
Кѣз жашларын къуйгъанды.
Салгъанды жерге жара,
Чюйре этип, догъура,
Этгенди жерни чунгур,

Этгенди жерни кынгыр.
Кынгырында — аягы,)
Чуңгурунда — жыягы,
Кётюре Болат башын,
Агызады кез жашын.
Сыла, Болат, жер юсюн,
Уппа эт жер жезесин.
Жерден кечгинлик тиле,
Бил, жаным, жерни сюе!
Сюйсенг, берир гаккы да,
Берир суу да, баппу да.
Жулдузлагыа кётюрюр,
Махтаулагыа жетдирир,
Кыуанч сала юйюнге,
Чыгыарыр сени кюннге.
Билялсанг жерни сюе,
Болурса анга ие!

ПЕЛИУАН ЖАНБОЛАТ

Эшт, эшт, эшик кыагылад!
Келген кимди — Жанболат!
Жол беригиз сиз анга,
Биржыллыкъ пелиуаннга.
Келеди ол, аудура,
Юйге кыууат жаудура.
Ойнатады кезлени,
Излей ариу сезлени.
Сиз керюгюз барыуун,
Сурамагыыз кыарыуун.
Жанболат кез жегдирсе,
Жанболат кыол кётюрсе,
Зыңгырдайла адырла,
Жан кыоркыууну бардыра.
Акы кыагытла учалла,
Кытапла бет ачалла,
Чыракыла кыюсюелле,
Жаналла, ёчыюелле.
Титирейдиле гюлле,
Тешинедиле чюйле.
Юй барады тегерек.
Жанболатха не керек?
Ол жыкыгыынчы хар затны,
Тыйыгыыз Жанболатны!
Тыйылмаса — тюйюгюз!
Тюйсегиз да — суююгюз!

АЛАМАТ БЛА КЪАНАМАТ

Тюйюшчюдю Къанамат,
Ол затха этгенча ант,
Андан кичиле бла,
Андан кючсюзле бла
Сюеди туююшюрге,
Жыртыша, кюреширге.
Аны этгенин алай
Кёре турду бир талай
Биргесине окъугъан,
Юйлери хоншу тургъан
Аламат — бёкем жашчыкъ,
Аламат — таукел жашчыкъ.
Бир жол переменада,
Сабийле ойнагъанда,
Къанамат бир жашчыкъны —
Гитче къарабашчыкъны
Ургъанын, жиятханын,
Аманла да айтханын
Кёрдю, эштди да, келди:
— Сен батыр эсенг,— деди
Аламат Къанаматха,—
Туююшчю, турмай артха,
Мени бла, бол да эр,
Ким жиярыгъын бир кёр!
Махтана, омакълана,
Къарыусузлагъа тийген,
Кючю азланы туйген —
Ишиди къоркъакъланы!..
Къоркъду, къачды Къанамат,
Кюле къалды Аламат.

Уянланы Оюс

КЪАЛАЙ АМАНДЫ АМАН

Керексиз ёпкелеген,
Тешинмей тёнгереген,

Хар кимден алгъа жатхан,
Кеч къобуп, баш къайнатхан,

Сылтаусуз аш айыргъан,
Терсине жух къайыргъан,

Уллу кѡабып ашагъан,
Ашагъанда жаншагъан,

Ойнагъанны билмеген,
Иги тенгни суймеген,

Жолда да ашай баргъан,
Тенгинден артха кѡалгъан,

Дерс бошала, ол кирсе,
Тенглерин ол кюлдюрсе,

Болмай анга ыразы,
«Биягъы»,— дер устазы,

«Безидим»,— дер анасы,
Ачуланыр атасы...

Кѡалай аманды аман —
Быллай терсине баргъан.

ХАЛҚЪ ПОЭЗИЯГЪА УШАТЫП

Ахматланы Сафарият

БЕЛЛЯУ

Белляу, белляу, Мухтарчыкъ,
Кѡалкъы, кѡалкъы бешикте.
Сенляйла уллу болуп,
Ойнайдыла эшикте.

Белляу, белляу, Мухтарчыкъ,
Кѡзчюклеринги жапчы,
Сен да терк уллу бол да,
Арбазыбызда чапчы.

Белляу, белляу, Мухтарчыкъ,
Жукъла энтда бир азчыкъ,
Мен жангыдан бѡлейим,
Уллу болуп кѡрейим...

ТЮЕ БЛА ТЮЛКЮ

(жомакъ)

Сабийле, эртте-эртте,
сиз туугъунчу, бир жерде,
гюл чыкъгъан бир кезиуде,
кюн чапхан бир ёзенде,
бир Тюе отлай болгъанды,
Ол да, акъсыл туманлай,
тынч-тынч отлай тургъанлай,
къалайдан чыкъды эсе да,
къаллайла чапды эсе да,—
жууукъданмыды, кенгденми,—
бир Тюлкю чабып келгенди,
бир жайракъ минип атха да.
Къалауурча хар затха да,
ол, келгенди да, айтханды:
— Тюе, нексе былайда,
нек этесе быллайла?
Бу мени жеримди, кет,
кёзюме кёрюнме,— деп.
— Жер сени жеринг эсе,
Тюлкючюк, керилмей, сен
бар, шагъат тап,— деп Тюе.
— Бу, сагъатдан! — деп Тюлкю.

Айлана кетгенди да,
ол аманлыкъчы Тюлкю,
шыхыртдан къоркъа-юрке,
агъачха жетгенди да,
ач болуп тургъан бир кёк
Бёрюню тапханды.
Серленип айтханды:
— Бёрю, неди бу туруу,
жокъча ачдан къутулуу?
Алайда бир кёк Тюе,
Тюе туююл — эт тёбе,
ёзенде кюте тургъан.
Хайда, къарны къутуртхан,
хайда, тур, эринме да:
«Тюлкюню жериди,— деп
айт, итден да терссе»,— деп.
Шагъатлыкъ этерсе да,
экибиз да Тюени —
этли, жаулу тёбени,
тутайыкъ да, ашайыкъ.

— Ай уянга ахшылыкъ! —
деп кзууаниганды Бёрю.
Сора ала, ашыгып,
чабышхандыла бери —
бу Тюе кютген жерге,
Тюлкю дау этген жерге.

Тюлкюню жери да болмай
тургъанлай, айтханды ол да:
— Тюлкюню жериди, — деп, —
шагъаты Бёрюме, — деп, —
нек кютесе былайда,
нек этесе быллайла? —
Кёзлерине къан чабып,
тишлери да от чагып,
Тюеге жетгендиле,
тюерге жетгендиле.

— Тюлкюню жери эсе,
шагъаты Бёрю эсенг,
сиз айтхан болсун, ахшы.
Харам кырдыкны ашап
жарамаз, — деди Тюе, —
аузумда кырдыкланы,
къалдырмагъанлай, алып
кетерсенг а, — дейди ол,
Бёрюден тилейди ол.

Шо, Бёрю, шекли бола,
кетерейим дегенлей,
Тюе, бир сермегенлей,
уллу тишлери бла
бойнундан кысып, аны
чыгъарып кёйду жанын.
— Къарагъыз бу Бёрюге:
къутургъанды ёлюрге,
жалгъан шагъатлыкъ этип,
жокъ кёре эдим бети, —
деп, Тюлкю къачып кетди.

Сабийле, андан бери
Тиймей Тюеге Бёрю
(да ёлген Бёрю тийип
сиз кёргенмисиз, ийи?),
ол Тюлкю да тюберге
къоркъаракъды Тюеге.
Сюймей бир бирни ала,
ма жашайдыла алай.

ОННГА ДЕРИ САНА

— Ай тийгенди арбагъа,
Гебенлеге, арбазгъа.

Ай тийгенди жоллагъа,
Тауда терен къоллагъа.

Шуѣхум, къарачы бир:
Ненча ай кѳресе?

— БИР!

— Къарт къойчу къойла кютеди,
Жаш къойчу ийнар этеди.

Уллу кѳзлерин сюзюп,
Акъ теке алгъа ѳтеди.

Къош мюйюзлюдю теке.
Сагъыш эт да айт бери:

Ненчалла мюйюзлери?

— ЭКИ!

— Отуннга тебирей, Хамзат

Жип алды, балта да.

Арбагъа салды Хамзат

Бир ауур салта да.

Жарылыр ючюн тюккюч,—

Шуѣх, кюч керекди, кюч!

Айтчы, айтчы: ненча зат

Салды арбагъа Хамзат?

— ЮЧ!

— Орайда-ра, орайда!

Тай жортады орамда.

«Таркъ-таркъ-таркъ!» — къара ары:

Ненчалла туякълары?

Билчи, билчи терк!

— ТЕРТ!

— Бизни Шамилчик кюзде

Терекден алма юздю.

Алайгъа Нухчукъ келди,

Ачып, жюлгючюн берди.

Къозучукъ да, Лейлячыкъ да,

Къуртакъулакъ улакъчыкъ да

Айтдыла: «Юлеш, юлеш!»

Алманы юлешдиле.

Ненча юлюш этдиле?

— БЕШ!

— Ожм эт, иги къара да:
Суратда чариш барады.
Алдагъы — сары атлы!
Тёртюсю уа тенг бара.
Артдагъы — къара атлы.
Ол, арып, кючден бара.
Чабады ненча атлы?
— АЛТЫ!

«Гурт-гурт» этеди тауукъ.
Балалагъа тюй — зауукъ.
Бешиси жюзекчикле,
Бир кибик тиричикле.
Экиси уа — къаз бала.
Айтчы, тюз оюм этип,
Ненча болдула была?
— ЖЕТИ!

Кюн бетде отлайдыла,
Тепчиллеп атлайдыла
Кёк эшек, къара эшек,
Акъ ийнек, къара ийнек,
Къой, къочхар, къадыр, ёгюз,
Ненча болдула?
— СЕГИЗ!

— Къолан аласы бла,
Сегиз баласы бла,
Жер къаза, «хурт-хурт» эте,
Бадырдан чыкъды тонгуз.
Ненча болдула?
— ТОГЪУЗ!

Беш бармакъ — онг къолунгда,
Аллай да бир — солунгда.

Кел, тюзюн ангылайыкъ,
Жомакъгъа тынгылайыкъ:

Бёрюге къачды тюлюю,
Агъачда — оюн, кюлюю.

Кирпичик къобуз согъады,
Къоянчыкъ да къарс къагъады.

Айуучукъ аякъ бюге,
Кёз кысады эчкиге.

Бирсиле — ашай, иче,
Келинге алгыш эте.

— Бернеси уа неди, не? —
Дейди сора Бёдене.

Къарт къаргъа, кыйыкъ къарап,
Башлады айтып, санап:
БИР элтир,
ЭКИ керки,
ЮЧ чөмюч,
ТЁРТ бёрк,
БЕШ тёш,
АЛТЫ балта,
ЖЕТИ мелте,
СЕГИЗ биз,
ТОГЪУЗ къобуз,
ОН да тон!
— Ненча тон?
— ОН!

КЪАЙСЫ УЛЛУДУ?

(Жомакъ)

Эртте-эртте юч къарындаш —
Къараш, Жараш, Мураш
Жашагъандыла Малкъарда —
Бахсан тарда.

Бир бугъалары болгъанды.
Ол, уруп, къая бузгъанды.
Таргъа кючден сыйыннганды,
Аны кёрген — тау суннганды.

Ичсе, черек таркъайгъанды,
Башха мал суусуз къалгъанды.
Атлашындан жер тепгенди,
Жатса, тауну тюзетгенди.

Ёзенден бойнуу созуп,
Чыран бузну жалагъанды.
Танг сарысына къозуп,
Тёгерегин талагъанды.

Бир эттенликде жашла —
Ол туугъан къарындашла
Ичи къызгъан Бугъаны,
Суусап къысхан Бугъаны
Сюрдюле Терк суууна, —
Къараш бойнуна минип,

Жараш сыртына минип,
Мураш а — саурусуна.

Къарашха жолда атлы
Жолукъду. Ол а татлы
Тенглериди жашланы,
Шамды аты да аны.

Къараш Шамдан тиледи:
— Жарашха жетсенг, — деди, —
Иги сюрсюн Бугъаны!
Унутмай, бир айт аны.

Тор аты жоргъа салып,
Кюн тюшге арып-талып,
Шам жетгенди Жарашха —
Ортанчы къарындашха.

Ол да Шамдан тиледи:
— Мурашха жетсенг, — деди, —
Бугъаны иги сюрсюн,
Чыбыкъ жетдире келсин!

Тор аты жоргъа салып,
Ингирге арып-талып,
Шам жетгенди Мурашха —
Тамата къарындашха.

Бугъа — суусабы къана,
Жашла анга къууана,
Терк сууунда жуууна...
Алайлай бир къуш жетди,
Кёкню къарангы этди.

Урду, жыкъды Бугъаны,
Чачды, жыртды Бугъаны.
Ашады, иги тойду,
Жауурунун а къойду
Уясына элтирге,
Баласына элтирге.

Анкъа къуш учуп бара,
Жауурунну кётюрюп,
Жауунда жунчуп бара,

Эки къош терек кёрюп,
Келип къонду бирине.

Ол Теке мюйюзюне
Къонганма деп билмеди,
Теке да эс бёлмеди.

Ол кезиуде Теке ни
Сакъял тюбюнде элни
Сюрююю жатып болгъанды,
Къойчу уа къалкъып болгъанды.

Къойчу жаш, татлы эснел, —
«Жауун тохтаймыды?» — деп,
Башын кетюрдю ёрге.
Къуш а, элгенип, юрке,
Тюшюрдю жауурунну,
Учду, къоркъуп кесине.
Жауурун а Къойчуу,
Келип, тюшдю кезюне.

Ол кезюн уууп къойду,
Кир тюшген сунуп къойду.
Къойчу, келип юйюне,
Анасындан тиледи:
— Кир тюшгенди кезюме,
Къарасанг эди, — деди.

Анасыны къайгысы,
Анасыны къаугъасы
Элни олсагъатчыкъдан
Аякъ юсюне этди.

Алай бла бешикде
Бир топалаш жашчыкъдан
Къалгъанла — кими кюрек,
Кими ылытхын, сенек,
Кими да жип келтирип,
Жашны кезюне кирип,
Беш кече кюрешдиле,
Беш да кюн кюрешдиле.
Хоншу элни чакъырып,
Алтынчы кюн чыгъарып
Ол Жауурун къалакъны —
Кенг жауурун къалакъны
Элтдиле элден кенгиге —
Сюйредиле ёзеинге.

Талай жыл кетди узакъгъа,
Жер къозлады ол къалакъгъа.

Биреу алайда юй салды,
Арда улуу эл къуралды.

Бир ингирде Жер тепгенди,
Юч ингирде да тепгенди.

Эл анда оноу этгенди:
Кёчюп кетерге дегенди.
Чыкыгъанды да эл аллына,
Бир къарт айтханды халкына:

— Жангыз бизни эл тебеди.
Аны сылтауу недеди?

Биреу къоркъутады бизни,
Бир сакълайыкъ элибизни.

Этда бир кече къарайыкъ,
Ким эсе да, бир марайыкъ!

Бир къара тюлкю тюзелип,
Ингир къарангыда келип,
Ол къалакыны кемиргенди,
Саулай элни тепдиргенди.

Сенекли — сенеги бла,
Кюрекли — кюреги бла
Чабып-чабып келгендиле,
Тюлкюню ёлтюргендиле.

Ала аны бир жаныны
Терисин терк сойгъандыла.
Кюрешип, бирси жанына
Аудуралмай кьойгъандыла.

Урчугъун ийире барып,
Бир къатын аны кёргенди,
«Бу не сейирди?!» — дегенди.

Сора урчукъ сабы бла
Тюлкюню бирси жанына,
Кюч да салмай, аудургъанды,
Сыдыргъанды да терисин,
Юйюне элтип баргъанды.
Ол териден а — ма сейир! —
Шо бешжыллыкъ жашчыгына
Бир бёрк да чыкмай къалгъанды.

Къайсы уллуду быладан —
Анкъа Къушдан, Бугъадан,
Къойчу Жашдан, Текеден,
Жашчыкъдан не Тюлкюден?

БИРИНЧИ ТИЛЕК

Тереклени уруп, бюгюп,
Боранла келмесинле,
Мени биринчи тилегим:
Сабийле ёлмесинле!

Ол толмайын къаллыкъ тилек
Эсе да, айырылмам,
Кесим тургъанда да ёле,
Ол тилегимсиз къалмам.

Къышда жазны эсгермесе,
Терек къышха да тѣзмез,
Болмаз затха термилмесенг,
Болур зат да этилмез.

Тереклени уруп, бюгюп,
Боранла келмесинле,
Мени биринчи тилегим:
Сабийле ёлмесинле!

ОТ

(позмадан юзюкле)

...Сосурукъ ант этди таулагъа,
Элине, аны ташларына,
Ант этди сары къаялагъа,
Буула тургъан агъачларына.

Ант этди отлары ёчюлген,
Суууп тургъан от жагъалагъа,
Мыдыхны кюсеп тургъан кюлге,
Сабийчиклеге, аналагъа.

Сыйлы отну келтирмегенлей
Келмезге деп, халкъгъа ант этди.

...Танг атар-атиаз элге кирди
Сосурукъ, къолунда от жапа.
Сау эл, уянып, аны кёрдю,
От жарыкъдан жарыды жаны.

Кюл сууугъан от жагъалада
От этилди, тылыр гашлары
Жангыдан къыздыла алада,
Ютюле жугъутур башлары.

Эт да бишди, сют да кьайнады,
Энтда бетлени от кьызартды,
Хар сабий да тоюп, ойнады,
Танг, от кибик кьызара, атды.

Маммеланы Ибрахим

ЭЛ БЕР

Кёп киритли акъ юбюрчек,
Аны ачалмаз эринчек.
Сен а аны ачхычын тап,
Сора бирин — ач, бирин — жап.

Аллай бир кёпдю хазнасы,
Жетмез патчахны казнасы.
Ала турсанг да азаймаз,
Юлюшсюз кишини кьоймаз.

Сен аны бла шуёх бол,
Ол ачады хар затха жол.
Не затды? Сагъыш этип кёр,
Билмесенг а — манга эл бер.

Мокъаланы Мухаммат

СЮЛЕМЕН

Ой, Сюлемен, Сюлемен,
Таугъа чыпын тиреген —
Кёзбау, хыйла билмеген,
Къарыусузгъа кюлмеген,

Таш устасы Сюлемен,
Къанга да сюрмелеген,
Ханнга къала сюеген,
Кече бир тынч жатмагъан,
Тангы зауукъ атмагъан.

«Ой, Сюлемен, Сюлемен,
Сютге бичакъ билеген,
Ханпы кьызын тилеген,
Тилесе да, бермеген,
Ит кибик да кёрмеген».

Эли суйген Сюлемен,
Насьбына тюбеген, —
Хан кьызы кьачып келген,
Къаланы ачып келген,
Тойчулары кёп болгъан,
Къобузчусу кеф болгъан.

ЕТЮРЮКЧЮ-ТОПЧУ

Боллукъну да билген,
Къаллыкъны да билген,
Бир ёлюп, тирилген,
Шайтанны да кёрген
Ётюрюкчю-топчу,
Чыраилада отчу,
Къаялада суучу,
Сабанлада уучу,
Къум ёзенни чалгъан,
Егюз гебен салгъан,
Кёмюр четен эше,
Махтанып сёлеше,
Таулары тепдирген,
Айыу бла бирге
Кертме да ашагъан,
Къуюда жашагъан,
Безирей-серлене,
Тюшонде эрленнге
Окъсуз шкок атхан,
Эси аууп жатхан
Кимди, айтчы, кимди? —
Гон улу Хакимди!

ЭРТТЕ-ЭРТТЕ...

Эртте-эртте... Бахсан башы къар эди,
Жомакъда бир чёрчек жашчыкъ бар эди,
Ойнай-кюле, жарлы юйюн бай этген,
Чаба-жорта, тал чыбыкъдан тай этген.

Кюн тегюлдю Тегюденде жайлыкъгъа.
Ушасын деп жомакъдагъы жашчыкъгъа,
Азаматны чыбыкъ атха миндирдим,
Кючюкню да анга сейирсиндирдим.

Азаматчыкъ барсын, жолу чакъыра,
Насып жыры жулдуз, жанкъоз чакъдыра.
Адамлагъа кет мез къууанч юлешсин,
Жюйрюк аты жем ашасын, суу ичсин!

Созайланы Ахмат

АНАНЫ ЭРТЕГЕНЛИК ЖЫРЫ

Турчу, балам, турчу, тур, балам;
Хар сёзюнг гитче кюнчюк бола...

Кюн чыкъгъанды —
Юй чакъгъанды...

Турчу, балам, тур, балам,
Турчу сен...
Уллу кюнден
Толгъанды уллу дуниянг —
Қъор болады санга ананг.

Школгъа барыучу уллу жолунг
Сени сакълайды, кюню болуп.

Турчу, балам, тур, балам,
Хар сёзюнг гитче кюнюк бола...

КИШИУЧУКЪ, КЮЧЮКЧЮК

Али Байзулла

КИМДИ ОЛ?

Чичханчыкъны марайды,
Ол кирмеген тешик жокъ;
Қъуш жастыкъда жукълайды,
Қъарынчыгъы болса токъ.

Тургъузуп къулакъчыгъын,
Эшикден юйге кирсе,
Ол иер тырнакъчыгъын,
Бир шыхырдау эшитсе.

Муратчыкъ бла ойнайды
Кюн тууушда, арбазда;
Бек сюеди, мурулдайды
Башчыгъын сылагъанда.

Ийнелеча, тырнакълары;
Кеси — ариу, къоланчыкъ:
Антеннача — мыйыкълары...
Кимди ол жаныуарчыкъ?

Багчаланы Земфира

КИШИУЧУКЪ

Къоланчыкъды кишиучукъ, —
Жан-жанына къарайды.
Чичкан туталмаса да,
Чибиллени марайды.

Ач болса уа, кишиучукъ:
«Мияу» — деп макърады.

«Бир жукъ къапдыр», — дегенча,
Къатыма кысылады.

Мияу-мияу, кишичукъ,
Сен болурса уллучукъ.
Шыхыртлагъа чабарса,
Чичхын тутсанг — къабарса!

Елмезланы Мурадин

КИШИУУМ

— Кишиуум, къайдаса?
Кыс, кыс, кыс!
Энтда ач къаласа...
Кыс, кыс, кыс!

Сют къуйдум къалайчыкъгъа,
эт салдым алайчыкъгъа,
кыс, кыс, кыс!

Аш юйге да къарадым,
баш юйге да къарадым,
излей, излей, арыдым,
Кыс, кыс, кыс!

Тасды, жокъду кишиуум...
Сора токъду кишиуум,
сора токъду,
сора токъду,
сора токъду кишиуум!

Семенланы Азрет

ҚЪАРА КИШИУ

Қъара кишиу, къара кишиу.
Қъара кишиу — бала кишиу.
Айтханымы ала кишиу!
Табанынгы жала, кишиу!
Юйюбюзнеу къала, кишиу!
Бирча-бирча бара кишиу!
Жарлылыкъгъа жара, кишиу!
Бетжанчыкъда тура кишиу!
Чичханланы кыра кишиу!

КЮЧЮКЧЮК

Къар къатыш бир сууукъ жауун
жауады,
Бир жан да жокъду орамда, эшикде.
Арбазда уа бир кючюкчюк турады,
Бугъаргъа кюреше хуна тешикге.

Ол жухчугъун ары-бери сугъады,
Сукъланады жылы бауда эшекге,—
Не этерге билмей, мудах болады,
Умут этип, къарайды ол эшикге.

Кючюкчюк, сууукъдан ууакъ къалтырай,
Тюгюнден тамычыланы силкеди.
Босагъагъа келип, эшикни тырнай,
Ол юрген да, сынсыгъан да этеди.

Алай юйге ким иерикди аны?
Кючюкчюк эшик къатындан кетеди.
Аздан къалып чыгъаргъа жарлы жаны,
Бир аууп тургъан чыккыргъа жетеди.

Чыккырны уа — тюбю желге айланып,
Къургъакъ ичи да жумушакъ пурады.
Эки кёзю ол чыккыргъа байланып,
Кючюкчюк алайдан кетмей турады.

Арсар бола, ол чыккырны ичинде.
Сууукъ бурунчугъун букъдуруп, жатды.
Элгене, сынсый къайгъылы тюшюнде,
Кючюкню тангы алай бла атды.

Къар къатыш бир сууукъ жауун
келгенди,
Бир жан да жокъду орамда, эшикде...
Адам къызгъанган жылыуу бергенди
Эски чыккыр бир эксюз кючюкчюкге.

Гайланы Махти

КЮЗГЮГЕ ЮРГЕН КЮЧЮК

Кючюкчюк бирде юйге
Киргенди да келгенди.
Кесил биринчи кёзе
Ол кюзгюде кёргенди.

Чапханды ол кюзюге,
Юргенден бир армай,
«Бу уа къайдан чыкъды?» — деп,
Кеси кесин танымай.

Кюзюге кючюкню да
Юрмей болмай амалы,
Ауазы чыкъмаса да,
Бек сур эди къарамы.

«Хап-хап-хап!» — деп, кючюкчюк
Иги кесек юргенди.
Саматчыкъ, аны кёрюп,
Эрикгинчи кюлгенди.

ЖАНЫУАРЛА, КЪАНАТЛЫЛА

Алийланы Умар

КАСКА БЛА КЪУМУРСХА

(Крыловдан)

Каска жазыкъ жай узуну жырлай туруп,
Къыш азыкъгъа жукъ жыймады урунуп,
Хар къаурагъа ол секирип ойнай эди,
Жашил кырдыкладан тоюп жырлай эди.
Эс жыймады заманында артха ойлап,
Жыргъа кызып, аманлыкъгъа бел байлап.
Хапарсызлай, къалтыратып, сууукъ жетди,
Жазыкъ каска ач болуп, сууукъдан къатып,
Ол баргъанды хоншу къумурсхасына тартып.
— Жай узуну жырлагъандан бошамар,
Мен кышыма ашар азыкъ жыйлмадым,—
Кезнуюнде азыгъын жыйгъан хоншусу —
Къарт къумурсха былайд деди болушу:
— Тели каска! Жайда сен жырладынг эсе,
Къыш узуну хайда тепсе, хайда тепсе!
Жай ишлеген кыш токъ болур ма менича,
Ишлемеген ачдан ёлур ма сенича.

Аппаланы Билял

БАППУШЧУКЪ

Кюн кызыдыргъан сагъатда
Жууунуру келеди.
«Къакъ-къакъ!» этип, кычыра,
Кёзлеучюкге киреди.

Суу тьюбуне ташайып,
Жюзер умут этеди,
Бу суучукъ а сайчыкды —
Дёрденине жетеди.

Башчыгъын силкиндирип,
Къанатларын къагдады.
Тамычыладан бойнуна
Инжичикле тагдады.

Арлакды уа анасы;
«Кел!» — деп, таууш этеди.
Аунай-аунай, баппушчукъ
Суудан чыгып кетеди.

Ахматланы Ахия

АКЪ КЪОЗУЧУКЪ

Атам къошдан келир деп,
Къарап турдум таулагъа.
Акъ къозучукъ келтирди
Атам манга саугагъа.

Къозучукъгъа къууандым,
Алдым аны къойнума.
Уппа этип, ийнакълап,
Баучукъ такъдым бойнуна.

Анга мен сайнабызда
Къангаладан «юй» этдим.
Жылытып, сютчюк бере,
Эмизикге юйретдим.

Мен ары-бери кетсем,
Турады мени сакълап.
Кёк кырдыкда чабады,
Сютден тоюп, ойнакълап.

Акъ къозум, мухар къозум,
Сууукъладан къутулдукъ!
Кюн сайын бирге ойнай,
Татлы шуёхла болдукъ.

КЪАРГЪАЛА

Шуу-шуу, къакъ-къакъ къаргъала,
Терен къолда баргъанла,
Стауатха къоналла,
Ала не зат табалла?

Бир жукъчукъла къабалла,
Терк окъуна тоялла.
Къанат къагъып учалла,
Тереклеге къачалла.

Сен эсенг къузгъун,
Уянгы бузгъун,
Къаядан кетгин,
Чырпы жюк этгин!

ИТ БЛА ЖИЛЯН

Эшегиме отун жюклеп,
Тау жолчукъну келе эдим.
Къууанып хазыр жюгюме:
«Бар, гылыуум, бар!» — дей эдим.

Сора онг жаным табада
Итим ууакъ-ууакъ юрдю.
Шинжили, ташлы талада
Ол нени эсе да сюрдю.

Мен женгил жетдим ызындан,
Чаба болур деп бир затха.
Уллу жилияны кёрдюм да,
Сескенип, секирдим артха.

Жилияны башындан басып,
Чубур итим бууа эди.
Угъай, къуйругъундан башлап,
Аны ашай тура эди!

ТЮЛКЮ БЛА БЕДЕНЕ

Жайгъыда танг алада,
Кырдык басхал талада
Тюлкючюк Бёденеге
Тюбеди, кирди сёзге:

— Бу сен кёрген ауулда
Семиз хораз къауумдан
Айырып ашай эдим,
Зауукълу жашай эдим...

Энди уа къоймайдыла,
Ыйыкъ болду — тоймайма.
Къарным ичиме къатып,
Белим къаты гартып,

Жюрюйме кѣп кюлени,
Бек жаныйдыла мени.
Алай, бърды бир хораз,
Аны тутмай жарамаз!

Ким кѣргенди аллай жан,—
Ересине бал батман.
Тауукълагъа олду баш,
Хан къангагъа — сыйлы аш.

Бу хоразгъа къайнайма,
Мен тилими чайнайма.
Мудахдан, кѣмюр кибик
Болгъанма, ёлюр кибик.

Бек амалсыз болгъанма,
Ачдан ёлюп къалама.
Аман кюнюм келгенди,
Мени бир тойдур энди.

— Бусагъат тойдурайым,
Хар затны болдурайым:
Къызай сабан орады,
Изеу жыйып турады.

Къаты ишлейди изеу,
Къызай жыяр кѣп мирзеу.
Азыкъ келтирликди ол.
Тюлкючюк, сен хазыр бол.

Келе турады салып,
Жылы хычинле алып!
Мен аллына чабайым,
Мен Къызайны алдайым.

Къызай аны терк кѣрдю,
Акъылын анга бѣлдю,
Табагъын жерге салды,
Бѣденеге къадалды.

— Ах, кюнюм къурумагъа,
Бу къанатлы ариу жан,
Ырахын да кѣрюне,
Будайлагъа кѣмюле,

Къайрыды бу барыуу?
Жокъду энди къарыуу.
Бусагъатчыкъ жетейим,
Изеюме элтейим.

Алай болгъаны ючюн,
Бёдене биле кючюн,
Алдап, аны арлакъгъа
Элти узагъыракъгъа.

Тюлкючюг' а жетгенди,
Женгил окъун чёкгенди.
Бал татдырып ашайды,
Хычинлени бошайды.

Ол, табакъны да жалап,
Атлады бир жаныракъ.
Кёзюн жолдан алмайды,
Бёденени сакълайды.

Къызай келди, туталмай,
Бёденени уталмай,
Башына къыйын алды,
Изеу хычинсиз къалды!

Бёденечик а къайтды,
Тюлкючюк анга айтды:
— Ой, мен сенсиз болмайым!
Кёп айландым тоймайын,

Билдим сенде эрликни,
Кёрдюм сенде тенгликни.
Ой, сен насыпдан толгъун,
Бек тойдурдунг, сау болгъун!

Къоркъутсанг эди энди
Деп, эсиме тюшгенди,
Къарынчыгъым чёгерча.
Санларыма сингерча.

— Алай эсе, Тюлкючюк,
Сары алтын тюкючюк,
Къанат таууш этдире,
Учарма, жол билдире.

Тауусун уллу жолну,
Терк жетдиле бир къолгъа.
Ай, алайлай адамла
Бирер къазыкъ алдыла:

— Майна, таууь элтиучю,
Майна таккы эзлучю!
Эй, парийле, тугугъуз,
Хаталымы жулкьубгъуз! —

Деп юсюне болдула,
Тюлкючюкню къуудула,
Жояргъа аздан къалып,
Къуйругъун сермеп алып,

Юздюле, чубур этип.
Тюз да ёлюрге жетип,
Тюлкю кючден къутулду,
Таш тюбюне сугъулду.

Бёдене келди, мычып,
Биченлигинден учуп;
— Аха, къоркъдунгму?

Къоркъдунг.
Къуйрукъсуз къалып, букъдунг!

— Мен къоркъут дегенликге,
Сенден тилегенликге,
Нек талатдынг, сойдурдунг,
Нек къуйрукъсуз кьойдурдунг! —

Деп, тюлкю анга чапды,
«Хам»! — деп, аузуна къапды.
Ачыды ол бек аман,
Алай терк тапды амал.

— Тюлкю, бюгюн не кюндю?
— Бюгюн а бараз кюндю —
Деп, Тюлкю аузун ачды, —
Бёдене учуп къачды.

ХОРАЗ БЛА ЧИЧХАНЛА

Бир кюн Хораз арбазгъа
Сибиртги алып чыкъды;
Арбазны сыйпай келип,
Бир будай башны тапды.
Къычырды:

— Бурул! Чурул!

Ой, ой, бери келигиз!
Арбазны сыйпай келип,
Тапханамы кёрюгюз!..
Чичханчыкъла жетдиле,
Уллу сейир этдиле:

— Иги затды. Тирменнге
Терк элтейик! — дедиле.

— Ындырны уа ким бассын? —
Дедиле Хораз, — ким тартсын?..

— Мен угъай! — деди Бурул,
— Мен угъай! — деди Чурул.

Хораз тирменден келди,
Экиси да чапдыла:
Унну кѳргенлей, ала
Омакъ сѳзле айтдыла.

— Ким булгъасын бу унну? —

Деди Хораз алагъа.
Сѳз айтмайын чичханла
Кетедиле ойнаргъа...
Хораз, тылыны ийлеп,
От тамызып печинде,
Бѳрекчикле биширип,
Стол юсюне элтгенде,

Чичханчыкъла

киши да

Чакъырмайын келдиле;
Кеслерин жарашдырып:
— Ач болгъанбыз! — дедиле.
Деди Хораз:

— Тохтагъыз,

Будай башны ким тапды?..

— Сен, — дедиле чичханла.

— Тирменнге уа ким чапды?..

— Сенсе, сенсе! — дедиле,

Шошайып, Бурул, Чурул.

— Алай эсе, сен — ары,

Сен а — ма ары бурул!..

Не айтырса кертиге? —

Бек адыргы этдиле,

Къыстады да Хоразым,

Ач болгъанлай кетдиле.

Ахматланы Сафарият

КИРПИЧИК

Кирпи, Кирпи, Кирпичик,

Бурунчугъу кирличик.

Нек ушайса, телличик,

Чыгъана терекчикге?

Къалай болдунг, Кирпичик,

Ачылма учу кирпичик?

Къалай болдунг, Кирпичик?
Тёп-төгерек шигжичик!

Бармыды аякъчыгъынг,
Ашаргъа — алмачыгъынг?
Кёзчююнг, бурунчугъунг,
Къып-къызыл чурукъчугъунг?

Алайым Кирпичикге
Бир ариу кийимчикле...
Тешип атчы, теличик,
Чыгъана кёлекчикни!

Ма — дарий кёпчекчигинг!
Ма — дарий кёлекчигинг!
Башынга — кийиз бёркчюк...
Уй, кимниди ол кёзчюк?!

БЕРЮ

(жырчыкъ)

Мен керти бёрю болсам,
Къозучукъну ашамам,
Мен керти бёрю болсам,
Къоянчыкыны ашамам. У-у-у! У-у-у!

Ишлегендиле сабийле
Къаралдым пластилинден,
Аякъларым бюгюле,
Къулакъларым юзюле. У-у-у! У-у-у!

Нек къоркъасыз кёрюрге —
Ушамайма бёрюге. У-у-у! У-у-у!

КЪОЯНЧЫКЪ

Къоянчыкъ, къоянчыкъ —
Къоркъакъчыкъ,
Къуйрукъчугу — токъмакъчыкъ.
Токъмакъчыкъ.
Уюкълары — бир кибик,
Акъчыкъла,
Дум-къара кёзчюклери —
Сакъчыкъла.
Чабып барады
Узункъулакъчыкъ,
Сыртчыгы — сейир

Ала-къоланчыкъ,
Секиреди бахчадан
Бахчагъа,
Быхы излей, киреди
Тахтагъа,
Тахтадан мени таба
Терк чапды,
Жумушакъ аякъчыгъын
Ачытды.
Тынчаймайды къолумда,
Къойнумда.
Мен муну къалай бла
Тыяйым?
Да, андан эсе, ийип
Къояйым!

ГОГУШ

Ким ушайды кюбюрге?
Ким сюеди «кюлюрге»?
Арбазда булут болуп,
Ким сюеди чёгерге?

Эштилди минг таууш:

— Гогуш!

— Гогуш!

— Гогуш!..

ТЮЛКЮ

Тюлкючюк,
Тюлкючюгюм,—
Къып-къызылды тюкчюгю.
Шошчукъ-шошчукъ атлаучу,
Тауукъланы урлаучу,
Хар тырнагъы — жюгючюк,
Тюлкю, тюлкю,
Тюлкючюк!

МУССАЧЫКЪ

Ким биледи?
Ким биледи?
Мусса чыкъ школдан келеди!
Ма аны терекчиги,
Ол кёкте дер и ёседи!
Мусса чыкъ ё сямчюгюн
Терекге къ арап биледи.
Суу къуюп челекчиге,

Ол барды терекчикге.

Бийикге къарап коледи:

— Мен школгъа барып

келеме!

Терекчик: — Къоѳ, ёнчелеме,

Ким уллуду, мен билеме!

— Сейирликди, сейирликди! —

Терекчик менден бийикди!

УЛАКЪЧЫКЪ

Алайым таракъчыкъны,

Тарайым улакъчыкъны,

Жюнюнде — шинжичikle,

Кёзюнде — инжичikle.

Сылайым къулакъчыгъын,

Тешейим чарыкъчыгъын,

Ойнасын кюйюзчюкде,

Чыкъсынла мюйюзчюкле.

Аякълары тёртмюдюле?

Кёзчюклери кёкмюдюле?

Батчаланы Башир

ТЮЛКЮЧЮК БЛА ЧАБАКЪ —

Тюлкючюк келип суугъа

Кюзгюгеча къарады.

Эследи да чабакъны,

Шош, шыбыртсыз марады.

Бусагъат тутайым деп,

Жухчугъун суугъа урду.

Бурну ташлагъа тийип,

Эрлай ол артха турду.

Сууну энишге къарап,

Ачыуланып сирелди:

«Хыйлачы мен тойюлме,

Ма ол чабакъды», — деди.

Тюлкючюк андан бери,

Къоркъады да чабакъдан,

Суугъа жууукъ бар алмай,

Къараучуду узакъдан.

«КУ-КУРИЙ-КУ-КУ-У!»

Къанатын къагъып хыны
къычыра эди, хуна
башындан къарап, хораз:
«Тур-турдан хапар келсе,
хур-хурдан хайыр болмаз!» —
къычыра эди кеси
жукъудан тойгъан хораз.

Тангны уятды хораз,
атчыкъгъа ушаш хораз:
«Ку-курий-ку-ку-у!..
Кюн кёрдюм кёкде!
Ку-курий-ку-ку-у!..
Кюн кирди кёкге!»

ЖИЛЯУУКЪ ЧИЧХАНЧЫКЪ

Гумугъа тюшалмай къалып,
Къапчыкъны тешалмай къалып,
Жеталмай къалып тарыгъа,
Чичханчыкъ жилий, тарыгъа
Келди анасы Гылыугъа:
— «Къоймайды бизни гумугъа...
Къоймайды мени уругъа...
Къоймайды бир зат алыргъа...
Къакъ этибизни ашаргъа...
Къоймайды киштик жашаргъа...
Хы-ы-ы-ы-ы-ы!..»

Тарыгъып жилийды ол.
Башчыгъын сылайды къол:
— «Балам, къой, жилияма, къой;
Мен да кирмейме эркин,
Чыгъар бизге да бир кюн».

Боташланы Исса

МУРАТЧЫКЪ АЙТАДЫ

Кел, бюгече бизде къал,
Узункъулакъ къоянчыкъ,
Тёрткюлле да чыкъ жолгъа,
Чапыракъдан тойгъанчыкъ.

Кел, бюгече бизге кел
Бешикни тебретирге,
Тауда, кьолда жоллагъа
Мени да юйретирге.

Сен мен айтханны этсенг,
Сен бешикни тебретсенг,
Анам чексиз кьууаныр,
Аллынга быхы салыр.

Езденланы Альберт

ЭРКЕЛЕТНУ

Къаргъа баласына: «Къардан агъым»,— дейди.
Кирпи баласына: «Жумушагъым»,— дейди.
Къоян баласына: «Батырчыгъым»,— дейди,
Тонгуз баласына: «Алтынчыгъым»,— дейди.
Айыу баласына: «Тюзаякъчыкъ»,— дейди.
Аслан баласына: «Нюржыякъчыкъ»,— дейди.
Бёрю баласына: «Халалчыгъым»,— дейди.
Чибин баласына: «Тазачыгъым»,— дейди.
Макъа баласына: «Тюз белличик»,— дейди.
Жилян баласына: «Бал тилличик»,— дейди.
Ана баласына жюз, минг ат излейди,—
«Балачыгъым»,— дейди,
«Таначыгъым»,— дейди.

Езденланы Абдуллах

«МА-КЪА-КЪА...»

Макъа, макъа, ма-къа-къа,
Нек киргенсе батмакъгъа?
Бойнунг ушаш артмакъгъа,
Кёзлеринг — чокъуракъгъа.

Жипиледе жашайса,
Къурт-къумурсха ашайса,
Къоркъуу тюшсе жанынга,
Суугъа терк ташаяса.

Макъа, макъа, ма-къа-къа,
Минчи сен чапыракъгъа,
Жюзюп келчи берлакъгъа,
Алчы мени къонакъгъа.

Сени излеп келгенме,
Кёк сыртынгы кёргенме,
Табийгъатха кёп хайыр
Бергенинги билгенме.

КЪАРГЪА

Къарр-къарр-къарр!
Тегерекде — къар.
Къарным туююл токъ,
Бир къабар зат жокъ.

Къарр-къарр-къарр!
Эримейди къар.
Аш излеп къарным,
Чыгъады жаным.

Къарр-къарр-къарр!
Бир зат бер, Зуфар-р!
Зуфар эриди —
Баппучукъ берди.

Къарр-къарр-къарр!
Энди баппум бар.
Болушдунг, Зуфар,
Ахшы жолгъа бар!

Елмезланы Мурадин

ГУРТ ТАУУКЪ

— Ой, гурт тауукъ,
къой, гурт тауукъ,
сен санай да блмейсе,—
тас болсала уа?
Ат атай да блмейсе,—
ажашсала уа?
— Сир киучюк, бош кюлесе,

кюлесе,

этиучюю билесе, билесе.

Охо, бу жол санайым,
санайым.

Атларын да атайым,
атайым.

Сарычыкыла:

Чуу-чуу, Чуу-чоу, Чуу-чаучукъ;

къарачыкыла:

Чуу-чюу, Чуу-чеу, Чуу-чяучукъ;

Бек кичим а,

жетинчим а —

Чуу-чеучюк.

БЕРЮ КЮЧЮКЧЮК

Бёрю кючюгю жилийды:

— Хуболчукъ суююп ашайды

Наныкыны да, кертмени да.

Анам, аллай эт мени да!

ТЮЛКЮЧЮК САНАЙДЫ

— Чуу-чуу-чуу — семизчикле!

— Чуу-чуу-чуу! — эгизчикле!

Тынч турмайсыз — тюз санарча,

«Бир, эки», — деп, жюз санарча.

ТАШ МАКЪА

Таш макъачыкъ сюек юйюнде:

— Ким къагъады кече белинде?

Жауунчукъ:— Мен тамчычыкыма, —
дейди, —

Юйюнге къойсанг а, — деп тилейди.

ПИЛ

Пил дегенинг пилди.

Пил — оюн туююлдю!

Арсландан да къоркъмайды,

Къапландан да къоркъмайды.

Ол ауур атлайды,

Ол кырдык отлайды.

Пил, пил — пилди,

Пил къоркъбакъ туююлдю!

Ол жукъдан букъмаймыды?
Ол жукъдан къркъмаймыды?

Къркъады бир затчыкъдан, —
Къркъады чичханчыкъдан.

Еретин андан жукълайды.
Ма алайды,
Ма алайды!

Къобанланы Хамзат

ТЮЛКЮЧЮКЛЕ

Агъачлада, ташлада,
Тёбенледе, башлада
Жюрюйдю кёп жаныуар,
Хар бирини жаны бар.

Тюккючлени тюбюндеп,
Жер тешикни ичинден
Къарарла тюлкючюкле,
Бары да тюккючюкле.

Алай ойнай чыгъарла,
Бир бирлерин жыгъарла,
Таш жанлада жюрюрле,
Ит кючюкле йюрюрле.

Кёзчюклери чыракълай,
Бир бирлерин ийнакълай,
Айланырла талада,
Уллу къууанч алада.

Табийгъатны къойнунда,
Кими сууну бойнунда,
Чичхан излер жайылып,
Жалкъачыгъын къайырып.

БУГЪА

Бугъа, жюрюй сюрюуледе,
Жер къазады, гюрюлдеп,
Мюйюзлери — топуракъ,
Ичген суу — чокъуракъ.

Аны чёрчек ёкюртген,
Хуналадан секиртген
Тау элини гюлюдю,
Чууакъ тийген кюнюдю.

Хунадан чыгъып акъчыкъ,
Гитче кызылаякъчыкъ,
«Ийсгеди» — хауаны,
Ичине солуп аны.

Тешикте балачыкъла,
Ана кирик акъчыкъла,
Бирер жерден чыкъдыла,
Бир биринден букъдула.

Кърымшаухалланы Ислам

БЕРЮ БЛА КИШТИК

Аманлыкъны кыймагъан,
Ашап ашдан тоймагъан.
Чегетледе, тапхырда ¹,
Кёлеккеде ², салкъында
Къуйрукъ учун къайырып,
Берю деген жашаед,
Мал эслесе жайылып,
Тута эд да, ашаед,
Урлагъандан талмай эди,
Улакъ-туумакъ айырмай,
Бир кечени къалмай эди
Сыртха, къолгъа жайылмай.
Итле алып, туайлап,
Мараучула чапдыла,
Мыллыклагъа сойланып,
Уручуну тапдыла.

Къуйругъундан, кыйнундан,
Къулагъындан, бойнундан
Жабышдыла, къандыла,
Ерге-эншиге тартдыла,
Хахай этип, сермешип,
Жагъалашып, ёрелешип,
Арты, аллы жулкъунду,
Кючден-бутдан къутулду.
Къаты туруп талагъы,
Хыр-хыр этип тамагъы,
Аузу, тили ачылып,
Силегейи ³ чачылып,
Эрни-бурну къан болуп,

¹ *Тапхыр* — тау юсонде тапкала.

² *Кёлекке* — ауана.

³ *Силегей* — шыты, тюкюрюк.

Төрт санына тер уруп,
Бөрү келди тийреге —
Бугьунургъа юйлеге.
Арбазлагъа кирирге
Адамладан кьоркъаед,
Тынчырагъын билирге —
Ёрге-эншге жортаед.
Юй артында ойланып,
Кёкге къарап эснеди,
Кюн тууушда сойланып,
Бир киштикни эследи.
Кёзлеринден тёнгереп
Жилямукъла ташлады,
Къуйругъундан чёгелеп,
Былай айтып башлады:
— Киштик, жаным, акъыллы!
Манга шокла атылды.
Мени сюрюп жетелле —
Саудан тулукъ этелле,
Арбазлада, юйледе,
Сен жашагъан тийреде —
Намысына уяллыкъ —
Кимди кьонакъ кьояллыкъ?
Киштик турду кёрюрге.
Жол кёргюзтдю бёрюге:
— Салам айт да, кир юйге —
Кийик улу Алийге.
— Алийгеми?
Арбазында парийге
Тууайлатып тутдуруп,
Хатерими кёрмейин,
Мени саулай жутдуруп:
Кёп болмайын жууукъда,
Жауун кече сууукъда,
Бау ичине кирмейин,
Арбазында жатханем,
Къарангыда, билмейин,
Таначыгъын къапханем.
— Шахым улу Чомакъгъа
Барсанг, алыр кьонакъгъа.
— Ортабызда тил жюрюп,
Хатам жокъду мен билип,
Ол айтыудан жети мал
Аны манга дерти бар.
— Бусагъатдан мычмай,
Башыгъ кьалды айылха,
Сен салып бар, жунчумай —
Батчаланы Нанбха.
— Найыб мези жаулайды,

Бир текечик да улайды.
— Жорт алисе алайгъа —
Лайпанланы Шамайгъа.
— Шамайгъамы?
— Шамайгъа.
— Тас болгъанды бек эртте
Бир бугъачыгъы жергде,
Ким этгенин билмейди.
Мени аны ючюн суймейди!..
— Аманлыкъгъа юйренип,
Къарнынг жерге суйрелип,
Сагъыш этсем, къорарыкъ,
Хаталадан тѣбесе,
Сени юйуне къоярыкъ —
Киши жокъду, кѣресе.
Кесинг сюрген сабанлыкъ —
Санга азыкъ-аш болду,
Кесинг этген аманлыкъ —
Тыякъ болду, таш болду!..
Киштик сѣзюн бошаргъа
Итле бла уучула
Хырылдашып жетдиле,
Ура кирип бѣрюню
Саудан тулукъ этдиле.

Отарланы Саид

ЭКИ ХОРАЗ

Арбазда эки хораз:
Бир — талгъыр, бири — акъ,
Къыйырлары кертилип,
Башларында мор таракъ.

Бюртюк чѣплей, жайыла,
Бирге тюбеп къалдыла,
Бир бирни, къанат къагъып,
Къоркъутур кѣл алдыла.

Талгъыр хораз арлакъда
Ѣтмек гиряхчыкъ тапды,
Аны кѣрюп, акъ хораз
Сыйырама деп, чапды.

Талгъыр хораз дау этди:
— Мен тюшюмде кѣргенме,
Му ну ючюн тынчаймай,
Жукъуму да бѣлгение.

— Эй, жууугъум, тюшню къой!—
Юлюшюю бересе.
Бермез гынттыны этсенг,
Болгъан ишни кёрюрге.

Секиришип, бир-бирни
Жулкзуп-жулкзуп кзапдыла,
Тауукъ сюрюу сагъайып,
Ёрюшге терк чапдыла.

Кзылычкзуйрукъ кзарт хораз
Айып этип сёлешди,
Гиряхчыккыны сыйырып,
Тауукзлагъа юлешди.

Деди: — Айып болмазмы?
Бетибизни жойдугъуз,
Гирях ючюн тыйюшюп,
Сиз бедишге кзалдыгъыз.

— Эй, терс болдукъ,— дедиле
Хоразла, уялдыла,—
Энди тыйюшмебиз,— деп,
Шуёх болуп кзалдыла.

Теммоланы Хамзат

КЪАРЫЛГЪАЧЛА

Кюн тыякзла тийгендиле
Ёзенлеге, таулагъа.
Жазны алып келгендиле
Кзарылгъачла саугъагъа.

Кзанатлары — садакъ окзлай,
Кзаракзаптал, акздёрден
Кзарылгъачла, бизни жокзлай,
Эрикмезле бу жерден.

Жангы жазгъа жырлай,
Ишлерле да «кзалала»,
Бизге чырдыладан кзарай,
Чыгъарырла балала.

Бийик уча, эслеп кзона,
Юйретирле аланы.
Ата-ана юйретмесе,
Ким юйретир баланы?

ДОММАЙ

Доммай — кийик жаныуарды,
Бу жерледе ол болгъанды,
Геммешлеге ушагъанды,
Ариу кырдык ашагъанды.

Кеси уллу мал болгъанды,
Бу жерледе ол болгъанды.
Доммай деген кьалмагъанды,
Ол зат бизден кьуругъанды.

Кийик малланы суйюгюз,
Тиймегиз не ёлтюрмегиз.
Юркютмегиз сиз аланы,
Уруп кьанын текдюрмегиз.

ТУТУЙ КЪУШ

Тутуй кьушчукъ суйдюмлюдю,
Тергеу этсенг, — оюмлуду,
Кёзю, башы оюулуду.
Кёргенмисиз тутуй кьушну?

Жырлай-жырлай ёнчюклери,
Тюрлю-тюрлю «сёзчюклери»,
Минча ташча кёзчюклери, —
Ариудула тутуй кьушла.

Адам кибик, таурух этер,
Къонушуна учуп жетер,
Ашчыкъ кёрсе, анга кетер, —
Былайдыла тутуй кьушла.

ЖОМАКЪЛА БЛА ХАПАРЛА

Багчаланы Алий-Мурат

ЖЫЛКЪЫЧЫ ЖАШЧЫКЪ

Минги-тауну акъ башын боз булутла жапхандыла. Ингир бола, жел да селейди. Хар ким малларык орунга жыйып кюре леди. Ма, бюгюн да Идрисни юй бийчеси Къанийтат, ийнегин саууп, челекни быкыгъа тагъайым деп бурулгъанлай, гитче жашы Мусаны не эсе да тыкъсый айланганын эседи. Жукъ да айтмай,

юйге кирип, къолларын чайкъап, ал ботасына сыйпады. Эшикте чыкъгъанында уа, Идриси Муссачыкъгъа ариу айта тургъанын кёрдю.

— Не болгъанды мынга? Нек жанына тийгенсе, э киши? — деди Къанийтат.

— Да, болуп не боллукъду... Тамбла, жылкыны сюрюп, Буруш сыртына мен да барама дейди.

— Тоба тюз айтады. Энди каникулгъа да чыкъгъанды. Мында бошбел болуп айлангандан эсе, биргенге барса, иги болмазмы эди? — деп, анасы алай айтханлай, Муссаны бетчиги бираз жарыды.

Идрис, жукъ да айтмай, арсарсыз жолгъа хазырлана тебиреди. Керекли затланы, азыкны артмакълагъа салды.

Ол кече Идрис да, Мусса да жукъламай кёп турдула. Идрис жауун жаууп, жылкыны сюралмай жунчургъа бир тюшмеги эди деп жукъламай эди. Мусса уа, ол гокка ханслы сыртлада жылкыны къалай кютюп айланырыгъын кёз аллына келтирип, аны ючюн жукъламай эди...

Танг аласы бла Къанийтат экисин да жолгъа хазырлай башлады. Идрис къатына баргъанда, Мусса къаты жукълап тура эди. Уятыргъа кёзю къыймай, бир кесек сакълады. Сора: «Бу да жукълап, мен да муну туурасындан къаран турсам, кеч болуп къалмазمامы?» — деп, ундурукъну кымылдатып, жашчыгъын уятды:

— Ай хомух а! Кюн ортагъа дери былай жукълап турсанг, сен къалай жылкычы болаллыкъса?! — дей, атасы ышаргъанда, бетчиги кызара. Мусса кийимлерине ашыгъыш узалды. Сора Идрис, андан ары жукъ айтмай, атлагъа нер салыргъа чыкъды.

— Мусса, жаным, къошха барсанг, атангы айтханын этил, кесинги тап жюрют, — деди жашчыгъына анасы.

— Болсун, ання. Мени аття жылкычы этсин ансы, мен аны бир зат бла да къыйнарыкъ туйюлме. Школда да къуру «бешлеге» окъурукъма, — деп, жашчыкъ, анасын къаты къучакълап, чабып эшикте чыкъды.

Будайланы Ахмат

ЖАШЧЫКЪ БЛА ЖУЛДУЗЧУКЪ

Эртте-эртте бир жашчыкъ жашап болгъанды. Ол бек гитчечик эди. Аны ючюн, хар тюбеген айга «Жашчыкъ» деп болгъанды. Иги ёсалмагъан Жашчыкъ аны бла бир жылда туугъан тенглерини ичинде эм гитчечик болгъанды. Ол себепден, кеси жангызлай айланып тургъанды. Кюнню кюн узунуна кеси жангызлай айланмай, тенглерине къошулургъа ол бек сюе эди. Алай ала, аны оюннга къошмай: «Алыкъын гитчечиксе, бар, энгда да бир кесек ёсюп кел», — деп къыстагъандыла.

Кюнлени биринде, не этерге билмей, бнягъы кеси аллына ай-

лана турганлай, Жашчыкъ, бир гебенекякни кёрюп, ызыдан болганды. Аны кёуа кетип, жыгылып, бурунчугун кьанатханды. Жилимазгъа кюрешгенди, алай жиямукъларын тьялмагъанды. Бир жиямукъ арну гюлюю тюз да тёлпесине тамгъанды. Олсагъат дуняаны тейри кылыч толтургъанды, полчюкден а бир гитче кьанатлы гинжичик чыктыгъанды да, Жашчыкъгъа айланып айтханды:

— Жашчыкъ, кёремисе ол тауу. Аны башына чыкъсанг, излегиниги анда табарыкъса.— Алай айтып, гинжичик учуп кетгенди.

Жашчыкъ, эс жыйып, ол айтханча, тау башына чыгъа бара, бир жиягъан таууш эшитгенди. Барып кьараса, Жулдузчукъ жиялай тургъанын кёргенди. Жашчыкъ аны кьатына баргъанды.

— Сен нек жиялайса? — деп соргъанды.

— Мени бла киши ойнаргъа суймейди, кёкде жулдузла кеслерине кьошмайдыла. «Иги жарымайса, бар да, иги жарыргъа юйренип кел»,— деп кьоядыла.

— Алай эсе, кел, экибиз да шуёхла болайыкъ,— дегенди Жашчыкъ.

Жулдузчукъ анга бек ыразы болгъанды, кёууанганды. Жашчыкъ Жулдузчукъну болушлугуу бла таугъа чыктыгъанды, анда жангы тенгичи бла кёп ойнагъанды, кюлгенди. Жулдузчукъ а, жарыкъ ыз бла харфла жаза, Жашчыкъны да алагъа юйретгенди. Асыры кёп ойнагъандан, Жулдузчукъ жарыкъдан жарыкъ бола баргъанды.

Тенгле оюннга асыры берилгенден, мутхуз Жулдузчукъ энди жарыкъ Жулдуз болгъанын, Жашчыкъ да, ёсюп, тенглерин жетгенин кеслери да эслемегендиле. Ингир ала айырылгъандыла.

Жашчыкъ, арбазгъа киргенде, жулдузлу кёкде барындан да бек жарыгъан Жулдузну кёз кысханын эсегенди, кьол булгъангъанды. Ол аны Жулдузчугуу эди.

Гуртуланы Берт

ЭСЛИ ЖАШЧЫКЪ

Кёзу ойнагъан жайлыкъда колхоз кьошда тёртеулен бар эдик: таматабыз Хасан, жашла уа — Али, Залим, мен. Хасан, ючюбюзге да кьарап, былай айтды: «Неме! Немелягъа бар да, немеге айт да, немеден алып кел. Бююн, немеге барып, немеден неме келтирликбиз».

Жашла бир бирге кьарашдыкъ. Оюм эгербиз. Жумуш кесине берилгенин Алим алгъа ангылады. Хаух берилген боюнсаны Османланы кьошдан келтирирге, ёпозлени жегип, агъачха барыргъа керек болгъанын ол терк окъува билди. Кьоншу кьошха кетди. Ары нек келгенин кьош таматасына — Османнга — айтды. Боюнсаны да алып, Алим артха кьайтды. Хасан а, анга ыразы болуп, жашыртын ышарды. Кьошну отуу эжокъ эдик да, кёп да мычымай, ёгюзлени да жегип, Хасан бла Алим агъачха кетдиле.

Тюш кезиуге бир кьургьакъ чинар сюйремени кьош аллына келтирдиле. Ёгюзлени боюнсадан бошладыла. Алим аланы отларгъа кьууалады.

Айтыр сёюн терк табалмагъан «неме» деп кьойса да, акъыллы адам а аны неге айтылгъанын билип кьояды.

Алим аллай акъыллы, эсли да жашчыкъ эди.

Андан бери не кёп жыл озгъан эсе да, мен ол жашчыкъны бир да эсимден кетермейме. Аны школда сайлама окьуучуладан бири болгъанын эшите гургъанма. Энди уа Алим элде орта школну директору болуп ишлейди. Аны кёпле да махтайдыла. Сабийликде махталгъан уллайгъанда да атын махтау бла айтдырады.

Гуртулаңы Элдар

КЕК ТЕНГИЗНИ БОЙНУНДА

Хасан бла атасы, отоулары бла иги шагъырейленгенден сора, ашаргъа бардыла. Алай Хасан тынгысыз эди. Ашагъаны да уллу зауукълукъ бермеди.

— Къайры ашыгъаса, жашым? — деди атасы, эрнин-бурнун сыйпай.

— Мен... мен саламлашыргъа ашыгъама, — деди Хасан, эшик таба къарай. — Кел, теркирек барайыкъ.

— Ким бла саламлашыргъа ашыгъаса?

— Тенгиз бла. Биз бери келгенли не къадар заман болады. Тенгиз бла уа тюбешмей турабыз.

— Да, охо, алай эсе. Кийимлерибизни алышындырайыкъ да, тенгиз бла саламлашыргъа барайыкъ.

Ахырында ала экиси да тенгиз жагъасына келдиле. Хасан ол сагъат чарыкъларын да тешип, исси юзmezде чабып тебиреди. Сора, ызына къарамай, кёк тенгли тенгизни суууна атлады.

— Салам, Тенгиз! Салам, Тенгиз! — деп кьычыра, салкъын сууну да тегерегине чачдыра, Хасан кьууанады, кюледи, тенгиз жагъасында ары-бери чабады, сууну чыпал-чупул этдире, ёрге-ёрге секиреди. — Салам, Тенгиз! Мен — Хасанма, мен санга биринчи келеме! Ата, кел сен да былайгъа, бирге жууунайыкъ. Кьоркъма, кьоркъма, кел!

Алай кьоркъургъа уа ата угъай, Хасан керек эди. Нек дегенде, ол алыкъын жюзе билмей эди. Бош, чыпал-чупул этип, сууну тегерекге чачдыргъандан сора, ол алыкъын жукъ да билмей эди. Ата, жууукъ келип, Хасанны жибитен башын сылады.

— Энди, жашы, мен айтхавнга тынгыла. Ма былайчыкъдал ары атлама. Ансы батып кетеркесе. Мен сени артдаракъда жюзерге юйретип башларма. Охому?

— Охо, ата. Манга былайы да тамамды. Сен а арлакъгъа жюзериксе да? Сен батарыкъ туюлсе да?

— Да бир кёрейик, — деди ата. Сора, кючлю кьолларын суугъа тумаландыра, иги кесек алгъа жюзюп, ызына алай къайтды.

— Нек кьалтырайса, сууукьму болгъанса? — деди ата Хасанга, суудан чыгъа келгенде.

— Угъай, санга кьоркьгъандан кьалтырай эдим. Анда, теренинде, аягъынгдан акула кьапса, не этер эдинг?

— Мында, бу тенгизде, акулала жокъдула. Жаланда чабакъла бла медузала бардыла.

— Да нек кьрюнмейдиле да? Огъесе сууну терениндеми жашайдыла?

— Угъай, ала жагъадан арлакьда жюзедиле. Ол кьанатлыланы кьремисе? Ма анда...

Акъсылдым жюто кьанатларын да кьагъа, бир тюрлю кьушла, суугъа чанчыла да, ёрге чыгъа, сейирлик ойнай эдиле.

— Ала да жууунганмы этедиле, ата?

— Угъай, чайкала, башындан кьарап, чабакъчыкъланы марап, аланы туту айланадыла. Аланы азыкълары чабакъды.

Хасан, исси юзmezге сыртындан тошюп, чабакъчы кьанатлылагъа кьарайды. Сора, аладан бири, аузунда да бир зат кьымылдай, учханда, Хасан сейир этип кьалды.

— Тутду бир чабакъчыкьны, тутду! Ма чабакъчыла десенг!

Кюн кьаты кьыздыра башлагъанды. Тенгизни сырты да, андан болур, кюнча жылтырай тебирегенди. Толкьунла уа, сюркелип, юзmezге келедиле да, ызларына кьайтадыла. Мылы юзmez а, жангы толкьун келгичи кьургъакъ болуп кьалады. Тьбенирекде, юзmez аз, ташла уа кьеп болгъан жерде, тенгиз башхача таууш этгенча кьрюнеди. Алайдагъы ташла уа жууунганлай турадыла. Юзmezде жатхан адамла, иссиликге тьзалмай, жатма тьбюне кьече башлагъандыла. Хасан а кьачмайды. Кьызгъанлай суугъа ташаяды, дагъыда, жылынып, хычыуун суугъа жангыдан киреди. Ма ол алай жуууна тургъанлай, бир акъ зат, сууда Хасанны бутуна тийип, артха чартлады. Ол кьоркьгъан окъуна этди. Алай ата-сы, аны эслеп, кюле айтды:

— Ма медуза деген олду. Алайда да бири, былайда да. О-о, да была басына башлагъандыла да! Халгъа кьере кюн бузулургъа керекди, — деди хар нени да билген ата.

Кертиси бла да, нигир алагъа кьек боз бет ала башлады. Тенгиз да анга ушай тебиреди. Толкьунла уа энди уллуракъ болгъандыла. Узакъда тенгиз кьбюп башлагъаннга ушайды.

Хасан бу жаньуарча ёкюре тебиреген тенгизге сейир-тамаша болуп кьарайды. Узакъда уа, акъ парусу да желден кьбюп, бир жангыз кьайыкъ кьрюнеди. Ол бир, суугъа батханча, бир а жангыдан чыкьгъанча болады. Ичинде олтургъан эки адамчыкъ а бош, гитче гинжичиклеге ушап гурадыла.

— Охо, бюгюн жууунганьбыз тамамды. Тамбла да келир-биз, — деп, ата кийине башлады. Хасанны уа кетерге кьлю бармай, тенгизни кьек кьокьурегенча даууруна, кьмюк этип келген, таулача, бийик толкьунларына кьарайды. Тенгиз а шьендю бир кьаты чамланган жаньуаргъа ушай эди.

— Тынч кечели бол! Тенгиз! — деп кычырды Хасан, жангы тенгинден суймей айырыла.

Кертиси бла да, кече болургъа тенгиз да шошайды. Жангы чыкыгъан ай а, энди мени кезиуюмдю детенча, тенгизни шош толкунларында кеси жангызлай чайпала эди.

Хасан бла атасы, тенгиз жагыасында дагыда бир кесек айлана кетип, ушхуур этерге бардыла.

— Энди тенгиз да жукъларыкъ болур, — деди Хасан.

— Угъай, жашы, тенгиз жукъламаучуду. Ол, бек арыса, бир кесек шошайып, солугъан этнучюдю ансы, тенгизге жукъу кыйда!

Тюшюнде уа Хасан, ол акъ паруслу кыйыкыкыгъа кеси минип, толкунла уа, уллу юйлеча, бийikle болуп, алай бара эди. Чабакычы кванатлыла — акыгъанат чайкала да аны ызындан, уча эдиле.

— Мен энди капитанма! — деп, Хасан, кыйыгыны парусун бошлап, ол да желден толуп, тенгизни жырып бара эди. Булутла артындан чыкыгъан кюнню тыяклары кэмюкю толкунлада жуууна, кыйыкыдан артха квалмай, жюзюп келе эдиле.

Хасан уянганда, терезени кюн тыяклары жарытып тура эдиле. Жеринден секирип туруп, Хасан, атасыны ызындан чабып, арбазгъа чыкды. Ол а тегереги гюлле бла жасалгъан жыяу жолчукда чабып айлана эди.

— Мени нек кююп кетгенсе? — деди Хасан ёпкелеген ауаз бла.

— А-а, уяндынгмы, жигит! Бир татлы жукълап тура эдинг да, сени уятмай, зарядкагъа кесим кетип квалгъанма. Охо, алай эсе, энди бирге чабышайыкъ.

— Андан эсе, тенгизге барайыкъ. Юйге кыйтсакъ, анда чабыша турурбуз. Охому?

Ата кюдю, алай Хасан бла даулашмады.

— Охо, сен айтханча болсун. Сора, эм алгъа, кюл-бет жуууп, ашаргъа барайыкъ. Андан — тенгизге. Болсунму?

— Болсун! — деп, Хасан къарап-къарагынычы кюл-бет жууду, кваллагын да алды да, калпа-хазыр болду.

Биягы — исси юзmez, биягы — хычыуун тенгиз. Хасан аны бла жангыдан саламлашды. Ол да, жууап бергенча, толкунун, шупшуп этдирип, ташланы, юзmezни да жибите, ызына кыйтарды. Бир кесекден а шошайды. Сырты уа кезню кваматырча жылтырайды. Тюз да бир деменгила чабакыны сыртыча.

— Энди уа, — деди ата тюш азыкыдан сора, — сие эсенг, кемеге минип, бир жортуп кыйтайыкъ.

— Сюеме! Сюеме! Кемеге минерге суймеген ким барды! Кел, кетдик, мен хазырма!

Бир узун кванга кёпюрге кеме, тыншыкъ жууукылаша келип, квалыргасын тиреди. Эшиги ачылгъанда уа, кенг кванганы салдыла да, адамла кемеге ёталырча этдиле.

— Мен башында барыргъа сюеме! — деп, Хасан атаны темир атлауучла бла кемени баш майданчыгына чыгарды. Ары чыкыгъанла ариу боялгъан шинтиккелеге олтурушдула.

Кѣп да турмай, кеме моторун гюрюлдете башлады. Ызы бла уа къанга кѣпурдеу айырылып, аллын ачыкъ тенгизге бурду.

Тенгиз жели бетин хычыуун сылай, Хасан алгъа къарап барады. Терклигине къоша башлагъан кеме уа, артында кѣмюк эте къайнагъан ыз къоя, бир толкъуннга мине, бир а андан, дуппурдан эннген чанача, эне, тюз да кинодача, кенг тенгизге къыстау барады.

Бу тюшонде, тюшонде болгъанын билмей, Хасан бир затха бек сейир этсе этнучюсюча, бир къолу бла бирси къолун чимдиди. Угъай, бу тюш туююл эди. Хасан ызына къарагъанында, тенгиз жагъасындагъы юйле бек гитчечикле болгъаулары кѣрдю. Бир кесекден а ала да кѣрюнмей къалдыла. Дуния энди тенгиз болуп къалгъанды. Аллында уа — кѣк бла суу. Хасан, асыры къууаннгандан, солууу тыйыла, къоллары да темир тутхучланы къаты тутханлай, бу кезнучюкде кесин керти капитан сунуп, башын ъхтем кѣтюрюп, кѣк тенгизни жырып бара эди.

СУУУКЪ СУУ, БУЗЛУ СУУ!

Нюрмухамед деген сирийли жашчыкъны инчге ауазчыгъына биз энди юйренип къалгъанбыз. Не эртте турсакъ да, къонакъ юйню терезесин ачханлай, уллу шахарны орам даууруну ичинде аны ауазы да эшитилип башлайды.

Кюню биринчи таякълары Ромна межгитни минарасына жетдиле. Аны башында алтын жарым айны жылтыратдыла. Бусагъатда ала орамлагъа, бахчалагъа, битету да шахаргъа жайылырла. Жигер жашчыкъ а жериндеди.

— Сууукъ суу, бузлу суу! Ким ичеди сууукъ суу!

Жашчыкъны дайым келиучю жери бизни «Самирамис» деген къонакъ юйюбюзню аллындады.

Дамаск шахарны эм ариу орамларындан бири. Орам бла бир а — тюрлю-тюрлю машинала. Бири бирин «тюрте», орамгъа кючден сыйына, ала жашчыкъны аллы бла ашыгып озадыла. Алай Нюрмухамед алагъа хазна эс бурмайды. Машиналагъа нязам салгъан акъ къол къаплы, омакъ картузлу полицейге да. Ала анга керек туююлдуле. Жашчыкъ былайгъа жыяу жүрюгенле ючюн келгенди. Ол тамашалыкъ сууу бла да аланы «сыйлаучуду».

Жыяу жолчукъ а адамладан толуду. Къуллукъчу кишиле, аскерчи жашла, студентле, дин ахлула суу сатыучуну аллы бла ашыгып озадыла. Ма аланы бири бармагъы бла белги берди да, Нюрмухамед, ол циркдеги фокусчулай этип, кружканы «бузлу суудан» толтурду, бу узун бойлу кишиге ышара узатды. Ызы бла уа чомарт адам берген уууакъла да жашчыкъны хуржунуна ташайдыла.

Жылтырауукъ акъсыл гегенни накъышлары арлудула. Алай ол алыктын ауурду, жассы бауу жашчыкъны имбашына къаты жабышыпды. Кюн а къыздыра тебирегенди. Жашчыкъ быллай кезнуледе, бу ахырзаман къызыу сагъатлада терек тюбюнде бир

кесекчик солургъа да сие болур эди. Болсада адамла быллай заманда сууну кёбюрёк излеучюлерин ол ахшы биледи.

Ма бир къарасакъал, алтын кёзлюкю киши да сыйланды. Сора жашчыкъгъа къагъыт ахча окъуна берди. Алай ол чомарт къарасакъалны ызындай жаплагъан бир семиз адам а, бир бири ызындай эки кружканы да «тындырып», багъасын а тёлемей кетди.

Нюрмухамед аны ызындай чапмады, ахчамы бер деп къычырмады. Ким биледи, бу киши, бир къайгъысы болуп, унутуп иш къойгъан болур. «Алай туйюл эсе да, ичгени халал болсун»,— деп къойду жашчыкъ ичинден.

Аны аллы бла иги кесек адам озду. Бир заманда уа тёрт да аскерчи жаш, имбашларында ариу чынлары жылтырай, Нюрмухамедни аллында тохтадыла. Тёртюсю да тёрт кружка суу ичдиле. Сора, сууну да, жашчыкъны да махтай, «бузлу сууну» багъасын узатдыла. Жашчыкъ бу жол ахчаны къалай эсе да уяла-уяла алды. Нек дегенде, бу жарыкъ кёллю аскерчилеге сууну ол хакъсыз да берлик эди. Уллу болса кеси да быллай аскерчилени хазырлагъан окъуу юйге кирирге мурат этеди.

Нюрмухамедни атасыны кичи къарындашы да аскерчиди. Ол Совет Союзда окъугъанды. Къонакъгъа келсе уа, бир сейирлик халпарла айтычуду. Ол уллу, ариу да къыралны, аны алапат шахарлары Москваны, Ленинградны, Киевни юслеринден.

Жашчыкъны тёрт къарындашы бла юч эгечи барды. Ишлеген жалаанда атасыды. Ол къурулушчуду. Ингир сайын юйюне бек арып келиучюдю. Нюрмухамед келтирген ахчачыкъгъа аналары гитчелеге аякъ кийим неда суратлы китапчыкъла алса, бары да къууанычудула.

Бюгюн жашчыкъ къарындашыкъларына, эгешчиклерине къызыл баллиле келтирирге мурат этип турады.

Нюрмухамед, озгъан айда анга жалаанда оиуч жыл болгъанлыкъгъа, къаты санлыды, гиртчиди, аны бла бирге тёртючю классны бошагъан жашчыкъланы бирине да жыкъдырмайды.

Биргеме жүрюген тилманч жаш бла мен да «бузлу суудан» бирер кружка ичдик. Алай жашчыкъ, мени къайдан келгенини билгенде, ахча алыргъа унамай тохтады. Мен анга значокла бергениме уа, бир да болмагъанча къууанды.

Сора, уяла-уяла сорду:

— Мен уллу болсам, окъургъа сизге барыргъа умут этеме. Алырламы?

— Школда ишлеринг а къалайдыла? — деп сордум мен да.

— Аман туйюлдюле. Алай мен андан да иги окъургъа кюреширме.

— Алай эсе, алыргъа да болурла. Хайт де, Нюрмухамед!

— Да свидания! Харашо! — деди араблы жашчыкъ.

Биз къонакъ юйюбюзге кетдик. Жангы шуёхчугъубуз а бу огъурлу ишин бардыра къалды.

— Сууукъ суу, бузлу суу! Ким ичеди сууукъ суу!

Хар къыркъар жетгени сайын къой къыркыучу «парикмахерле» эришуу къураучудула. Ким кѣп къой къыркъыр, ишин ариу тамамлар, жаш усталагъа ким иги юлгю кѣрпюзтюр деген хыйсап бла.

Тюзюн айтханда уа, парикмахерден эсе, къой къыркыучу устаны иши кыйынды. Ол къойну чач тюгюн угъай — битеу «тонун» къыркып алыргъа керекди. Терк да, ариу да къыркып.

Бу сейирлик эришуле башланган кезиуде битеу ишден бош адамла, уллу, гитче деп къалмай, къыркыу бардырыллыкъ жерге табылуучудула.

Ферма элден узакъ болмаса да, Хасан ол кюн бек эртте турду. Анасындан эркинлик алып, Борис бла бирге жолгъа атланды. Борисни атасы озгъан къыркъарланы экисинде да чемпион болгъанды. Аны себепли, Борис къой къыркыуну юсюнден атасындан эшитген затланы Хасаннга, бирси тенглерине да айтып туруучуду. Хар хапарын а былай башлаучуду: «Тохтагъыз бир, сиз андан не билесиз? Бусагъат айтып, ангылатып къояйым. Къыркъарда, сѣз ючюн...»

Ма хар заманда да алай.

— Тохта, Хасан, мен санга бусагъат ол затны ангылатып къояйым...

— Кел, Борис, сен бу жол аузунгу ачмагъанлай, бир кесекчик тур. Ангыламагъаным санга сорурма... Охому?

— Да... охо,— деди Хасанны тенги бир кесек ёкелеген ауаз бла.

Жер да, кѣк да, битеу адамла да къыркъаргъа хазырланганчадыла. Кѣкде жангыз бир булутчукъ да кѣрюнмейди, жерде уа аз желчик да жокъду. Энди былайда элдеча жылы болмаса да, «парикмахерле», женгил кийинип, къыптыларын зызылдата, жарау этдиредиле. Эришууну ачарыкъ сюдюню буйругъун сакълап турадыла. Ол а, журналыны чапыракъларын аудура, бир керекли жазууну излей тургъаннга ушайды.

Къойла да сакълайдыла. Ала къызыудан кыйналып тургъанчадыла. Да сейирмиди. Борис бла Хасан, бир-бир кишиле да къысха женгил кѣлекле кийип тургъанлыкъгъа, къойла, къалып жюн тонларын тешмей турадыла. Мудах кѣзлери уа теркирек къармашыгъыз да, бу ауур тонланы юсюбюзден кетеригиз дегенчадыла.

Ма къагы санлы, кенг жауурунлу жашла, кишиле да, тюз да ол парикмахерлени машиналарыча, алай бир кесек уллуракъ машинкаларын къагы тутханлай, тийишли жерлерине сюелдиле. Имбаш, билек шаугютлерин къымылдата, жарау эгдиле, сюдю таба бурулдула.

Къойлагы былайгъа келтирлик болушлукъчу жашла да хазырдыла.

Ахырында, акъ къалпакълы сюдю — бу иште уллу сынамы болгъан акъмыйыкъ киши, сагъатна къарап, белги берди. «Башлагъыз!» — деди.

Ол да алай айтханлай, болушлукчу, жумушчу жашла, кьойларын кьюрюп, «парикмахерлени» алларына салдыла. Ток бла ишлеген машинкала, былайгъа минг дидин учуп келгенча, бирден зызылдап башладыла.

Ал бурун кьойланы бир бирлери бу иште ыразы болмагъанча да кьюрюндюле. Санлары кьалтырай, кьоркьгъанданмы болур эди, тыпырдаргъа да бир болдула. Алай, кьызыу этген «тонлары» тешиле баргъанлары хычыуун кьюрюноп, шошая тебиредиле.

Жашчыкьла Сафар ишлеген жерге жанладыла. Кьырккыучу машинка бу кишини уллу, гьежеф кьолларында бир гитчечик кьюрюнеди. Аллындагъы кьой а бош, кьозучукьгъа ушайды.

Хасан бла Борис ишни барыууна асыры сейир этгенден, ауузлары ачып кьарайдыла.

Биринчи «тешинген» кьой Сафарны кьолундан секирип тюшдю. Тюшдю да, бир ауукьгъа, абызырап, тегерегине кьарай, сюелгенлей турду. Халына кере, бу: «Манга не болуп кьалды, былай женгилчик кьалай бла болалдым?» — деп тургъаннга ушай эди. Кертиси бла да, кьойну сыфаты шендю бек кюлкюлю эди. Кьырккылгъан кьойну башы уллу, кеси уа бир назикчик болуп кьалгъанча кьюрюндю. Алай, дарман суу да чачдырып, энчи буруугъа кьыстагъанларында, кьойгъа жангыдан жан кире башлагъанча болду.

Бир кесекден а Хасан бла Борисге да иш табылды. Зоотехник киши жашчыкьланы алларында тохтап, сагъышланды. Сора гюрюлдеген ауаз бла айтды:

— Келчигиз, жигитле, келчигиз, жанымы кьыйырчыкьлары, былай. Бодуркьулача сюелип турмагъыз да, бир затха жарагъыз.

— Не затха? — деди Борис, алгъа атлап.

— Ма былайда тохтагъыз да, кьырккылгъан кьойланы ол «тонлуланы» бурууларыны кьатына иймей туругъуз. Ансы ол эски чалманнга мен да ышанмайма, — деди зоотехник киши. Жашчыкьла бу уллу иште алагъа да бир жумуш чыкьгъанына бек кьууандыла.

Кьырккылгъан кьойла кепден кеп бола барадыла. Ол «тешингенлеге» жанлары ауруп кьарагъан «тондула» энди алагъа сукьланган окьуна эте башлагъаннга ушайдыла. «Бизни уа кьачаи тешиндиредиле?» — деп, сакьлап турадыла. Кьырккылгъанла уа бурууларында ары бла бери кьууанын жортадыла.

«Парикмахерле» кьыйын ишлерин тохтаусуз бардырадыла. Жюп тьбеле кез кере есе тебригендиле. Эки кьарыулу киши уа ол тьбелени, жыйып, кьысып, базманнга етюрредиле...

Тюш бола, арыгъан усталатгъа, битеу да бу иште кьатышханлагъа солургъа, тюш азыкьлары ашаргъа эркинлик берилди.

Хасан бла Борис да, арыгъанларын сезип, ол оноугъа кьууандыла.

— Жигитле, келигиз, — деди ол биягъы зоотехник киши, — бир зат кьабыгъыз, харипчикле, сиз да ач болгъан болурсуз. Келигиз, ол иги айрандан да лчигиз.

Жашла, таматала олтургъа узун столну кьыйырына тийшип,

тойгунчу ашадыла. Хасан кружка бла бир айранны солумай ичди. Ол акъ «мыйкъларын» сыйпай тургъанда уа, Борис айранын кѣзлерин кысып иче эди. Асыры хычыуун кѣрюннгенден болур эди.

Алайгъа бригадир жанлады.

— Ахмадия,— деди ол жанында сюелген шофер жашха.— Энди жашчыкъланы кыйнамайыкъ. Экисин да ол жылы гарагъа элт да, ойнап, солуп келсинле.

Ахмадияны «уазиги» кызыл ташлы суучукъдан ѳтгенлей, туурада уллу сары къая кѣрюндю. Машинадан туюшоп, бир кесекчик атлагъанлай а, жашла тылшыу эте тургъан кѣлчюкге чыгъып къалдыла. Кѣлчюк дегенде да, бир уллу таш «тегенеге» келдиле. Тѳгереги да бир кыызгъыл гыйы ташла бла сырылып.

Жашчыкъла сейирге къалдыла. Бу аланы бери биринчи келгенлери эди.

— Тешинигиз, жашла, жууунугъуз! — деди Ахмадия.— Къоркъмай киригиз. Сууну иссилиги жалаңда отуз градусду. Хамам суундан исси туююлдю. Къышда, жазда да халы тюрленмейди. Жылылай турады. Алимле гейзер сууду дейдиле. Эшитгенмисиз аллайны?

— Угъай,— деп, шыбырдап айтды Борис.

— Жерни теренинден чыкъгъан сууду да? — деди Хасан.— Мен телевизорда кѳрген эдим аллай жерни.

— Тюпте-тюз айта тураса, къарындашчыгъым,— деди Ахмадия, бу табийгъат ишлеген «ваннагъа» ташая.

Хасан да, Борис да бу жылы сууда зауукълу жууундула. Алай бир кесекден Ахмадия, суудан чыгъып, кийине башлады:

— Болду, жашла. Быллай сууда бир ызгъа андан кѳп жууунургъа жарамайды.

— Не-ек?— дедиле жашчыкъла, суудан чыгъаргъа суймей.

— Сууну дарманы барды. Сора хар нени да бир мардасы болды — деди Ахмадия.— Ахшы жашла уа аны унутмазгъа керекдиле...

Жашчыкъла фермагъа эннгенде, ишни кыстау бара тургъанын кѳрдюле.

— Чемпион ким боллукъ болур,— деди Хасан.

— Ол а артда белгили боллукъду,— деди Ахмадия.

Кюн акъбаш тау таракъланы кызарта тебиреди. Тѳбенги жашчыкъланы бетлерин хычыуун сылап ѳтдю. Ёргедѳ къая жухда ѳсген жангыз назы терекчикни ауанасы кесикден эсе узун болгъанды.

Къыркъарны биринчи кюню бошала бара эди.

БАТЫР УЛАКЪЧЫКЪ БЛА МУХАР ТАШДЕРДЕН

Бир элде къарт киши бла къарт къатын жашап болгъандыла. Арбазларында уа бир жангыз тауукъдан сора жукъ кымылдамагъанды. Аны да кюнлени биринде, кесип, этин ашап, шорпасын ичип къойгъандыла. Ташдёрденин а арт асырау этгендиле.

Бир заманда алагъа къонакъ келгенди. Юйде уа ауузгъа салыргъа жукъ да жокъ. Ынна, ташдёрденин эсине тюшюрюп, гумугъа чапханды. Қъарт да, къонакъ да кёп сакълагъандыла, алай ынна уа — жокъ. Ахырында къарт, тёзалмай, ыннаны ызындан чыкыгъанды. Аппа гумугъа кире баргъанлай а, Ташдёрден:

«Ыннаны да чам-чам,
Аппаны да чам-чам»,—

деп, аны жутуп къойгъанды.

Қъонакъ, иги кесек сакълагъандан сора, тынгысыз болуп, гумугъа киргенди. Кирсенг а аллайгъа кир!

«Ыннаны да чам-чам,
Аппаны да чам-чам,
Қъонакъны да чам-чам»,—

деп, мухар Ташдёрден аны да жутуп къойгъанды.

Ауурлугъу женгип, Ташдёрден чюйден ычхыннганды да, тёнгерей барып, жолгъа чыкыгъанды. Итле Ташдёрденнге чапхандыла. Анга кереги уа ол эди:

«Ыннаны да чам-чам,
Аппаны да чам-чам,
Қъонакъны да чам-чам,
Итлени да чам-чам!»

Мухар Ташдёрден, жырчыгъын да айта, жолукъгъанын-тюбегенин да жута, жол жингирикге жетгенлей, аллына жылкы чыгып къалгъанды. Кёбеден кёбе баргъан Ташдёрден, тебе тенгли болса да, кёзю тоймай, биягъы жырын айтханды:

«Ыннаны да чам-чам,
Аппаны да чам-чам,
Қъонакъны да чам-чам,
Итлени да чам-чам,
Қъой сюрюуно чам-чам,
Жылкыны да чам-чам!»

Жылкыны жылкычысы бла бирге жутханды.

Мухар Ташдёрден, тёнгерей барып, ойнай-ойнакълай тургъан къозулукъгъа бла улакъчыкыгъа тюбеп къалгъанды. Кёзтоймаз

алагъа да жырын айтханды. Қъозучукъ бек къоркъгъанды, жилягъанды. Батыр улакъчыкъ а сермешге хазырланганды:

«Кёкде чыпчыкъ кьоймадынг —
Тоймадынг!
Жерде къумурсха кьоймадынг —
Тоймадынг!
Сууда чабакъ кьоймадынг —
Тоймадынг!» —

деп, уруп ийгенди Мухар Ташдёрденни. Ол, бугъа къууукъча, «тарс!» деп атылгъанды. Ичинден а аппа бла ынна, къонакълары, кьой сюрюу бла кьойчу, итле, жылкы бла жылкычы, киштик-ле, чыпчыкъла, чабакъла, чичханла, къурт-къумурсхала чыкъгъандыла. Ала батыр улакъчыкъны махтагъандыла, анга аперим-ыспас этгендиле. Аппа бла ынна уа, улакъчыкъны, къозучукъну да юлерине элтип, къурмач къуууруп сыйлагъандыла.

Езденланы Ньюрахмат

БЕК ТАТЛЫ ЧАБАКЪ

(атамы хапарларындан)

Кюз эди, бир ариу кюз. Манга жети-сегиз жыл бола болур эди. Чабакъ тутаргъа ашыгып барама. Къазий, мени кичи къарындашчыгъым, ызымдан жиляп келеди. «Къайт юйге сен, иги жаш», — деп, не бек ариу айтып кюрешди эсем да, тыялмадым. Мени да суу ызына тюшгеним, аны да къапхакъ башындан къарагъаны тенг болду.

Кечеги жаууладан сора Жазлыкъ суу, эрши тюрленип, сапсары болуп келеди. Аллай сууда чабакъ тутулмаучусун билмей, къармагъымы ары-бери атып, къуру суугъа къарап тургъаныма жарсыйма.

Сора къармагъымы къулакъдан келген суучукъ улуу суугъа къошулгъан жерге салама. Кёп да турмай, къолуму бир зат созуп баргъанын сезип, чыбыкъны бери тартдым. Суу юсюнде, эки кёзю да жылтырай, бир улуу чабакъ кёрюндю. Чыбыгъым сынар деп къоркъа, къармагъымы терк окъуна жагъагъа силдедим.

Хауада бир кесек заманчыкъгъа ол улуу чабакъ, кюмюш бетли болуп, тюрлю-тюрлю тюрсюпле ала, бурула келди. Сора, къармакъдан ытхынды да, жагъагъа тюшдю. Суугъа жетерге аякъ басхан тенгли бир жерчик къалып, чабагъым ташла арасына чынгайды. Қъутулуп кетеди деп, асыры къоркъгъандап, эрлай чепкенчигимя юсюне атдым.

Къууангандан жилярыгъыи келе: «Ыхыш, тутдуму!» — деп, тыпырдай тургъан чабакъны кёкюретиме къысдым.

Биягъындай, мен алда, манга тагъылып айланган Къазий да

изымдан, юйге атландыкъ. Абадан сабийле кёрселе, сыйырырла деп кьоркъгъандан, суу ыз бла юйюбюз таба мукьют болуп барабыз. Бара баргъаныбызлай, бек алгъа Къаншау-хажи тюбеди.

— Кесингми тутханса, ахшы улай? — деди ол, къамчисини бурну бла чабагъыма тие.

— Кесим тутханма! — деп, чабакъны бютюн къаты къысдым.

Хажи, атыны жалкъасындан къылла юзюп алды да, алай айтды:

Чох, чох, чёп-салам, чёп-салам! — деп, талай кере къайтарды. Аны алай айтханы, эски замапладан бери жюрюй келген адетге кёре: «Кёз тиймесин, насыбынг, ырысхынг а, чёпча, саламча, кёп болсун», — дегенлиги эди.

Къарындашчыгъым бла мен юйге келгенибизде кьоншубуз Осман бла атабыз ушакъ эте тура эдиле. Бизни кёргенде, Осман да сейир этди:

— Кесингми тутханса, жигит?

— Хау, кесим тутханма! — деп, чабып барып, чабагъымы къуанып къарап тургъан анамы кьолуна бердим.

— Ал тутханын адам кеси ашамайды, ырысды, — деди атам. Ол чамчы киши болуучу эди. Бу жол ол ойнапмы айтды, кёлю бламы айтды, билмейме. Алай, атамы айтханын иги жаратмай барып, хунагъа тыяндым. Анам а чабагъымы чыхыр отда къуурады. Къууруп бошاپ, анам чабакъны тютюн иче тургъан кишилени алларына салды. Мен а, бир иги терен да кючюнюп, хунаны бирси жанына секирип тюшдюм.

— Бери кел, хайырсыз! — деп къычырды Осман.

Аллына олсагъат чабып жетдим. Къазий а, хазыр ашха бисмилля, ырахат олтуруп, чабагъымы уллу кишиле бла бирге ашай турады.

— Ма, жигит. Аперим! — дегенни айтып, хоншубуз Осман чабакъдан манга тигим узатды.

Андан татлы чабакъ мен бир заманда да ашамагъанма.

Жазаланы Балуга

КЪОЙЧУ КЕРИМЧИК

Керимчик энди уллу болгъанды.

— Быйыл, кьойла таудан тюшерге, сен школгъа барлыкъса. Кесинги тап жюрют. Къылыкъсызлыкъ эте турма, — дегенди анга анасы.

Бир кесек жукъучуду ансы, Керим иги жашчыкъды. Эрттенликде кюн бетине тийсе да, уяймай, бир жанына бурулуп, «хурмдап» башлайды. Не да болсун, эртте гуругъа суймейди. Жаз башы келип, терекле жашил чакъгъанлы уа, ол алгъындан да кеч турады тёшегинден. Аны уятыргъа анасыны кёзю кыймайды. Ата-сы Керимчикни заманында уята туруп эди, алай ол кьойчуду. Эл-

ден узакъда, бийик сыртлада сюрюу кютеди. Атасы азыкъ алыргъа юйге энсе, жашчыкъ бек къууанады.

— Аття, къошха мени да бир элтчи,— деп, къадалып тохтайды.

— Сен асыры жукъчуса. Бир кесек жигитирек, тирирек болсанг, элтирме,— деп, аны башын сылаучуду атасы уа.

Керимчикни атасы бюгече да къошдан юйге келгенди. Ол ушхуур ашаргъа да олтургъунчу, аны тобукъларына чулгъанып, Керимчик биягъы тилегенди.

— Тамбла уа мени къошха элтирмесе, аття? — дегенди.

— Хо, элтирме,— деп, жашчыгъын къууандыргъанды атасы.

Биягъы Керимчик кеп жукълагъан болур эди, эрттенликде уянып къараса — атасы жокъ. «Эртте туралмай къалдым», — деп, кеси кесине ачулана, жилярыгъы да къысып, жашчыкъ арбазгъа чыкъды. Ол кезинде атасы арба бла келип къалды. Арбада уа — туз. Анасы ирге унамаса да, къошда кнерик кийимчиклерин да жыйып, Керимчик арбагъа минди. Атасы Ханафий биргесине элтирге айтханды.

Ханафий бла Керимчик энди къошха барадыла. Арбаны Керим жүрютеди. Атланы ашыкъдырмайды — жүклерин ауурду. Сары кючюк да къызыл тилин чыгъарып, арбаны ызындан чабып келеди. Ол Ханафийден айырылмаучуду. Ызындан айланганлай туруучуду.

Жолда тюбегенле Ханафий бла жарыкъ саламлашадыла.

— Ай аперим, аперим! Къошха жангы къойчу чыгъып бара ушайды да! Энди атасы къыйналмай ишлерикди, насыплы,— дейдиле, Керимчикге къарап.

Жол узунду. Керимчик бла атасы барадыла, барадыла, жуукъда чыпчыкъла жырлай, узакъда уа — таула агъара. Керимчик атасын бек сюеди. Бир къарыулу, бир уллу кишиди аны атасы. Арбаны, арт жанындан кетюрюп, бир жанына буруп къояды. Аны къалын, къара мыйыкълары бардыла. Башында уа — уллу чырпа бёркю. Чубур тончугъун а хазна тешмейди. Бел баууна да сюек саплы уллу бичагъы тагъылып. Аны дагъыда къошда къауалы барды. Бёрюле къойлагъа чапсала, алапы ёлтюрлюкдю. Хы, Керимчикни атасыны бир ариу майдаллары да бардыла. Ол жыл сайын Биринчи майда жылырауукъ майдалларын да ёшююне тагъып чыгъыгъучуду байрамгъа. Керимчик да атасыча киши болургъа сюеди.

— Бу, атасыча, бир жигер малчы боллукъду,— дейдиле Керимчикге...

Ингир бола, жашчыкъ да, атасы да къошха жетдиле. Къошда уа — башлары шифер бла жабылгъан узун баула, кеп бау. Бир талай къой, жангы кырдыкга жайылып, отлай. Къошну оттары жанында тегереги чалман бла бегитилген орунда уа — акъ къозучукъла, къара къозучукъла.

Мында уллу парийле, элде тели кючюклетча, Керимчикге чапмадыла. Къуйрукъларын булгъай, ари — бау артына кетип къалдыла. Сора, къарап-къарагъынчы, ингир къарагъысы келип къалды. Къойчула, ушакъ эте, хапар айта, кече кешге дери жукъламай

турдула. Чыгып, баулары төгөрөклерине айланып да келди. Көйчүлү огурулу, халал адамладыла. Ала Керимчикке көп ариу айтдыла, көш көчалач бла сеиз житча, сары бишлак ашатдыла. «Көшда уа не игиди! — деди жашчык кеси кесине. — Терийис да, — иги, сыгып отну ийиси да — иги. Көаллай бир сүйсөнг, аллай бир ойна, — киши урушмаз...»

Тай кишиеген, ит юрген тауушлагы тыгылай келип, көалай эсе да жашчык женгил окына жуклап көалды. Эрттенликде уа, таулары, сыртлары, жытыратып, жангыртып, бир ариу кюн тийди.

Керим көшда хар неге да женгил юйрене башлады. Аны добар жашчык болганын көрюп, атын айтмай, көйчүлү анга Томпур дейди. Эрттен сайын көйчүлү аны кечирек уятадыла. Алай, жуклагандан, ойнагандан сора да, Томпурга мында иш азымыды! Ол, төшекден тура келгендей, бир гитчерек челекни да алып, эрлай көара сууга чабады. Анда көол-бет да жуууп, челек бла көшха суу келтиреди. Сора шапа Ахматха болушуп башлайды. Картох, сохан артады. Бек татлы шишлик эте биледи Ахмат. Ол уютхан сют да бек татлы жууурт болады.

Көйчүлү эрттен азык ашап бошаганлай, Томпур парийлеге, кочюкlege аш береди. Сора көозулагы барады. Атасына болуша, аланы алларына кырдык гюттечикле таггады. Кюн өрге келирге уа, абадан көозулары жыйылган жерлеринден тышына чыгырып, кырдык отлатады. Керимчик сүйюп кютеди көозулары. Кертиди, бир бирледе тынч жайылып айланганлай, кочюкледен, уллу көушладан көоркүп, көозула юркюп тебирейди. Телсини юсюндөн көудору бюртюкле төгюлгенча, сыртны энишге чабып башлайдыла. Аланы бир жерге жыймай, Томпур бек көыйналады. Көозула, көш салкынына кысылып, бир бирлерине башлары салып, исилеп жатсала уа, көйчү жашчык ойнаргы кызады. Жабышмак тыягы бла жубурап тешиклени чучуйду. Андан эриксе уа, көамичи эшерге юйренеди.

Керимчикни көшда көозуладан бла тайладан сүйгени жокду. «Бир кере, шапа Ахмат бла өчешип, эмилик тайгы да мингенме», — дейди Керимчик. Алдай эсе да, ким биледи. Угыай алдай болмаз.

Жайны ал айларында, көйла көыркылагандан сора, тау жайлыклагы кечерге гюшдю. Кюн сайын Керимчик бла атасы, көш көауалны да алып, сюрюу кютюп айландыла. Көйчүлү ишлери көыйиды. Билмей турганлай, суукук, суху жел келип көалады. Жауун жаууп, буз жаууп башлайды. Керимчик ол затлары барын да көргенди, сынаганды. Жигит жаш болганды. Көоркмайды жукдан да...

Билмей турганлай сентябры биринчи кюню жетди да, Керимчик школгы көуууду. Ары колхозну таматасы Ниязбий да келип тура эди. Ниязбий, Керимни махтай, сабийлени барына да эшитдирип, былай айтты:

— Көремисиз бу жигит жашны! Бу быйыл атасы бла колхозну уллу көй сюрюу кютгенди. Колхоз мынга саугагы бу жангы

портфельни бередн. Қбадалып, ити оқысуи деп. Арғдаракъ, бираз уллуракъ болса, тайчыкъ да берликбиз. Тайы бла кьой сюрюню кютсюн деп...

Сабийле барысы да кьарс урдула. Керимчик бек кьууанды. Аны таулада кюн кюйдюрген бетчиги бютюндя кьызарды.

Жулабаны Юзейир

УЛАКЪЧЫКЪ БЛА СЮЛЕСИН

Улакъчыкъ, уруну тегерегине айлана, ары-бери секирип, ойнай болгъанды. Алайына, къаллай эсе да бир шыхырт эшитип, элгенип секиргенлей, уруну кыйыры оюлуп, ары кетгенди. Болуш-лукъ излеп, ёрге кьараса, башындан эниште кьарап тургъан Сюлесинни кёргенди. Сюлесин улакъчыкъгъа тырман эте башлагъанды:

— Сен, ёрекчулакъ жапысыз, ажалынгамы кьутургъанса? Былайланы мешхут этип нек айланаса? Саиға аны ючюн не кюн келтирлигими билемисе? — дегенни айта, кёзлерин жандырып, жалкьасын тургузууп, Сюлесин Улакъчыкъны ашап кьояргъа хазырлана тебирегенди.

Жазыкъ Улакъчыкъ, ажал башындан кьарап тургъанын ангылап, кьутулур амал излегенди:

— Мен алыкъын гитчечикме, Сюлесин, мени ашама! — дегенди. Алай Сюлесинден анга уллу жазыкъсыныу болмазлыгъын терк ангылагъанды да, башхача айтып башлагъанды. — Да, ашай эсенг, аша!.. Алай жалаанда бир тилегим барды да, аны айтыргъа кьойсанг сюе эдим ансы, — дегенди Улакъчыкъ, тюбюнден ёрге кьарай.

— Айт, кёп жаншама да, айтыргъынгы теркирек айт, тели кьагъанакъчыкъ, — деп хырылдагъанды огьурсуз душман.

— Анабыздан туугъан эки улакъбыз биз. Менден алгъаракъ туугъан нёгерим а, мен аякълангынчы, мени бери тюртюп кетгенди. Кеси да шёндю сырт башында жукълап турады. Менден иги да кьууатлыды, семизди. Мени мындан чыгъарсанг, аны бери чакъырып келир эдим, — дегенди амалсызгъа къалып тургъан Улакъчыкъ.

— Да ох, алай эсе, бар теркирек, мени кьарнымда экигизге да жер табыллыкъды, — дегенди Сюлесин. Сора арсарсыз, терен уругъа секирип тюшгенди да, Улакъчыкъны сыртына миндирип, ёрге атханды.

Улакъчыкъ, кёп сагъыш эте турмай, урудан чартлап чыкыгъанды. Сора, тегерегине кьарап, макъырып башлагъанды.

— Эй, аман теличик, макъыра турма да, теркирек барып, нёгерчигинги алып кел! — деп кычыргъанды Сюлесин ызыдан.

— Ашыкъгъан суу тенгизге жегмез, жюйоскан Сюлесин! Мен ташдан ташха, желтерден желтерге секирип ойнаргъа бек сюйюучюме. Сен а, кьаражюрек, кьарангыда бир кесек олгур. Ма,

къарачы, бир киши сюрююн бери таба жайып келеди. Мени макъырғыянымы эшитген болур. Къатында эки парийи да барды. Къайыи хыжысын имбашына салып, бери таба муштухул тебиренди...

— Алай эсе, эгешчигим, макъырмай бир кесекчик тур. Къойчуланы итлери бек огъурсуз болуучудула. Аланы эрттеден танийма. Мен уруу тубюнде жатканлай турайым...

Сюлесин уруда бугъуп къалды. Улакъчыкъ а эслилигини, жютю акъылыны хайырындан къутулду.

Залиханланы Жанакъаит

ОЙ, НАСЫПЛЫ!

Ахмат Тапраевич бизни элде школну устазыды, уллу билими болгъан устаз. Билими не терен эсе да, аз билеме, кеп билирге керекди деп, тохтамай китап, журнал окъугъанлай турады. Бир-бир китапланы эки кере окъуйду. Юч кере окъугъаны да болур. Кюн сайын дерс береди, кече сайын а окъуучуланы дефтерлерине къарайды, газетлеге кез жетдирирге да заман табады. Болсада, ол кеси кесине ыразы туйюлду: бютюн кеп окъургъа, бютюн кеп билирге сюеди.

Асланга уа быйыл он жыл болады. Ючюнчю классха жорюйдю. Ойнаргъа, чабып айланыргъа бек сюеди. Жаны-тини — топ, хоккей, гулоч оюн. Ой, гулоч оюн къалай алапатды!

Школдан къайтханлай, ол, ашыкъ-бушукъ узалып, тапханын терк-терк къабар. Мычымай, гулочун да къолуна алып, нёгерлери ойнагъан жерге жетер. Анда уа дуния сейирликди. Жашла топ ойнайдыла. Не устаз, не дерс жокъ. Жаш-къушла гулочлары бла, чаришге баргъан кибик, топну ызындан чабадыла. Аны ала, гузаба этип, бири биринден сыйыра, урун, сюрюп барадыла. Гулочла бла топ ойнау ма алай сейирликди. Уллула да, гитчеле да бек сюедила аны.

Чабадыла сабийле, чабадыла. Аслан а аладанмы аман чабады? Не уа ала чакълы бир ойнай билмеймиди? Эшта да билген а! Аны гулочу кибик гулочу болгъан ким барды? Анга сукъланмагъан жокъду да! Аслан аны Нальникле тюкеиден сайлап алгъанды, анасы сайлагъаны да жаратмай. Ма гулоч десенг — къолда тутаргъа бир тап, женгилчикди кеси да. Ол гулоч, шо, топ уруп жерин да, керилир заманын да билгенча, алапат игиди.

Аслан, уллу бичакъныча гулочун къолунда ойната, будуман болуп, къапхакъ башындан тигеледи. Аны эслегенлей, нёгерлери андан-мындан къычырып башладыла:

— Аслан, бери жет!

— Угъай, Аслан, бизге!

— Бери кел, Аслан!

Аслан, чабып барып, сол жанында ойкагъан къзуумгъа къошулду.

Оюн кызадан кыза барады. Кёк кырттышы агъач талачык, кыаудан ёртен кибик, тохтаусуз пюрюлдейди. Ой, нечик зауукъду! Аслан, несин да унутуп, кесин оюннга атды. Дерслери уа? Ала сакъласынла. Къайры кетерикдиле! Тамблагъа дери заман азмды? Бусагъатда бирле хорлап кёймасынла ансы, башха затла бошдула. Оюн да кыза, агъач тала сабийлеи лахорларындан толады:

— Ма алай! Бери ур, Болат!

— Ой, аягъым, аягъым!

— Тутма женгимден!

— Кёремисиз Асланны! Қишиге жетдирмей, нечик сюрюп барады!

— Аны жеталгъан саулай элибизде да жокъду.

— Го-ол!..

— Аперим, Аслан! Жигитсе!

Бусагъатда оюннга къарап тургъанла, тенглери махтасынла ансы, Асланига дерсле недиле? Дерсе аны ким махтайды? Қиши да угъай.

Гулоч оюнну кызыдыргъан Аслан онг чуругъуну бурну да суудан чыкыгъан чабакны аузуча ачылып, ингирде юйге кеч келди.

— Дерслеринги этмей, не айланаса биягъы сен? — деп, анасы юсюне болду.

— Этерме-этер, — деп мурулдады Аслан. Алай, асыры арыгъандан, дерс къайгъылы да болмай, терк окъуна жатып къалды. Экинчи кюн а дерсин айтыргъа Ахмат Тапраевич бек алгъа анга буюрду. Ахмат Тапраевич да, тюненеги дерслеге хазырланыргъа аны заманы болмагъанын да билмей, не эте эсе да! Аслан, жеринден ёрге шаш туруп, тынгылауну ийди. Нёгерлери да тынгылашдыла. Бери бир зат айтса уа!

— Нек къубуласа? — деди сора Ахмат Тапраевич. — Бююк да дерслеринге хазырланмаймы келгенсе?

Аслан, аузунда кыуууту болгъанча, тынгылагъанлай турады. Аллында парта юсюне салынып тургъан китапдан кёзюн айырмайды. Эх, ол китап, ачылып, аны айтыр жерин кёргюзтсе эди!

Асланны жанында олтургъан сепгилбет добар жашчык неле эсе да шыбырдады. Алай ол да, асыры шаш шыбырдагъандан бош сагъайтхан болмаса, жукъ ангылатмады.

— Нек тынгылайса? — деп Ахмат Тапраевич дагъыда сорду. Заман а, баям, тохтап къалгъанды: уругъа тюшген таш кибик, жеринден тепмейди.

— Бююк да дерсинги этмегенмисе сора? — дей, Асланига устаз мудах къарады. Ол а, биягъыча, тынгылайды.

— Олтур, «эки» салама, — дегенни айтды устаз. — Тамбла атангдан, анангдан бирлерин чакъырып кел. Алайсыз келме.

Ахмат Тапраевични алай айтханы Асланны сагъмышландырды. Анга кюн бююнча кысха бир заманда да кёрюнмегенди. Кёзю жумуп атхынчы, дерсле бошалып къалдыла. Тамблагъы кюн а, келип, теш башында къарап тургъанчады. Жашчык агасындан

анасыдан да кьоркьады. Аладан школгъа кьайсын келтирирге билмейди.

Школну арбазына чыгъа келгенлей, Аслан кесини устазын кёрдю. Ол бир улуу киши бла ушакъ эте тура эди. Устазыны туурасындан кьарап, жашчыкъ анга сукъланды: «Ой насыплы! Дер кьайгысы жокъ, жукъ кьайгысы жокъ. Кьайры суйсе, ары барады. Кьаллай бир суйсе, алай бир жукълайды. Дерсинги этмегенсе деп, аны атасын, анасын школгъа киши чакъырмайды. Тамбла дерсини сорлукъдула деп да кьоркьмайды. Сорса да, ол сорады ансы, устазгъа ким не сорлукъду? Дувияны башында устаздан насыплы адам болмаз. Ой, насыплы!»

Ахмат Тапраевич, ушакъ нёгеринден айырылып, юйлери таба бурулгъанлай, аркьасында портфельчиги бла акъырын кетип баргъан Асланны кёрдю. Ызындан кьарап, аны сабийлигине сукъланды: «Ма насыплы десенг! Ол алыкъа не кьадар зат билликди. Не кьадар алаMAT китап окъурукъду. Кьаллай сейир-тамашаланы кёрлюкдю! Ийсагъан, бююн аны кибик болуп кьалсам эди! Ой, насыплы...»

Юйлерини босагъасындан атлагъанлай, Аслан эшик артында гулочун эседи. «Эндиге дери кьайдаса?» — деп, тырман этгенча кёрюндю анга гулоч. «Кёзюме урунма, оюннга терилтме!» — деп кеси кесине ичинден айта, элтип, гулочун шкаф артына букъдурду. Сора терк окъуна ашап-ичип, дерслерин этип башлады. Алай, нек эсе да, дерслери бой салыргъа унамайдыла. Ала бир кьыйындыла...

Биягъы топ ойнагъан жашчыкъланы гулоч тауушлары, туююшген кьочхарланы мюйюзлерини чарх-чурхларыча эшитип, Асланга тынчыкъ бермейдиле. Узакъда ойнагъан сабийлени хахай-тухайлары аны кьоймайдыла жеринде.

«Ойнагъан этмем, алай ойнагъанлагъа бир кесек кьарайым», — деп, ол шинтигинден ёрге тургъанлай, аны кёзюне устазы Ахмат Тапраевич кёрюндю. Биягъыча, соруулу кьарайды устаз: «Нек тынгылайса, Аслан? Айт. Нек кьубуласа?»

Аслан жангъдан олтуруп, кёл салып, дерслерин этип башлады. Ой, насыплы!

ТАЙЧЫКЪ БЛА АЙЫУ БАЛАЧЫКЪ

Былыр, жаз башында, Муратха тогъуз жыл толгъан кюн арм жылкычы аппасы Адемейни байталы тайчыкъ тапхан эди. Мангълайчыгъында кьашха жулдузчугъу бла, акътуякычыкъ, бир ариучукъ.

Къарт аппасы ол тайчыкыны Муратха берди. Тюшонде-тюшонде да болмай тургъанлай, алай алаMAT саугъа келсе, ким да кьуваныр эди. Ол да бек кьууанды.

Мурат жай каникулларын тауда ётдюрючюдю. Аммасыны юй жумушун этеди. Отуннга барады, суу алады, бахчагъа кьарайды. Аппасы бла жайлыкыгъа да чыгыучуду. Анда уа, не айтдыраса,

аламатды! Ол анда не кьадар зат кьореди, не кьадар затха тьобейди, не кьадар затны биледи. Бирин айт да, бирин кьой!

Бир жол аппасы да, ол кеси да Кьанжал сырты элия ургьанын кьргендиле. Тегерек асыры гьорюлдегенден, жер тепгенге ушагьан эди. Мурат бир кесекчик кьоркьгьан окьуна этген эди.

Бир кюн а бютюнда сейирге тьобеди. Ол алларында тауну бек бийик жухуна чыкьды. Алайдан кьм-кьк чууакь кькню кенглигине, кьудуретни тауушлугьуна кьарай, иги кесек заманы олтурду.

Алайына бир уллу кьуш, кьозучукьну алып, тюз да Муратны жаны бла шууулдап этдю. Ол секирип ерге турду. Алай, не медет, этер амалы жокь эди. Кьозучукьгьа асыры жаны ауругьандан, жюрекчиги тарала, ол огьурсуз кьушну ызындан кьарап кьалды. Ол а Инал сыртха учуп кетген эди.

Былырдан бери уа Мурат ол тайчыгьындан айырылмай айланады. Бек кьыйыны аны анасындан, жылкьыдан да айыргьан болгьан эди. Болсада, конфетле бла балтуз жарадыла. Татлытамакь тайчыкь акьырын-акьырын кьолгьа юйрене тебиреди.

Атына Жулдузчукь атадыла. Нохта салдыла. Атын айтып кьычырсала, тайчыкь, башчыгьын кьетюрюп, таууш келген жанына кьарап башлады. Муратны эслегенлей а, боюнчугьун садакь этип, кьуйрукьчугьун сюзюлте, жортуп жете эди. Жашны кьатына жаплагьанлай а, ол кьолун тайчыкьны аузуна узатмаса, «татлы юлюшюм кьайдады?» — деп, тырман этгенча, бюсюремей кьарайды. Берсе уа, ыспас этгенча, башчыгьын кьымылдатады. Сейир затчыкь!

Ыстауатда эски халжар барды. Аны ким, кьачан ишлегенин энди киши да билмейди. Ол, кесини не желге, не боранига хорлатмай, бюгюн да туралды.

Мурат, аны бир мюйюшюн бьлюп, кесини тайчыгьына орунчукь ишледи, тегерегин ариу бегитди.

Жулдузчукь кьошну тьобен жанында, тюз да агьач кьыйырында аунаргьа бек сюйючюдю. Марат да, аппасы да ол алайы нек сайлагьанын биялмай кьеп турдула. Аны Мурат кьел болмай ангылагьанды.

Алгьын бир заманда, алайы кьош орун болгьанды. Кырдик ёсюп, юсюн жапханлыкьгьа, алайы кюл кьатыш жер болгьанын тайчыкь да эслегенди.

Кюнлени биринде аппа жылкьыны ызындан кетди. Кьошда Мурат бла Жулдузчукь кьалдыла. Конфетле уа тауусулгьандыла. Баям, аланы была экиси да тег ашай болур эдиле. Балтузлары уа алыкьа барды. Энди жаш тайчыгьына аны ашатады. Татлы болсун ансы Жулдузчукьгьа не башталыгьы барды. Кьайсын берсенг да, айырмайды. Берген эт ансы.

Ойнаргьа сюйсе, Мурат кюл аязына балтузну оруна кьош кьалачны сындырып салып да бернучюдо. Тайчыкь аны жаратмайды. Болсада ашагьан а этеди. Алай татлыны ашагьанча уа ашамайды.

Жулдузчукь иги да ёсгенди, экенчи жылы барады.

Бир жол агъач кыйырында, биягыча, аунай кетип, тайчыкъ ырахат жатды. Башчыгъын да къошха буруп.

Алайына, бир айыу балачыкъ, анасыны ызында келе-келип, ажалды эсе да, ойнай келип, куркаларындан узакыгъа кетди эсе да, ырахат жатып тургъан Жулдузчукъгъа тюбеп къалды. Экиси да бири бирине сейир эте къарашдыла.

Алгъа айыу бала ол тайчыкъны ёз анасы окъуна сунду. Алай арсар болду. Хо бир да! Туйюлдю. Аны анасы ариу, жумушакъ тюклюдю! Бу уа не зат эсе да... Кеси да жатып нек турады? Аякълары жокъмудула? Ма сейир-тамаша!

Ол оюмла бла къарай кетип, бу тамаша не эсе да бир кёрейим деп, айыу балачыкъ Жулдузчукъну сыртына секирди. Тайчыкъ элгенип, секирип, ёрге турду, чабып тебиреди. Аны алай терк турлугъан айыу балачыкъ къайдан биллик эди! Ол анасыны сыртына кёп кере мингенди. Алай мунуча аман ол бир заманда да чапмагъанды.

Тайчыкъ а, асыры чапхандан, кёзлери жукъ кёрмейдиле. Жыгъылама деп къоркъгъан айыу балачыкъны тёрт да аягыны тырнакълары тайчыкъны сыртына киргендиле. Ол зат Жулдузчукъну бютюн бек эсин алгъанды. Жулдузчукъ, будуман болуп, мыллыгын къошха атды. Ол, келе келип, халжарны ичине окъча ташайды. Аны ары киргени бла айыу балачыкъны башы халжарны эшик башына тийгени тенг болду. Айыу балачыкъ тайчыкъны сыртындан чартлап тюшдю.

Мурат, тайчыкъны суху келгенин кёрюп, аны сыртындагъын да къуш сунду. Бу ишле асыры терк болгъандан, ол башха акъыл да эталмады.

«Бу не сейир затды!» — дей, Мурат халжаргъа чапды. Барса — къуш да, зат да жокъ. Айыу балачыкъ, къоркъгъандан, ачыгъандан да болур эди, эси аууп, эшик жанында сойланып тура эди. Жулдузчукъ а, асыры къалтырагъандан, жерниде кючден сюелип тура эди.

Мурат, абызырап, не этерге билмей, бироз турду. Сора айыу балачыкъны башчыгъындан тутуп, ары-бери кымылдатып кёрдю...

Айшучукъну эки ал аягыны тырнакълары тюк къатыш къан жугъу болуп тура эдиле.

Мурат халжаргъа кирди. Жулдузчукъ къалтырагъанын тохтаталмай турады. Мурат аны башын, жалкъасын сылай, къолун сыртына салгъанда, ол, белтягин энишге ийилтип, бир жанына секирди. Мурат къайгыгъа къалды. «Мынга не болгъанды?» — деп, бал тузчукъ да къапдырды. Бойлуудан тутуп, сыртына къарагъанында уа, къан тырмыланы кёрдю. Айыу балачыкъны тырнакълары къан жугъу нек болгъанларын жашчыкъ эди аягылай башлады. Кеси уа не этерге билмей къалды.

Ингир бола, Адемей келди. Мурат болгъан ишлени барын да анга ашыгъып айтды. Аппа айыу балагъа, тайгъа да кезиу-кезиу къарады. Сора терк окъуза эки стун жаркъаны алгъа балтасы бла, ызы бла уа бичагъы бла ариу жояду. Сора айшучукъну бут-

чугъун, жарашдыргъан къангачыкъларын эки жагындан салып, къаты байлады. Ол да аны бутун байлай туруп, айыучукъ сын-сыгъанда, Муратчыкыны анга жаны ауруду. Кеси буту ачыгъан кибик кёрюндю.

Ызы бла Адемей, халжаргъа кирип, тайчыкыны сыртына дагъы-да бир кере къарады. Сора, къошха къайтды да, тузлу суу этип, Жулдузчукъну сыртын аны бла жууду.

Айыучукъгъа Суратчыкъ атагъандыла. Ол энди кюнден кюнге жашны къолуна юйрене барады. Бу иште балтузну да уллу болушлугъу болгъанды. Энди Суратчыкъдан Жулдузчукъ да юркмейди. Мурат анга бек къууанады. Суратчыкыны аллына, тегенеге къуюп, сют салсала, ол, асыры ашыкъгъандан, сютю тегерекге чачып, алай ичеди. Ичин бошаса уа, тегенени асыры жалагъандан, аны тюбюн алып къояды дерсе. Неда Мурат анга балтузчукъ узатса, гузаба этип, мурулдан, амалсызгъа къалып башлайды. Татлы зат аузуна тюшгенлей а, сау бола башлагъан бутчугъун да суйрей, халжар артына ташаяды.

Тегерек шошду. Жаланда къая жуху табадан уку, ёнюн тюрлендирмей, къычырады. Аны тауушу болмаса, тегерек кече къараныгъа кёмюлюп, къаты жукъугъа кирип тургъанчады.

Уллу отну тегерегинде жанган кесеу башла къошну жарытадыла. Отну ортасы уа — къып-къызыл жинкле, шишликте хазырланып тургъанчадыла.

Мурат, жумушакъ, жылы да мулжаргъа бауурундан жатып, отха къарайды. Ол эшикке чыкъгъан аппасын сакълайды. Бюгече Адемей Алауганны хапарын айтырыкъды.

Таулада хауа сейирликди, алааматды. Алай хар нени да заманы болады. Кюз да келди, Муратны школгъа атланыр заманы да жетди.

Мурат бла аппасы, кенгешип, Суратчыкыны шахаргъа элтип, зоопаркга саугъа этерге келишдиле.

— Жашым,— деди Адемей,— эндиге дери муну бла кесинг ойнай, зауукъ этип тургъанса, мындан ары уа шахарда жашагъан сабийле да къууана турсунала...

Аппасыны сёзюп Мурат жерге салмаучуду. Ол айтханны къабыл кёрдю.

Мурат Суратчыкыны зоопаркга элте туруп, сабийле да, уллула да, тамашагъа къалып, къарай эдиле. Зоопаркга жетгенлей, Мурат аны таматасына оюмун айтды. Ол а анга да, Адемейге да уллу ыспас этди. Суратчыкыны жануарла «юйорюне» суйюп алдыла.

Мурат зоопаркга терк-терк келеди. Кеси да, негерлерни да хуржуналарына конфетге салып келеди.

Муратны келгенин жыйысы бла билип къоюучу айыу энди уллу да болгъанды. Эски тенгини келгенин сезсе, тынгысыз болуп башлайды. Жаш къатына келсе уа, эки арт аягына шил турады. Айыу, анга тансыкъ болгъанын билдирип, ары-бери жортады, башын чалдыкка ышыйды. «Эндиге дери нех келмей тургъанса?»— дегенча, мурулдап башлайды.

УУДА

Огъары Малкъар. Тегерекде — башлары кѣнге жете турган таула, къаяла. Акъ булутла, булгъана-чулгъана, аланы башларындан бир энишге тюше, бир а ёрге чыгъа турадыла. Ала кѣпню кѣрген таулу къартны сагъышларына ушайдыла. Элден къарасанг, бир бирде, тау башлада къарладан энишгерек энип, жугъутурла кѣрюнедиле.

Быйыл 5-чи классха жорюген Солтанчыкъ атасы Ахмат бла бирге, эрттенликде эрте туруп, ары — жугъутурла, айланыучу жерлеге чыгып барады. Атасы алгъа, Солтан а — ызындан, солугъан да этмей, тау къабыргъасында кѣпден бери келедиле. Бизни тик тауларыбызгъа чыкыган алай тынч туюлдю. Солтан да, атасы да, забалада, зыгъырда аякълары тайып, бир бирде тобукъланган окъуна этедиле. Алай тауда туугъанла, тауда ёсгенле къайгырмайдыла. Юйренгендиле.

Уугъа баргъанла, кюн жайыла башлагъан кезинде жетер жерлерине жетип, бир уллу къая ташны артына букъдула. Экиси да алайда, бир жасы габулу ташха олтуруп, солуу алдыла. Ахмат къауалын бойнундан алып, жанына салды. Энди кийикле къачан кѣрюнюрле? Келирлеми? Кѣпню, азмы сакъларгъа тюшер? Ашыкъмай, сакъларгъа, тѣзерге керекди. Уугъа барсанг, тѣзмей жарамайды. «Тѣзген тѣш ашар», — деп билмей айтмайдыла.

Уучула иги кесек сакълардыла. «Келмейдиле кийикле. Кѣрюмейдиле. Бирле юркютген болурла. Керексиз былайда олтуруп турмай, юйге кетип къалырмы эдик?» — деди Ахмат ичинден. Алай огъарлакдан ууакъ ташла тюшген таууш эшитилди. Солтан да, атасы да къая ташны жаны бла ёрге къарадыла. Къарасала — бир жохармюйюз жугъутур ала таба келе эди. Солтанчыкъ асыры къууангандан, къайдагысын да унутуп: «Майна!» — деп къычырыргъа аздан къалды. Жугъутур а, келе келип, сескенген этгенча болуп, эки ал аягын гыйы ташха салды да, тегерекге къарды. Жукъ сезмедди. Сора, нек эсе да, эл таба иги кесек къарды.

Солтанчыкъгъа жугъутур бек ариу, бек ариу кѣрюндю: тогъай-тогъай бурулгъан мюйюзлери, гиртчи, бѣкем санлары.. Ма былай, адам къарап турайым дерча, бир тамашалыкъ! «Бу табийгъат не ариу затла жаратады!» — деп келди Солтанчыкъны кѣлюне.

Ахмат, къауалын шыбыртсыз алып, ол ариу, ол ёхтем жугъутурну марады. Аны марай, атасы сампалгъа балак бармагъын салгъаын Солтан бир да жаратмады. Къычырып, жугъутурну юркютюр, къачырып умут этди. Алай, ол къычыргъынчы, «тархтурх!» тауушла чыкъдыла. Сора Солтанчыкъ мудах болду.

Бек мудах болду.

Кюз артында малла, таудан түшсөп, кыш турлукъ къошларына жарашхандыла. Къойла алысын хансдан тоюп жатадыла. Къошдан узакъ болмай, агъач ичи бла баргъан суучукъ да къонгурууча зынгырдайды.

Азнауур Бойнакъ парий бла снучжыллыкъ жашы Сосланны къойланы бир жанында, бири бирин сюрөп, жете да тута, жыгъыла, тура ойнагъанларын кёрөп, сабий заманы эсине түше, ышарды. Ол да алай ойнаучу эди Балыкъ башында кесини Самыр деген парийи бла.

Бойнакъны уа юч жыл мындан алгъа бир жауун кюн жамычы тюбюнде келтирген эди. Энди уа ол аны ёгюзге да алышмаз. Ол атлары айтылгъан белгили бахсан парийледенди. Аны кючу, асыл кылыгъы, ыстауатны, малны жаныуардан сакълай билую аладан болгъанын сормаи билирчады. Ол, не ач болса да, кесинг бергинчи ашарыкыгъа тиер амалы жокъду. Азнауур, мал кесип, аны санлап, бир бири юсюне къалап, ичин, башын, жууаргъа суугъа түшөп кетсе, парий ол келгинчи, жатып, къарап туруп. Къушла, къаргъала этге жууукъ келселе, секирип туруп, аланы кыстар да, дагъыда орнуна жатар. Азнауур да аны юлюшсюз бир да къоймайды.

Ол, Бойнакъны башын да сылай, аны берген тенги Отарланы Азаматха кёп алгъыш сёз айтады. «Сени манга берген Азамат тенгими къошу майлы болсун, юю, юйюрю насыпдан толеун»,— деучюдо.

Сослан а Бойнакъны бир адамгъа ышанып къоймайды, аны тойдургъунчу, аузуна бир зат алгъан адети жокъду. Бир-эки кюнге ары-бери кетсе, ол Бойнакыгъа бек сүйген тенгинеча тансыкъ болады.

Бир кюн Азнауур Бойнакъны башын сылады да: «Эй, Бойнакъ, экибиз айырылмаи болмайбыз. Кёпгеми, азгъамы, ким биледи»,— деп, къошха кирип кетди. Аны эшитип, Сослан: «Ол айтханынги ангыламадым»,— деди. «Э, бала,— дегенни айтды Азнауур,— кыралынга къыйынлыкъ жетсе, анга душман чапса, эр кишиге къолуна сауут алгъан адетди. Манга да энди аллай борч түшгенди». Азнауур жашчыкыны башын ауур къолу бла сылады.

Экинчи кюн элден тенглери бла Азнауурну къазауатха ашырдыла. Кеси келгинчи тургъан къошун суугъмайыкъ деп, юй бийчеси Айсана, экинчи жашчыгъы Наурузну да алып, къошха Азнауурну орнуна келди.

Сослан, белин бек къатдырып, кесин жетген кишиге санап жүрөйдю. Эрттен бла къой сюрөуюн алып, Бойнакъ да биргесине, аланы кютерге кетеди. Ингирде къошха къайтса, къойланы баугъа жыйып, эшиклерин бегитип, хар нени уллу адаича тындырады.

Март бек къыйын айладан биринди. Аргыгъыракъ да малчылагъа. Кыш деп туйюл, жаз деп туйюл.

Узагыракъ болса да, Сослан бююн кюйлань иги тойдуруп мурат бла къар эригенден сора ачылган чий кырдыкы Аман кюлюн башы сыртха айландырды.

Бойнакъ кюйлань бир ары, бир бери жанында кёрюнеди. Бирде уа Сосланьны кыатына келип, башын аны тобугуна ышыйды. Сослан да, аны бойнундан кыучакълап, кенг мангылайын сылайды.

Тюш ала кюйла, тоюп, солургъа жатдыла. Алай бир кесекден кюнчыгышдан жел да ура, вёк къаралып башлады. Сослан, кыайгылы болуп, кюйлань кыош таба сюрюр акылгъа кирди. Бойнакъ да анга болуша, кюйлань кыобардыла. Болсада, ала алайдан узакъ кетгинчи, жел кючлюден кючлю ура, жабалакъ бурулуп, боран этип башлады. Кёп да мычымай, тегерек агъарды. Кюйла алларына атларгъа унамай тохтадыла. Бир бёлекден ала, бораньны кётуралмай, ызларына айланып, боран сюрген жанына кетип тебиредиле.

Сослан, не кююн да аямай, ёрге-эниште чабып, кычырып кюрешеди. Бойнакъ да, анга болуша, кюйлань бурну, ёшюню бла да тюрте, алларын тыяр мурат бла ары-бери чабады. Алай не кюрешеле да, экиси да сюрююню тыялмайдыла. Ахырында кюйла, башларын да бири бирини къарын тюбуне тыкыганлай, эмен терекле ёстен жерде ышыкыгъа кысылып тохтадыла. Былайгъа жел алай урмайды, сыртда уа сызгырады, юфгюреди. Сослан бла Бойнакъ не этерге билмей къарайдыла. Ахшам кыарангысы тюшгенди, кече былайда квалыкларына ишек жокъду. Сосланьны башы кёп сагышха кетди. Сууукъду, юсю жибигенди, от, азыкъ да жокъду. Къалай этсин? Кюйла бла Бойнакъны кююн, ханар берирге кыошхамы чапсын... Угъай, узакъды. Кюйлагъа бёрю чапса уа? Аны ол сагышларын ангылагъанча, Бойнакъ Сосланьны кёзюне жютю къарады. Сослан а сууукъдан квалтырай башлады. Парийге къарап: «Бойнакъ, бар жеринге»,— дегендей, ит, кюйлань жанына жууукъ барып, жатып тохтады. Сослан кеси да, кюйлань жылыуларына кысылып, кыулакълы бёркюн да иги эниште тартып олтурду. Энди ол аланы ичлеринде кёрюнген да этмейди.

Къар а жауады... Сослан, бир кесекчик жылынганлай, кеси да билмегендей, жукълап квалды. Кечени бир заманында ол Бойнакъны ачуулань чапхан таушундан уанды да, секирип турду. Бойнакъ, окъ атылганча, кюйлань бир жаны бла эниште атылды. Сослан кюйлань тёбен кымырында бёрю жетип, бир кюйну сермегенин кёрдю. Бойнакъны элегендей, бёрю, кюйну кююн, ите айланды. Парий кызып келгени бла бёрюню ёшюню бла урду. Алай бёрю жыгъылмады. Бир жанына чартлады да, бери айланып, Бойнакъгъа кесип атды. Экиси да кыаты жагъалашып тебиредиле. Сослан бёрюню кюркютургъа кычырама десе, элгенип уянганынамы, жуңчугъанынамы болду, кычыралмады, тили тутулганча болуп квалды. Бойнакъ бла бёрю уа, ал аяклары бла бир бири бойнундан буууп, тиштеринден да от чагъа, жагъалашдыла. Акъ къарны юсюнде ала шарт кёрюнедиле. Хыны солугъан, хырылдаган тауушлары эшитиледи. Алай бир бирини

хорлаялмайдыла. Бойнакъ хорламагъан ит, бѣрю да кѣрмеген эди Сослан. Бу уа, баям, ол атасы зйтучу чарыаякъ мазаллы къазакъ бѣрю болур.

Бойнакъны жүрексинип, ачыуламыш чыкъгъан таушундан Сослан анга керти кюч жетгенин билди. Ол, жабышмакъ тыягъын да къолуна къаты къысып, ала таба айламыш чапды. Алай жыгъылды да, тыягъы къолундан ычхынып, энишге учуп кетди. Кеси уа къарда, тик энишге тѣнгерей барып, бѣрюню эки арт аягъына сырты тийди. Бѣрю элгенип, башын анга бургъашлай, Бойнакъ, сермеп, аны къулагъындан бурду. Жыртхыч тишлери да агъара, бѣрюню кенг ачылгъан аузу бир жагына айланды. Сослан, секирип, аладан арлакъ турду. Энди Бойнакъ онглу бола башлагъаннга ушайды. Бѣрю не кюрешсе да, къулагъын Бойнакъны аузундан ычхындыралмайды. Силдеше келгенлей, Бойнакъ секирип, бѣрюню юсюне минди. Аны къулагъын да чайнай, башын эки жагына силке, онг бермей башлады.

Бѣрю, болгъан кючюн жыйыл энишге айламыш силкинди да, къулагъыны бир кесегин да Бойнакъны аузунда къоюп, агъач таба мыллыгын атды. Чамланган Бойнакъ аны ызындан сюрюп кетди.

Тили да орвуна келип, Сослан: «Бойнакъ! Бойнакъ!» — дей, аны ызындан чапды да, арып, артха бурулду. Сослан къарда къан ызланы кѣрюп, къайсыныкъы болур деп, сагъыш этди.

Бир заманда, тили да бир жагына салынып, аузундан да солугъаны тютюнча чыгъа, Бойнакъ, келип, Сосланны жагында къуйругъундан олтурду. Сослан мазаллы къара парийни кенг акъ ёшюнюне бетин къысды. Бойнакъ да Сосланны башын бир-эки жалады да, башын аны сыртына салды.

Эки керти шуёх, керти тенгле бир ненча минутну алай къучакъ-лашханлай турдула. Сора, арыгъаны хорлап, Бойнакъ Сосланны жагында жатды. Бир-эки кере агъач таба къарап да хырылдады. Кесек замандан танг агъарды, къар да тохтады. Кѣп бармай, Сослан бла Бойнакъ къойланы къозгъап башладыла.

Алмында жаугъан мылы жабалакъдан къойла жибигендиле, артда сууукъ ётгенди. Арыгъыракълары жунчугъандыла, къымылдаргъа суймейдиле. Аланы жолгъа салгъан тынч туйюлдо. Болсада, эки тенг да, кюрешип, аланы сыртха чыгъардыла, къош таба айландырдыла. Кюн чыгъыл, кѣз къамата, къарны жылтыратды. Узакъда эки къарелди кѣрюндо. Ала Айсапа бла Наурузчукъ эдиле. Аланы танып, Бойнакъ алларына чабып кетди.

Къошха жетгинчи, Сослан болгъан ишни халарын айтды. Ол хапар къошдан элге жайылды. Сосланны тенглери энди анга бла Бойнакъгъа ёхтем жигитлегеча къарайдыла.

ГЮЛЕС

Махмутчукъ къошха тюш бола жетди. Анда киши жокъ эди. Атасы да, тамата къарындашы да биягъы сюрюу ызындан кетген болур эдиле. Жашчыкъ, ашап-ичип, терк окъуна жмяу жолчукъ бла тик ёрге чыгъып башлады. Ол эки сыртдан аууп, ючюнчю сыртны башына чыкъды. Махмутчукъ алайдан тегерекге къараргъа бек сююючюдю. Жашил сыртла, бир бирни озаргъа кюрешгенча, узакълагъа кегедиле. Андан сора да сырт башында юй тенгли жугъур ташны кёргенле сейир этедиле. «Бу таш былайгъа къайдан чыкъгъан болур?» — дейдиле. Аны къайдан чыкъгъанын Махмут угъай, Махмутну атасы да билмейди. Алай Махмутчукъ, ол ташны жанында олтуруп, тюрлю-тюрлю сагъышла этерге бек сюеди. Бир-бирде уа, кёлюне келген кёзюне кёрюнюп, алагъа кеси ийнанып окъуна къалады. Бюгюн да алай болду.

Билмей тургъанлай, жашчыкъ бир сейир тауушха сагъайды. «Гу-у-у-у!» — деп, мияла топха ушагъан бир зат, урчукъча бурула, кёкден энип келеди. «Бу неди? Къанаты жокъ, заты жокъ!» — деп, къоркъуп, жашчыкъ таш артына букъду. Олсагъат гууулдагъан таууш селейди да, мияла топха ушагъан зат кёз туурадан тас болду. Махмутчукъ, таш артындан чыгъып, тегерекге къарады. Къараса — тюз да аллында бир ариу къызчыкъ сюелип.

— Сен кимсе? Бери къайдан келгенсе? — деп, жашчыкъ бек сейирсинди.

— Андан! — деди ышара тургъан къызчыкъ, балан бармакъчыгъы бла кёкню кёргюзте.

Махмутчукъ абызырады:

— Сен... Сен... Сенми? Андан жангыз кесингми?

— Хау, андан, жангыз кесим. Адамла кёп болгъан жерге къонаргъа базынмагъанма. Мында, былайда уа манга къоркъуу болурму?

— Сангамы? Не къоркъуу? Былайда угъай эсенг, сау къыралда да жокъду санга къоркъуу. Биз къонакъны бек сюебиз. Сен къайдан келгенсе, не къыралдан?

— Андан дейме да. Дуниялада адамла кёрмеген тамашалыкъ Парайтондан.

— Парайтонданмы? Аны юсюнден мен нек окъумагъанма да?! Атынг а неди?

— Гюлес.

— Гюлес... Ариу атынг барды. Мен а Махмутма. Сени тауча сёлешгенинге сейир этип турама.

— Мени тауча сёлеширге аппам юйретгенди. Аппам — агамы атасы, бу жерлеге келип, ызына къайтханды.

— Аппанг а саумуду?

— Угъай, ёлгенди. Жаланда эки жюз жылчыкъ жашап, жашлай ёлгенди.

— Адамла сизде алай кёпню кашайдыла?

— Сейирмиди да? Биздегиле юч жюз жылдан аз жашап ким кѳргенди?

— Сейир болмай а!

— Парайтончула Жерде жашагъанла бла байламлыкъ жюрю-тюрге деп тура эдиле. Алай муратларына жеталмагъандыла,— деп, ахтынды Гюлес.— Кел, Парайтону кѳргюзтейим. Келчи мен учхан кемеге.

Гюлесни ол мияла топха ушагъан кемеси арлакьда — бир чунгурда эди. Гюлес кемени зугул эшити ачды да, Махмут да, ол да аны ичине кирдиле.

— Олтур, Махмут, былай,— деп, бир затчыкны буруп, Гюлес кино кѳргюзтюп башлады.— Бизни Парайтондан ариу жер дунялада да болмаз эди...

Махмут саулай эсни киногъа бурду. Ол тюнюнде угъай, тюнюнде да кѳрмеген тауушлукъ шахарла, тамашалыкъ гюл бахчала, таула, суула, кемеле аны кѳз аллы бла ѳте башладыла. Адамла анда атлап угъай, жюзюп, учуп айланганча кѳрюндюле.

— Парайтонда биз чурукъ киймей, ма быллайла бла айланганбыз,— деп, Гюлес аякларында бир тюрлю жыяланы кѳргюзтюдю.— Бу жыяла бла къайры да женгил, терк жетип къаласа. Хауа тазалай турсун деп, Парайтончула машинала ишлемеучю эдиле.

— Бу сен учуп келгени къалай ишлегендиле да?

Къызчыкъ кѳлю толуп, жилий-жилай айтды:

— Ой, мени жаншетим — Парайтонум. Ой, мени жанымдан сюйген аппам, анам, атам! Бары да, кѳмюр болуп, кюл болуп, хауагъа себиллип къалдыла.

— Къалай бла? — деп, гузаба болду Махмут.

— Ма быллай бла,— деди Гюлес, терен ахтынып.— Энди бизни Парайтонубуз, бизни жарыкъ жулдузубуз ѳчулгенди. Мени жанымдан сюйген ахлуларым да, тенг къызларым да гунч болгъандыла. Хауаны бузмаз ючюн бош машинала да ишлерге сюймей тургъан къыралыбызда бир къауумла тюрлю-тюрлю машинала, окъла, топла, кемеле да ишледиле. Ол ариу Парайтонубуз окъдан, топдан, уруш сауутладан толуп къалгъанча болду. Парайтонда уа акъыллыла, акъылманла бла бирге жекбашла, огъурсузла да жашай эдиле. Саут кюч бла дунягъа бийлик этерге кюрешген жекбашла, огъурсузла да жашай эдиле. Саут кюч бла дунягъа бийлик этерге кюрешген жекбашлачы, огъурсузлачы заталарындан ол тауушлукъ Парайтонубуз кюйдю да, кюл болду да къалды. Къарачы, къарачы ары! Ол бомбала нечик атыладыла! Ол ариу шахарла, элле нечик кюедиле!

Кѳреме, кѳреме,— деди Махмутчукъ, киногъа къарай. Бироздан а ол Парайтон деген ариу къыралны жери тѳрг кесек болду. Экранда къара кзурум тѳбеден сора жукъ кѳрюнмей къалды.

Къызчыкъ, жюрексинип жилий кетип, дагъыда айтты башлады:
— Аппам бла мен бери — Жерге тебиреген эдик. Ма бу кемеге минип. Биз жолубузу бироз къорагханда сора, жарыкъ жулдузла арасында бютюнда жарыкъ Парайтонубузу кѳрдюк. Аны жарыклыгына аппам да, мен да къууандыкъ. Аппам а киногъа ала

эди жулдузланы, Парайтонну да. Сора ол ариу жерибизде бомба-
ла атылып, чачылып башладыла. Бираздан а тамашалыкъ Парай-
тонубуз тёрт кесек болуп, кюйюп, хар зат урходук болуп кьалды.
Аны энди сен да кёрдюнг.

— Хау, кёрдюм. Аппанг а не болуп кьалды да?

— Аппам а: «Энди, кызым, Жерге кесинг уч. Мен мында кьа-
лама. Жууукъларыбыз, ахлуларыбыз ёлген жерде ёлюрге сюеме.
Кюйюп, урходук болгъан жерибизге кьайтайым. Сен а, бар да,
Парайтонну кьалай кюйгенин Жердегилеге айт. Уруш сауутла
бла ойнаргъа сюйгенле анда да бардыла. Мамырлыкь ючюн кю-
решгенле ала бла кьаты кюреш бардырсынла деп, осуят этеме.
Жерде жашаугъа бек сакь болсунла! Анда, Жер юсюнде, мамыр-
лыкь ючюн кюрешген бир уллу кьырал барды. Аны юсюнден санга
айта-айта тургъанма. Ол кьырал кьалайда болгъанын да билесе.
Ары бар. Эслеп, табыракь жерге кьонаргъа кюреш, адам ачытыр-
са. Унутма, кызым, осуятымы адамлагъа айтыргъа унутма! —
деп, мени кьучакьлал, уппа этип, кемеден ракета бла учуп кетген
эди. Ол аппам айтхан кьырал мындамы болур?

— Хау, мындады. Мен билеме, мен билеме! — деди Махмут-
чукь, Артекин эсине тюшюре. Анда жыл сайын кёп кьыралдан
келген сабийле солуйдула. Парайтонну кьалай кюйгенин сау ду-
ния эшитирге, билирге керекди. «Сабийле кьыралына» — Артеке
барайыкъ. Анда мамырлыкь ючюн кюреш бардыргъан жашчыкъ-
ла, кызчыкъла жашайдыла. Сени айтханынгы эшитсиле. Парай-
тонну бушуулу хапарын юйлериңде, кьыралларында айтырла.
Алай... Атам атны алып кетгенди. Элге не бла тюшейик? Андан а
машина бла барыр эдик Артеке.

— Ат да, машина да неге керекдиле? Муну бла барайыкъ, —
деп, Гюлес кемесин кёрдюздю.

— Алай эсе, — деди Махмутчукь, — атама кьагъыт кьоя кетей-
ним, мени излеп айланмасын.

Жашчыкъ Гюлес саугъагъа берген жыяла бла кьошха женгил
жетди. Кьагъыт жазып, ашлау юсюне салды да, терк окьуна ызы-
на кьайтды. Гюлес берген жыяларына кьууанып:

— Ой, была не залим затладыла! — деди.

Гюлес да, Махмут да, кемеге минип, жолгъа чыкъдыла. Бир
кесекден а узакьда халкъла аралы пионер лагерь — Артек кёрюне
башлады.

Кьулий Кьайсым

ЖОРТ, ГЫЛЫУМ, ЖОРТ!

(Повестьден юзюк)

2. Биринчи кино

Бу иш мен биринчи классны бошاپ, экинчиге ётген жылны
жазында болгъан эди.

— Тур, балам, тур, — деди знам, талчаннга ийилип. — Гылыучу-

гъунг тышында сакълап турады. Акъкъаш ийнекчигит да. Тур, жаным, тур. Нёгерлеринг да келирле да къалырла. Тур, жигит жашым.

Да ма ол жаз эртенликде, ийнекни да сюрюуге къошуп, гылыучгъума да къургъакъ чинар отунла жюклеп, къайтып келе эдим. Алайлай Кёк талада бир тюрсюю кийининген адамланы гетен чатырла къурай тургъанларын кёрдюм. Ушкоклары да къош-къош сюелип. «А-а, да была уа элибизни тонаргъа, адамларыбызны къырыргъа келген аскерчиледиле да!» — деп, жол жанында жангыз ёсген чинар терекни артына букъдум. Гылыуум а, алагъа аз да эс бурмай, отунлары бла тюзюнлей элге кетди.

Бираздан бир акъ къалпакълы киши башындан энишге, эл таба келе тургъанын эследим. Къарасам, ол а — Горда, атамы къарындашы. Манга жомакъла айтычу Гордачыгъым. Ол акъ къадырына минип келе эди.

— Горда! Ой, Горда! — деп, терек жанындан чартлап чыгып, аллына чапдым. Ол, мени кёрюп тохтады да, ашыкъмай, жарыкъ кёллю айтды:

— А-а, сенмисе, Ако?! Салам алейкум, жигит!

— Алейкум салам, Горда!

— Былайда нек тураса?

— Ма бу... Ийнекни сюрюуге къошуп, гылыуума да отунла жюклеп келе тургъанымлай... — деп, къым-тым этерге къалдым.

— Гылыуунг а къайдады? — деди Горда.

— Юйге кетгенди.

— Сен а былайда нексе да?

— Мен... Мен... Къоркъгъан этеме.

— Кимден? Неден къоркъаса?

— Ма ол адамладан... Ушкоклары бардыла...

— Ай, хомух, мен а санга кюндюзгю кюн адамладан къоркъуп, бугъуп турму деп айтыучума? Жигит жаш бол деп айтыучума ансы...

— Ала бош адамла туююлдюле. Аланы ушкоклары барды, кийимлери да...

— Хо да, мин бери. Бир кёрейяк, не адамла эселе да.

Горда, къара мийкъыларын сылап, къолумдан тутду да, къадыргъа миндирди. Чатырланы бирини къатында къадырын тохтатды.

— Салам алейкум! — деп, Горда ол тыш адамла бла саламлашды.

— Алейкум салам! — дедиле бир къауумла.

— Жууукъ болугъуз! — дегенин айтды аладан бирлери.

— Сау болугъуз! — деди Горда. — Кимлесиз, къайдансыз?

— Студентлебиз. Шахардан келгенбиз. Таулада агитпоход этерге чыкъгъанбиз.

— Ол дегенинг, къарындашым? — деди Горда, иги аягыламай.

— Эллилеге кию кёргюзтюрюкбюз.

— Не кёргюзтюрюкбюз дейге?

— Кино.

Биз аланы не кѣргюзтюрге айтханларын ангыламадыкъ. «Ол а неди?» — деп Горда да сориады. Баям, бир жахил адам сунма-сынла деп сорган болмаз эди.

— Кѣргюзтген а былайдымы этериксиз? — деди Горда сабыр ауаз бла.

— Хау. Келмей къалмагъыз. Къарангы болганлай, кѣргюзтю башларыкъбыз. Сен да кел, жашчыкъ. Атынг а неди?

— Ако! — деди мен арсарсыз, кесими бир батыр жаш сунду-райым деп.

Тюз да студентледен айырылып, жолгъа тюшгенлей, анниялагъа жолукъдукъ. Манга бир палах болган сунуп, ання бла тамата эгечим мени излей келе эдиле.

— Кюн ахшы болсун, келин! — деди Горда.

— Ахшылыкъ кѣр, Жомакъчы, — деди мудах ауаз бла анам. Ол Горданы атын айтмаучу эди. Таулу келинге къайыныны атын айтхан — тѣре туююлдо.

— Къайры ахшы жолгъасыз, келин? — деди сора Горда.

— Да, гылыу отун жюгю бла къайтханды. Ол аман жаш а кел-мегенди да...

Анамы ауазы жиляп турганнга ушай эди. Мен, анда кѣп тѣзалмай, Горданы арт жанындан къарап къычырдым:

— Мен мындама, ання! Мында! Жиляма, аннякам!

— Оу кюном, саумуса? — деп, къууанды анам.

— Сау болмай а, бизни Акогъа не боллукъ сунаса! — деди Горда. — Хайт деген киши! Хар кюнден мен анга бошму айтама жомакъ!

Студентле Кѣк талада ёмюрде киши кѣрмеген бир сейир зат кѣргюзтюрюкдюле деген хапар элге терк жайылды. Аланы бирге-лерине таулула да бардыла, деп, уллу, гитче да сагъайдыла. Ингир болгунчу окъуна Горда да, мен да, къоншу жашчыкъла, къызчыкъла да Кѣк талагъа жетдик. Ары сау ауздан кѣп халкъ жыйылды. Къарт кишиле да келдиле. Келмей жаландан къатынла къалдыла. Алагъа эр кишиле жыйылган жерге барыргъа жара-май эди. Студентле жабыугъа ушаган бир акъ затны жайып, къаты тартып, эки къоз терекге такъдыла. Анга туурада, келгирек-де «аппарат» деп бир сейир зат орналып эди. Эки къара чархы ёрге айланып. Бир сары шинай жаш а аны къуруп кюрешеди. Бюгюн Горда бла сѣлешген таулу жаш да — аны къатында. Ол, къо-лун кѣтюрдю да, жыйылганлагъа айланып айтды:

— Жамауат! Бираз сабыр болугъуз! Биз, шахардан келген студентле, сизни бу къууанчлы иш бла алгъышлайбыз. Биз, жангы жашауну къураучулары, элге культура келирин суйген адамлабыз. Биз халкъдан къарангылыкъны, жахилликни кетерир-ге кюрешебиз. Кече къарангысын жарыкъ этерге. Бюгюн биз сиз-ге кино кѣргюзтюрюкбюз. Бу иш сизни элде биринчи кере болады. Биринчи кере, жамауат! Сиз кинону магъанасын ангылар ючюн, сизге тилманчыкъ этип, жазылган сѣзлени таучагъа кѣтюрюп, айтып турлукъма.

Жыйылгъанла бары да шош болдула. Сары шинли жаш ол къара чархланы бошлады. Бошлады да, тартылып, эки терекге тагъылып тургъан акъ жабыуда, биз да къарап тургъанлай, кьой сюрюу чыгъып къалды. Биз, элли жашчыкъла, сейир-тамаша болуп, бирден гюрюлдедик. Аланы керти сау кьойла сулуп, аз да ишекли болмай, тау жайлыкълада этиучюбюзча, юркютейик деп, чырпа бёрклерибизни башларыбыздан сермен алып, бир бири ызындан ала таба жибердик. Акъ бёркле, къара бёркле, жангысы, эскиси да, юйюкгени, юйюкмегени да акъ жабыугъа сызылдыла. Болгъанны къууанч-хахайгъа алдырдыкъ.

— Сабийле, сабыр болугъуз! Тохтагъыз, не этесиз?! — деди кинону магъанасын айгырыкъ жаш.

Айхай, бизни тыйгъан алай тынч туйюл эди. Ол, кюреше кетип, сабийлени бир кесек сабыр этди. Кино уа барады. Кьойла кёрюмей къалдыла да, биз бёрк атыуну кьойдукъ. Акъ жабыуда биз ангыламагъан бир затла бола башладыла. Студент айтыргъа, ангылатыргъа кюрешеди. Биз, шум болуп, студент айтханнга тынгылайбыз. Тул-туман болуп келген атлы аскер бичакъ урушха киреди. Адамла бир бирлерин къырадыла, къама уруш этедиле. Алайлай бир сакъаллы киши чыкъды да, тилманчыбыз: «Бу Пугачёвду»,— деди. Сора акъ жабыуда бир ариу кыыз кёрюндю.

— Бу уа Пугачёвну кызыды,— деди студент...

Жылла оздула. Ол биринчи кёрген кинон а ёмюрге эсимде къалды.

Маммеланы Ибрагим

ХОЖАНЫ ТЕРЕСИ

Бир жол юч бай киши бир жарлы кишини Хожагъа алып келгендиле. Ала айтханнга кёре, ючюсюне да ол жарлы кишини борчу болгъанды. Хожа уа, ол кезинде тёречи болуп ишлегени себепли, тюз тере этип, аланы араларын айырыргъа керек эди.

— Бу кишини сизге не борчу болгъанын айтыгъыз да, тёрени анга кёре этерме,— деп, Хожа биринчи сёзю бай кишиледен бирине бергенди.

— Мен,— дегенди ол,— мындан алда ат бла тау жолда келе тургъанымлай, атым юркуюп, нерден чартлап кетгенме. Учуп баргъанымлай, бийик къая эрнинде битип тургъан бир чырпычыкъгъа къолум илингенди. Алдан тутуп, къаядан эниште салынып къалгъанма. «Энди, бу чырпычыкъ юзюледи да, къаядан кетеме»,— деп, не этерге билией тургъанымлай, бу адам, келе-келип, менч кёргенди. Кёргенди да, тартып ёрге чыгъаргъанды. Алай, табыракъ тутуп тартмай, бир ариу къапталымы жыртвакды. Энди къапталны багъасын тёлерге керекди.

— Мен иги ангылмадым,— дегенди Хожа.— Иш къалай болгъанын кесим кёрюрге сюеме. Аны себепли, къая эрнинде битип чырпычыкъдан тутуп, эниште салыныргъа керексе. Сора, бу адам сени къалай чыгъарлыгъына къарап, анга кёре этерме тёрени.

Баям, кыаядан эниште салынган алай хычыуун болмаз эди. Къоркъуп, ичин къалтырауукъ алгъан бай киши гузабагъа къалгъанды:

— Угъай, угъай, Хожа! Ол бек къарыусуз чырпычкыды. Ол юзюлюп, кыаядан кетерге боллукъма. Андан башха тѣре эт.

— Алайсыз тѣре этген кыйынды. Анга ыразы туйюл эсенг, атынгы мынга бер да, минме къой. Бу, атдан сенича кетип, кыаядан эниште салынып къалса, сен да муну къапталын жыртырса,— дегенди Хожа.

Къаядан эниште къалай салынганы эсине тюшюп, аллай уллу къоркъууну жангыдан сынамаз ючюп, бай киши, атын да жарлы кишиге къоюп, алайдан теркирек юйюне кетгенди. Хожа, биринчи байны тарыгъыуун аны бла бошоп, сѣзню экинчи байгъа бергенди.

— Мени адамла хакъ бла аш ашаучу юйюм барды,— дегенди экинчи бай. Бусагъатда былайдан кетген киши да, бу адам да, бери санга келе, мени ол юйюме къайтхандыла. Былайдан кетген ашарыкъ алгъанды, ауузланганды. Ашагъан ашыны хакъын да тѣлегенди. Бу адам а, хуржунундан кесини гыржынын чыгъарып, аны къазанда къайнай тургъан шорпаны тылпыууна тутуп, терлетип, жумушатып ашагъанды. Энди уа шорпаны тылпыууну хакъын тѣлерге унамайды.

— Хауагъа кетген тылпыу ючюп хакъ тѣлергеми керекди?! — дегенди Хожа.

— Тѣлемей а! Ол мени шорпамы тылпыуу эди,— деп, даучу киши Хожаны аллай соруууна сейир окъуна этгенди.

— Алай эсе, тѣлемей жарамаз. Нелляй бир тѣлерге керекди? — дегенни айтханды Хожа.

— Юч шай,— деп, тылпыуну неси кесин ахча алыргъа хазырлагъанды. Хожа уа, бир кесек сагъыш этип, жарлы кишини бир шайлыкъ ахчасын алгъанды. Сора аны столгъа юч кере уруп, юч кере зынгырдатханды. Багъыр шайны жарлы кишини кесине къайтара, тылпыуну несине:

— Ахчаны зынгырдагъан тауушун ненча кере эшитдинг? — деп соргъанды Хожа.

— Беш кере,— дегенди тылпыуну неси, экисин да кеси къошуп. Кѣбюрек айтып, ол кѣбюрек ахча алып умут этгенди.

— Угъай, юч кере эшитгенсе,— деп кюрешгенди Хожа. Алай тылпыуну неси «бешден» тюшерге унамагъанды.

— Алай эсе, сен бу адамгъа эки шай берирге керексе,— деп тохтагъанды Хожа, жарлы кишини кѣргюзтюп.

— Мен эки шай нек береме? Мени анга борчум жокъду. Аны барды манга борчу. Ол берирге керекди деп, тылпыуну неси аяусуз даулашып башлагъанды.

Анга Хожа сабыр тынгылай келгенди да:

— Сени шорпангы хауагъа кетген тылпыуну багъасы муну ахчасыны хауагъа кетген тауушуду,— дегенди.

— Да ол тылпыуну хайырланган этгенди. Аны бла гыржынын терлетгенди,— деп, тылпыуну неси бютюп къаты сюелди.

Сора Хожа айырып айтханды.

— Сен да бу кишини зынгырдагъан тауушун эшитген этгенсе. Юч кере эшитгениниг тылпыуну багъасы. Артыкъ да эки эшитгениниг ючюн а мынга эки шай берирге керексе.

Алай айтып, Хожа төрени оноун тылпыуну кесине ангылатханды. Төреге бой салмай а не амал? Ахчаны зынгырдагъан тауушун беш кере эшитгенме деп, артыкъ айтханы ючюн кеси кесине тырман эте, даучу киши эки шайны жарлы кишини аллына атып кетгенди.

— Энди сен да айт тарыгъыуунгу,— дегенди Хожа ючючю байгъа.

Ол а ичинден: «Манга башхача, бир иги оноу этер эсе уа»,— дей, Хожаны аяусуз махтагъанды. Төреде аны оноуларын бек тюзге санагъанын айта келип, кесини тарыгъыуун башлагъанды.

— Мени,— дегенди ол,— эшегим батмакъгъа батып, аны андан чыгъарыргъа кюреше тургъанымлай, бу киши да, ол кетген экиси да къатыма келгендиде. Ол кетген экиси, юслерин кир этмез ючюн, манга болушмай, туурадан къарап тургъандыла. Бу уа манга болушханды да, эшекни батмакъдан чыгъаргъанбыз. Алай, чыгъара туруп, бу адам эшегими къулакъларындан тутуп тартханды да, бир къулагъын юзюп къойгъанды. Энди къулакъны багъасын берирге керекди.

— Тапсыз этгенди,— дегенди Хожа, бир кесек сагъышланып.— Энди бу киши, эшекни сенден алып, анга жангы къулакъ чыкъгъынчы, кесинде тутаргъа керекди.

— Борчлу да ол болуп тургъанлай, кесими эшегими анга нек береме сора? — дегенди эшекни неси.

— Ёмюрден ахыргъа бермейсе,— дегенди Хожа.— Жаланда эшекге къулакъ чыкъгъынчы берликсе. Артда уа алырса. Эшек сениди. Алайды да, төре — төреди. Анга бой салмай жарамайды.

Төреде оноу аны бла бошалгъанды. Жарлы киши уа, атха минип, эшекни да сюрюп, хуржунуида жангыз багъыр шайына дагъыда аллай экини къошуп, юйюне къайтханды.

Мызыланы Исмаил

АКЪ-СУУ БЛА ОКЪ-СУУ, ЗЫЛГЫ БЛА ЗОЛКА

Багъалы жолдашчыкъларым! Сиз кесигиз да биле болурсуз, тюрк тилдеде (бизни тилибиз да аладан бириди) кеп тюрлю диалектле бардыла. Къарачай-малкъар тилде окъуна ДЖ, Ж эм З, Ц бла келген эки диалект барды.

Неда башха тюрк тиллени алайкъ. Сёз ючюн, «А» таууш узбеклиде «О» болады: «ТАШКЕНТ — ТОШКЕНТ, ЭЛДАР — ЭЛЬДОР, УСТА — УСТО, АКЪ — ОКЪ деген эм башха сёзледеча.

Узбек тилини бу энчилиги тюрк халкълары бир эрттеги тарых шартлары ачыкълайды.

Орта Азияны тауларында жашагъан адамланы, белгили алимлени да айтханларына кёре, АМУ-ДАРЬЯ суу чыкыгъан жерледе жашагъан тюрк халкъла аны атына АҚЪ-СУУ дегендиле. Узбек тилде уа аны аты ОҚЪ-СУУ болады. Бу сууну атын эрттеги грекли алим Геродот «ОКСУС» деп жазгъаны ачыкъланады.

Белгилисича, Шимал Кавказны Золка деген аты жюрютген бир ненча суучугъу барды. Бу ат не орус, не адыг тилледе ачыкъланмай турады. Алимлени айтханларына кёре уа , татар, кыргыз, башкир тилледе ИЫЛГЪЫ, бизде ЗАЛГЫ, ЖЫЛГЫ деп, «суу ыз», «суу кьулагъы» деген магъананы тутхан сёзле кьабарты эм орус тилледе ЗОЛУКЪА, ЗОЛКА деп жазылып кьалгъандыла.

Бизни ЗЫЛГЫ деген сёзюбюз Терк суу чыкыгъан жердеги ЗЫЛГА-ХОХ деген тауну атында да кёрюнюп турады.

Биз сагъынган эки сууну атлары тюрк халкъланы тарыхларына иги кесек кьошумчулукъ этедиле деп, таукел айтыргъа боллукъду.

Мусукаланы Сакинат

БОЙНАКЪНЫ ЖАНГЫ ЖЫЛЫ

Хар жангы жыл келгени сайын уллу-гитче да, жашчыкъла-кызычыкъла да — хар ким, Жангы жылгъа тюбей, кьууанч этедиле. Бойнакъ а бир жанында кьалады. «Хар ким да жашил назыны, омакъ назыны кими бутакъларына кьонуп, кими бийигине ёрлеп, кими тюбюнде тохтап, жыр айтадыла, тепсейдиле, кьууанадыла, саугъала да аладыла. Сен а арбазны сакъла да тур...» Алайла эдиле Бойнакъны мудах сагъышлары. Бююн аны ойнай-ойнай жаугъан кьар да кьууандыралмайды.

Алгын ол, кьар «гёбенеклени» тутама деп, секирип-секирип, ауун да ачханлай, кьуйругъун да булгъай, кьалай зауукълу ойнаучу эди. Сууукъ кьарчыкъла жылы тилине тийселе, нечик хычуун кёрюнюочю эди. Энди уа ойнамайды, жашил назы жасалып тургъан жарыкъ отоуну терезесине мудах кьарайды. Анда уа — дауур, кюлкю, оюн...

Разиятчыкъ назыны жасай келди да, жылтырауукъ илляуланы ичиде кьоянчыкыны, айбучукъну, тюлкючюкню да тапды. Бёрюню окьуна тапды. Кючюкню уа тапмады. Илляула туруучу ящикли тёрт да мюйюшюне кьарады, кьармады — тапмады.

Къызчыкъ, не этерге билмей, абызырады: кючюк болмай а кьалай? Алайлай, къызчыкыны эсине Бойнакъ тюшдю. Ол, терк окьуна эшикке чабып чыкъды да: «Бойнакъ! Бойнакъ!» — деп, бир-эки кере къычырды. Бойнакъ аны аллына чабып келгенлей а, эхиси да бирге юйге кирдиле. Къызчыкъ нитин ангылатды. Былай да былай, назыгъа кючюк керекли дегенин айтды.

Бу жаныуарланы, лайыуанланы ичиде тынчыкыны, тюзлюкню сакълар ючюн, ышангылы кьалауур керек эди да, Бойнакъ

ол жууаплы борчун айыпсыз тамамлап турду. Сабийле уа бары да анга ыразы болдула. Бирер таглы зат кыапдырдыла. Бойнактыны уа кыуйругуу кымылдагъанлай тура эди. Кыуангандан ишми болур эди?

ХУРМЕТСИЗ ҚЫЗЧЫҚЪ

Бир жерде, бир элде бир хурметсиз кыызчыкъ жашап болгъанды. Ол бир адамгъа да игилик этерге унамагъанды, бир адамны жумушуна жарамагъанды. Аны жаигъыз бир жаннга болушуп да киши кѳрмегенди. Аны кыой да, бу кыызчыкъ анасы айтханнга окъуна тынгыламагъанды.

Анасы аш адыр жуу десе, кыызчыкъ ойнаргъа сюйгенди, юй тюбюн сыйпа десе, башха сылтаула излеп башлагъанды, жукълар заман жетсе, таматалагъа тенг болуп, кече ортасына дери олтургъанды, эрттенликде уа, кыобаргъа унамай... ма аллай кылыкълары болгъанды кыызчыкъны. Ма аллай затчыкъ эди Татлыханчыкъ. Быллай ариу атны да ким атагъан болур эди анга. Ол ат кыызчыкъгъа алай тап да келишмей эди.

Бир кюн кючюк окъуна, анга бир бек ачыуланып, бармакъчыгъындан азчыкъ кыапды.

— Неди сени бу ишлеринг? — деди кючюк тилинде. — Нек кыоймайса бу осал кылыкъларынгы? — Сора, кыуйрукъчугъун да бюсюремеген халда ары бла бери булгъай, кыызчыкъны жагъын этип жиягъанына да эс бурмай, ит орунга кирип кетди.

Кыызчыкъ, жиягъанын да тохтатмай, атлауучла таба тебирегенде уа, уллу гогуш, башын да ѳхтем тутуп, бойнун да кызартып, кыызчыкъ таба бюсюремей кыарады, битеу акылында болгъанны айтды:

— Уой, сен нечик кылыкъсызса, нечик хурметсизсе! — деп, кыанатларын да кенгиге керип, ѳхтем-ѳхтем атлай, сѳзюн бошاپ, бир жанына бурулуп кетди.

Арбазгъа кыабакъ эшикден уллу кызыл хораз кире келди да, тюз кыызчыкъны аллында тохтап, кыаты кычырды:

— Ку-ка-ре-ку-куу! Кыайры бараса, эринчехчик, жагъынлычыкъ?

Кыызчыкъ, узалып, жерден таш алды да, хоразгъа атды. Алай хораз кыачмады. Ол угъай эсенг, кесин кыызчыкъ таба атды да, жетип, аны бутчугъундан кыапды.

Кыызчыкъ жангыдан жияяп башлады. Болсада, анга бир адамны да жаны гурумзды, аны киши жапсармады, ариу сѳзюн да анга киши айтиады. Жаланда гигче кишиучукъ, талгъыр киштикни кѳп болмай туугъан ариу балачыгъы, аны аллында тохтап, сейирсинген кѳзчюклерин андан алмай, бир кесек турду. Сора жангыдан, хар неге да жухчугъун жетдире, тыншыкъ атлай кетди.

Кыызчыкъ жангызлай кыалды.

Анасы ариу сёз айтып жапсармады, атасы ийнакъламады, кючюк да, башхалагъа этгенча, аны аллына кьууанып чапмады. Кишиу, ырахат мурулдай, башхалагъача, кесин анга ишымады... Къызчыкъ бютюнда кьагы жилиады.

Хар нени да кёрюп, эшитип, билип туруучу ынна къызчыкьны башын сылады:

— Къызым,— деди,— жилиа, жарсыма. Мен санга бир зат айтайым, сен а айтханымы унутмай тур. Айттыргьым а олду: биреуге хурмет этмесенг, кесинге хурмет сакълама.

Текуланы Жамал

ЫРХЫ

Эрттенликден окьуна кюн къыздырып башлагъанды. Кёкде бир булутчукъ да кёрюмейди. «Кюн мындан къызыу болуп къалгъынчы, эгечиме бир барып келейим. Эрттеден бери да кёрмей турама»,— деп, Сакий жолгъа хазырланып башлады. Юйде кесинден сора киши жокъду. Абаданла ишдедиле, ууакъла уа — школда.

Сакий кьолунда да бир чулгъамы бла арбазгъа чыкьды. Тёгерекге-башха кёз жетдирди. Мал орунига, тауукъ орунига да къарады. Ингирде аналары желинлерин сютден толтуруп келликлерин билгенча, кьозула жумушакъ мулжарда ырахат жатадыла. Ала Сакийге бош, сансыз къарап кьойдула ансы, не жерлеринден турмадыла, не макъырмадыла.

«Школчуларым келирге юйде болургъа керекме»,— деп, Сакий жолуна кетди. Не билейим, ол эгечини юйюне жетген болурму эди, къайдан чыкьдыла эсе да, кёкню къара булутла жапдыла. Жол жанында акътереклени чапыракълары шыбырдауларын кьойдула. Кьудурет сагъайып тохтады. Сора тауладан сууукъ жел, суху жел урду. Ызы бла сакъ жауун жетди. Аллай жауун жаланда таулада жавады. Уллу тамычыла юй башланы барабан таууш этдирдиле. Тышында айланган малла, итле, тауукъла да теркирек бир ышыкъ болгъан жерге кирирге ашыкьдыла. Сакийлагъа хоншуда жашагъан къызчыкъла Лейля бла Аминат бахчада кюреше тура эдиле да, жугарларын, чагаларын да атып, юйге кьууулдула. Ол аз заманчыкьны ичинде сакъ жауун аланы тынгылы жибитди. Къызла босагъа аллында жыйрыкъ этеклерин сыгъа тургъанлай, Чунгурлу кьолдан ырхы келген таууш эшитилди.

Сакийни юйю Лейляны юйюнден эништеде, эки суу ызгъа жууукъдады. Эртте заманлада суу алайны барып тургъанды. Энди ол кьургъакъ суу ызды, юзmezли, ташлы жер. Бусагъатда суу аны тёбен жапы бла барады. Алай, сейирди, не аз жауун жауса да, Чунгурлу кьолдан ырхы келмей а къалмайды.

Къызчыкъла сагъайдыла. Ырхыны огъурсуз «ауазы» жюреклерин коркъутду. Болсада, таркел этип, кеслерин кьолгъа алдыла. Ала ырхы келгенин кёп кёртдиле. Быллай ырхы уа кёрмеген-

диле. Табийгъатны бу огъурсуз ючю, ташны, агъачны да алып, топуракъ бла къатышдыра, булгъай, таш ийис этдире, бёксюмон алгъа атады.

Сакъ жауун жауду, жауду да, кюн ортагъа тохтады. Ырхы уа келгенин къоймады. Эм ахырында, бир уллу хата этип къояйым дегенча, мазаллы кертме терекни келтирип, Сакийни юйюне жууукъда суу ызыны тар жерине буштукъ этди. Олсагъат алайы кёл болуп башлады. Аны кёрюп, къызла керти да къоркъдула. Тынгысыз болуп, терк окъуна арбаздан тышына чыкъдыла. «Не этей-ик?» — деп, бир бирлерине соруулу къарадыла.

— Ынна юйде болмаз ансы, бир кёрюнюр эди,— деди Лейля.

— Жукълап иш къалгъан болур,— деди Аминат.

— Ыннаны уа билмейме да, аман жукъламагъы эди кюндюз,— дегенин айтды Лейля.

Сора эгечле экиси да Сакийлагъа чапдыла. Келгенлеринде, юйге да кирит салынып, ырхы суу да арбазгъа жыйылып, къой орунга жете тура эди. Къызчыкъла, этекчиклерин кётюрюп, арбазда ырхы хударну жырып, къой орунга етдюле. Палах жууукълашып келгенин сезген къозула, амалсызгъа къалып, орунда арыбери секире тура эдиле. Эгечле, экишер-экишер алып, къозулану андан кетердиле. Тауукъ орунга къараргъа да унутмадыла. Анда, балаларын да тюбюне жыйып, гурт тауукъ чёгюп тура эди. Лейля анга арсарсыз узалды. Алай, балаларына къоркъуп, гурт тауукъ аны къолун къапды.

— Кёрмейсе муну! — деп, Лейля артха турду.

Башына игиликни билмеген тауукъну Аминат хны сермеди. Ол а балаларына къоркъуп, болгъанны кычырыкъгъа алдыра, Аминатны къарбаргъа да чапды. Къабалмады. Сора ычхыныргъа, къутулургъа кюрешди — болалмады. Аминат тауукъну бери чыгъаргъанлай, Лейля балачыкъланы барысын да этегине жыйды. Ала алайдан кетер-кетмез ырхы къой орунга, тауукъ орунга жайылды.

Къызла къозулану да, гурт тауукъну да, балаланы да къутхаргъанларына къууандыла. Бир кесекден ырхы тохтап, кёл иги да аз болду. Лейля бла Аминат юй арты дуппургъа чыкъдыла. Жангыдан тийген жылы кюнде юслерин-башларын къурутуп башладыла. Ол кезвучюкде, ух-тух эте, Сакий да жетди.

— Оу, кюнюм къуругъан! Ырхы алып кете эди да юйчютюмю! — деди ол, арбазда халны кёрюп. Сора, къозулары эсине пошюп, арсарсыз къой орунга тебиреди. Ол, этегин да кётюрмей, арбазда балчыкъны «шалп-шулл» этдире, кенделен ётюп келди. Къараса — къозулары жокъ. Арлакъ атлап, ийилип, тауукъ орунга къарады. Анда не гурт тауугъу жокъ, не балалары жокъ.

— Мен башы къуругъан, къозуларымы, гурт тауугъуму да балалары бла бирге ырхыгъа элтдирип, къуру къалып къалдым ушайды да! — деди Сакий, кеси кесин терслеи. — Бугтукъ нийик кюн тирилик деп, нек кетип къалгъан эдим мен тели!

Къозула, баям, аны ауазын эшигген болур эдиле. Аш юйден

кѳозу макъыргъан таууш чыкъды. Сакый барып къараса, кѳозулары да, балалары бла гурт тауугъу да — анда. Ынна бек кѳууанды алагъа. Жилырыгъы да келе, кюллюю да келе, кѳозуларына, тауукъ балаларына дуняны ариуун айтды. Сора жаулугъун башына табыракъ кысып, арбазгъа чыкъды. Чыгъа келгенлей, дуппур башында Лейляны бла Аминатны кѳрдю.

— Къызчыкъларым, бизни арбазгъа ким кирип кѳргенсиз? Кѳозуларымы, гурт тауугъуму да балалары бла ким кѳутхаргъан болур ырхыдан? Тобады ол огъурлу адамгъа бир иги нохтабау этер эдим, — деп кычырды ол.

— Билмейбиз, ынна, кѳрмегенбиз! — дедиле кызла.

БАЗАР ГИНЖИ

Лейлячыкъ Муратны — атасыны къарыдашын сакълагъанлы сау ыйыкъ озду. Ол а келмеди. Баш кюнню эрттенлигинде уа тѳбен айланча бир акъ машина кѳрюндю. Лейлячыкъ анга тюрслеп-тюрслеп къарады. Муратны машинасыды ол!

Лейлячыкъ, юйде кѳп мычымай, чартлап, эшикке чыкъды. Мурат, ышара-ышара, къабакъ эшикден кирди. Ол кыызчыкыны уппа этди, ыйнакълады, къучакълады. Мор чемоданындан чыгъарып, аны кѳлуна уллу гинжи, омакъ гинжи тутдурду:

— Алгын келгенимде алыргъа айтхан эдим да, ма бу базар гинжини санга алгъанма. Ойнап эриксенг, бешик жыр айт да, жукълат. Бешик жыр айтмасанг да, сыртындан жатдырсанг, кѳзлерин кысып, жукълап къалады. Ма къарачы! Олтуртсанг не да аягъы юсюне сюесенг а — уянады.

Лейлячыкыны гинжиси — бурмачач, жилтинкѳз кыызчыкъ — бек ариуду: аякъларында — кызыл чурукъчукълары, башында — омакъ жаулукъчугъу. Юсюнде да кысха женгли бир кѳлан жыйрыкчыгы барды.

Лейля гинжисини бал бетли бурма чашчыгын эки-юч кере да кѳл аязчыгы бла сылады. Асыры кѳууанингандан, улакъча, ѳрге-ѳрге секире. Муратны ызындан юйге кирди. Бек алгъа ол гинжисин ыннасына кѳргюзтдю, ызы бла уа — аннасына.

— Уй, не алакат гинжи келтиргенди Мурат кызыма! — деди ынна.

— Быллай ариу базар гинжи уа, тобады, кѳзюме бир да урунмагъанды. Сау болсун муну санга келтирген, — деди кыызчыкыны анасы.

Бир кесекден Лейля базар гинжичигини тенгчиклерине кѳргюзтюрге ашыкъды. Гинжини да къучагъында элте, чабып орамгъа чыкъды. Орамда жашчыкъла ашыкъ ойнай тура эдиле.

— Хейле, къарачыгыз, Лейлячыкыны кълалай ариу гинжиси барды! — деди жашчыкълардан бири.

Жашчыкыла, ашыкы ойнагъанларын да кыюуп, гинжиге кыараргъа, Лейляны тегерегине жыйылдыла.

— Бююн Мурат келтиргенди мууу манга. Сыртындан жатдырсанг, кезлерин кысып, жукълап кыалады. Олтуртсанг неда ёре сюесенг а, уянып кыалады,— деп махтанады Лейлячыкы.

— Не сейирлиги барды да! — деди шонтукыбурун жашчыкы.— Тейри, алгъаракъда атам манга бир вертолёт келтиргенди да, гартып, айланжугун сын кыатдырып, ийип кыойсам, кекню кыарелдигине чыгып кетеди. Тик ёрге!

— Алдама! Айгъа чыгып кетмеги эди, хау, сени ол тыхырдауукы вертолётунг!

Вертолётун махтагъан жашчыкы, негерини айтханын эшитмегенча этип, гинжини бурма чашчыгыны сылап кердю.

— Кет, не зыбыр чачы барды кесини да, ат кыылы кибик,— деди ол, кыолун силдеп.

— Кетчи ары! Сени чачынгды ат кыылы,— дегенни айтды Лейлячыкы, ол жашчыкыны масхарагъаны жанына тийип.— Гинжим чачына «ат кыылы» дегенинги Муратха айтсам, ол сени кююнго берип.

Сора, кёлю жиляргъа толуп, Лейлячыкы юйлерине чабып кетди. Юйге келсе — ыннасы, биягъы жеринде олтуруп, жюн тите тура эди. Анасы да аш юйде хычин эте.

— Мурат не болду! Кыайдады? — деди, тегерегине кыарай.

— Кыошха кетгенди,— деди анга анасы.

— Нек?

— Атанга болушургъа.

— Кетмесе иги эди.

— Нек?

— Тарыкыгъан этерик эдим.

— Кимдеп?

— Ма бир аман жашдан.

— Тюйгенми этгенди?

— Угъай. «Гинжинги чачы ат кыылданды»,— дегенди.

— Айтма кыой. Аны ючюн ненг кыорайды?

— Нек аманлайды да бу ариу гинжими? — Алай айтып, Лейлячыкы жияп кыалды. Ыннасы, аннысы да аны жапсарыргъа кюрешдиле. Ол а, жияй кетип, ыннасыны кыойшунда жукълады. Уянганында, ингир ала болуп тура эди. Сора ол кезлерин ууа, эшикге чыккыды. Чыккыса — атасы кыошдан келип, атын кыантара.

— Атты! Атты! — деп чапды ол, босагъа аллында абымыргъа да аздан кыалып.

Атасы, энишге ийилип, аны кыучакылады, ийнакылады.

— Уллучукы болуп кыалгъанса да. Ауруммай турамыса, кыызым? — деди.

— Турама. Мурат а келмедими, атты?

— Угъай. Мени орнума кыошда кыалгъанды.

Лейлячыкы, шонтукыбурун жашчыкыгъа келькыалдысын да унутуп, кыууанып айтди:

— Атты, Мурат манга бир уллу, бир ариу гинжи келтиргенди.

— Алаймыды?

— Хау. Майна, кёремисе? Терезе аузунда сюелип турады.

Къызыл чурукълу, омакъ жаулукълу, къолан жыйрыкълы базар гинжи терезеден Лейлячыкъгъа, аны агасына да къарап, ариу ышара эди.

Тёппеланы Алим

ТАЙЧЫКЪ БЛА ИЛИЯС

(хапар)

Жай Жемли элге тебиретселе, Илияс бек сюеди. Кеси да болушуп, терк кийинеди. Анда уа Руслан да, Ахмат да, Керим да сакълап туруучудула: жауундан сора кёлчюкле этип ойнаргъа, жылы кюн а, сууну ары жанына ётют, гёбелекле къууаргъа. Жемлиде аллай бир гёбелек барды! Санап да бошайлазса! Шахаргъа къайтханда, айтып тебиресе, ийнанмай башларла. Илияс ётютюк айтырыкъ кирик. Аппаны акътуякъ байталы уа! Сап-сары къалын жалкъасы бла. Анга уа аз минмеучюдю Илияс. Тейри, аппаны къойнуна да къысылып, бир барыучуду да! Тгыдык, тгыдык... «Ой, мама, хайда!» — деп, ашыкъдырады ол анасын.

Автобусда Илияс терезе къатына олтурургъа сюйюучюдю. Бу жол да, чабып барып, терезе аллында жер алды. Автобус тебирегенлей, къараса — аны мамасы тенгли бир къатын ёрге сюелип. Секирди да турду, кесинден тамата сюелип тургъанлай, олтуруп барыргъа Илияс кюлтыпыс болмагъанды. «Ай, иги жаш, иги жаш, — деди ол къатын асыры къууаннгандан. — Уллу болсанг, къызымы санга берликме», — деп иш да айтды. Илияс аны къызы керекли болуп тургъан кирик. Олтурдунг эсе, олтур да бар, жолгъа къара да. Майна, эрленчик къоз терекден къоз ала турады. Ол а чёплеу да чёплейди, махтаиды аяусуз, Илиясдан бирсиле таматагъа жер бермеген кирик.

Жемлиге келгенлеринде, аппаны тор байталы тайчыкъ табып турса уа! У-у-у! Илияс, асыры къууаннгандан, ёрге-ёрге секирип, къарс урду. Аппаны тыягъындан тартып, халжаргъа элти. Ол а — тор тайчыкъ, акъкъашха, акътуякъ, сарыжалкъа! Тюз анасыны кесича. «Аппа, миндирчи», — десе, аппа, къолтугъуна алып барып, тайчыкъны юсюне салды да къойду. Бусагъат алып къачарыкъды деп турса, ол а къымылдагъан да нек этсин! Бир кесек сакълап, табанлары бла сюрюп кёрдю. Тайчыкъ, башын чайкъап, анасына къысылды. Ол а, анасы, тынгысыз болуп, къаушалады, пырх-пырх этеди. «Алып къачарыкъмыды, аппа?», десе, ол а: «Алып да къачар, ат болса, сен аны эмилликлей къойсанг... Минерге юйретгинчи, ат эмиллик болады, таначыгъым». Илияс тайчыкъны, энгда да табанлары бла тебиретип, жалкъасындан тутду, ол а тепмейди. Къашха мангылайчыгъын анасыны сауурусунга тиреп

турады. «Чочурукъ туююлмюдо, аппа?» — десе: «Ол тайчыкды, сен балачыкьса. Шуёхласыз да, андан тездеди», — деп кьояды. Къараса — аппаны битеу сакъалы ышара, кёзлери да кюле.

Экинчи кюн Илияс, уялып, чабып эшикге чыкыгъанда, аппа байталны да, тайны да ёзеннге кыстап тура эди. Ол а, Русланны да, Ахматны да, Керимни да чакъырып, ары барды. Ол тайчыгына къалай минигенин иёгерлерине кёргюзтюрге сюеди. Къарасала: байтал отлай, тайчыкъ — жинк болуп, ёзенни ёрге бла эниште чаба.

— Ма ол мени тайчыгымды! — деди Илияс.

— Ол сени тайынг туююлмюдо, Топашны тайыды, — деди Керим терк окьуна. Керим Илиясны шуёху болгъанлыкьгъа, хар заманда терсинден айтып кьоюучуду. Илияс не айтса да, даулашып, аны ётюрюкчю этерге кюрешир. Ма керти шуёх Ахматды. Керим даулашып башласа, ол, Илияс жанлы болуп, шагъатлыкь этиучюдо. Илияс а керти тенгликни бир иги биледи да! Шахардан келтирген конфетлерини бек татлыларын Ахматха, андан сора Русланнга береди. Керимге да бериучюдо. Кесича кыызгъанч сунмасын деп береди ансы, тейри... — Топашны да туююлмюдо, аппаны да туююлмюдо. Аппаны эсе, хар заманда аппа минмей, Шамшюдюн нек минеди? Хы!? Байтал Шамшюдюннюдо, тайчыкь Топашныды... — Илияс, ол телиге сейир этип, Русланнга бла Ахматха къарап тургъанлай, ол а дагъыда: — Шахарда тургъаннга тай неге керекди! — деп, эринлерин чюйюреди.

«Тейри, харип... «Если хочешь...» Тейри, Илияс айтып тебиресе орусча...»

— Сыз иги, сыз! — деди Илияс. — Шамшюдюн да аппаны жашыды, Топашка да мени къарындашымды, хы! Этчи этеригинги, жыртчы этегинги!

— Минчи да бир, — деди Керим, хорлатып башлагъанын билип.

— Тейри, асыры мингенден...

— Минчи, минчи! Керим Илиясны къатына ачууланып окьуна жанлады.

Илияс, аны артха тюрюп, отлай тургъан байтал бла тай таба сызылды. Руслан да, Ахмат да, Керим да аны ызында чабышып келедиле. Тайчыкьгъа жууукь келип, Илияс хуржунунда бюгечеден къалгъан къалач кыйырыны тапды. Аны алып, къол аязына салды: «Тайчыкь, тайчыкь!» — деп чакъырды. Тайчыкь, ишекли болуп, анасына кысыла, жашчыкьладан узайыргъа сюеди. Илияс а аллай бирни биле болмаз! Къалач кыйырыны къол аязында узатханлай, байталны чакъырды. Къолгъа юйренген байтал, къалач кыйыргъа тайчыкьдан эсе терк сюёюнуп, артха кыйтды. Байтал Илиясны къол аязында къалач кыйырыны эрпи бла ала тургъунчу, Илияс да, сермег, тайчыкьны бойнундан тутду. Аны анасындан айырып, арлакьгъа элтди да, эки къолу бла да бойнуна жабышханлай, секирип юсюне минердеп болду. Ай, анасыны уа, эки да секирип, гайны юсюне тюшалиады. Ахмат чабып келди да, болушду. Илияс эки къолу бла да тайны жалкъасындан тутуп, бут-

лары бла кѣбыргъаларына кѣаты кѣысылып, тюз болду. Керим ачыудан ъледи.

— Хы, чапдырчы да бир,— деди ол Илиясха, тайгѣа миннгени уа аз кибик.

— Чапдыралмам! — деди Илияс, тайны кѣбыргъаларына кѣысылып тургѣан бутлары азчыкъ кѣымылдата. Мени тайым жууашчыкъды. Ма, чочумаиды. Но-но-о... — Илияс табанлары бла тайны кѣбыргъаларына иги да кѣатылды. Тай акѣыртынчыкъ атлай башлады. Аны кѣргенлей, Керим, кѣолунда чычхынчыкъны атып, тайны элгендирди. Тай, эсде болмай, чабып тебиреди. Илияс, эки кѣолу бла тайны жалкѣасына жабышып, кѣзлерин кѣысды. Езен артха учады, кѣк тѣгерек айланады. Алай баргѣанда, Илияс да бир затчыкъны ангылады: ол тайны кѣбыргъаларына бутларын не кѣадар кѣаты кѣысса, тайчыкъ алай бир терк чабады. Тохтар эсе деп, бутларын азчыкъ бошлап кѣрдю. Тайчыкъ олсагѣатдан ърге-ърге бир тюрлюле секирип башлады да, Илияс кѣыртишге кѣалай учуп тюшгенин да билмей кѣалды.

Руслан, Ахмат, Керим бютюнда, Илияс кѣычырыкъ этип жиярыкъ сунуп, чапхан эдиле. Илияс а секирип турду да, сюелгенлей кѣалды. Атласа, бир жери жанын чыгъарып кѣояды. Тѣзалмай, жияяп кѣалырма деп кѣоркѣгѣандан, Керимге кюлюп кѣарай айтды:

— Керим, сен тыягъынгы атмасанг, мени тайым алай кѣызыу чабарыкъ туююл эди, сау бол! Кѣрдюгюзю, ол чабып баргѣанлай, мен кѣалай секирдим!

Керим, нѣгерлерине кѣарап, сейир этди.

СИРКИУ, ИЛИЯС, СОРА КѢУШ

Илияс, Жемли элни башында ариу таланы бек сюеди. Аппа: «Бар, талада ойна, улакѣлагѣа да кѣара!» — дегенлей, бери чабып келеди. Келсе уа — улакѣла, кѣозула, сора сабийле да чюйке ойнай. Сиркиу — аны бурма улакѣчыгѣы — аны кѣргенлей, мюйюзлерин кѣайырып, эки ал аягѣын тенг салып тохтады. Илияс анга Сиркиу деп бош атамагѣанды. Кѣылыкѣсыз болса, андан да аман атар! Кеси уа ариудан кѣз кѣаматады: тюкчюю — бурма, мюйюзчюклери — тик, сакѣалчыгѣы — сыйдам. Илияс, кесини юлюшюю тенг этип, анга бир зат кѣапдырайым десе, ол ийисгет-ийисгет, бирде бурнун жыйырып кѣояр. Бирде уа жумушакѣ эринчиклери бла, аны кѣол аязын уппа этгенча, сылап алыр да, кюлюмсюреп, чайнап башлар. Бек сейирди — Илияс сюйген затланы Сиркиу сюймейди. Мамасы шахардан шоколад конфет, морожна дегенча, бир татлы затла келтирсе, Сиркиу аланы кѣрюп болмайды, кеси ашагѣан угѣай эсенг а, Илияс ашаса да, ыразы болмай, анга мюйюзлерин кѣайырып, кѣолуна-кѣолуна урады, тюртюп, кырдыкга аудурады. Сиркиу аны, тюртюп, алай аудурса, Илияс асыры кюлгенден, кѣарны иш да ауруучуду. Артда ол, кѣзлерин кѣысып, кырдыкга сойланып тохтаса, Сиркиу келип, аны тюртюп-тюртюп,

кьолчукъларын жалап: «Илияс, ёрге тур, сен кимни алдаргъа кюрешесе?» — дегенча, къарайды. Илияс, ёрге туруп, биргесине те- бирегинчи, къатында кетмейди.

Сиркиуню бек суйгени — къалачды. Илиясны кьолунда къа- лач кёргенлей, ызындан болуп, юлюшюн алгъынчы кьоймайды, Къачса уа, Сиркиуню кьуугъаны хычуун тийип, Илияс андан къалачын къызгъанып къачхан да суна болурла! Тейри, ол а бир ётюрюкдю да! Элде сабийле бир зат билмейдиле, шахарда да хар ким улакъла бла ойнагъан сунадыла. Аман табарса шахарда уа аллай улакъчыкъ, не уа аллай тала!

Бир кесек ойнап, Сиркиуню да аууз сууларын иги келтирип, сора къаланчы жартысын ууакъ-ууакъ сындырса, кьол аязына са- лып тутса, Сиркиу, башын къагъа, ашап башлайды. Сиркиу ба- шын къакъса уа — ыразы болгъанын, кьууаннганын бил да кьой.

Бир кюн Сиркиу бла Илияс талада чабышып ойнай эдиле... Алай чабыша кетип, ала къая ыранга чыкъдыла. Анда уа гелеу да бар, шаушюгут, кийик къарампил, гыйыгъа да ёсе. Сиркиу, Илиясны сынагъанча, къая эрине жууукъ барады. Илияс анга кьоркъгъандан, жаны кете, къычырады: «Тели! Ой, тели, бусагъат къаядан кетесе!» Аман Сиркиу Илиясны айтханын этмейди, артха кетерге эсинде да жокъду. Сора Илияс аны бла туюшюп башлай- ды: «Тохта бир, къаядан кетсенг, кёрюрсе!» — дейди. Хоу дейди, Сиркиу аны эшитеди! Къая эринде тохтап, тюбюнден ёрге къа- рагъан артишни бутагъына жетерге кюрешеди. Къаяда ёстен ар- тиш арлакъдады, анга жетер ючюн Сиркиу бойнун созады, къаяны юсю бла эки ал аягъына турады. Илияс «Ой, анам», — деп, кёзле- рин къысады. Дагъыда акъыртынчыкъ анга жууукъ барады, «Сир- киу! Сиркиу!» — деп чакъырады. Сиркиу анга къарагъан да эт- мейди, артишни бутагъына жетгенди да, аны бери этип, жашил шижилерин чёплейди. Илияс: «Мен санга къалач берсем, иги бир къарап тур!» — деп жиламсырайды...

Сиркиу да, Илияс да алай эте тургъанлай, аргы къаяладан бир къуш учуп чыкъды. Ол тюзюндей Сиркиу бла Илияс тургъан ыранга келип, аланы башларында тегерек айланyp башлады. Сиркиу, къушну кёргенлей, артишге узалып чёплегенин кьойду: алайда бир уллу жиян кёргенча, арт аякълары бла артха-артха келеди. Илияс а, бир кьолун кенчек башына сукъгъаклай, бойнун къынгыр этип, бир эрин ёрге кётюрюп, къушха сейирсинели. Сир- киу, жууукъ келип, анга къысылды. Къуш алашадан алаша уча- ды. Сиркиуню марап, анга жоллу ёнчелегенча, энишге тюшюп, да- гъыда ёрге сууурулады. Къуш энишге учса, Илияс да, шухуна къалкъан болуп, энишге чөгеди, ёрге кетсе уа: «Угъай, угъай, кьоркъмазент да!» — деп, ызындай къычырады.

Сиркиу, кьоркъбуулу болуп, макъырды. «Не этесе, тели, къуш бизден кьоркъуп къатханды!» — деди Илияс. Алай а улакъчыкъ жыйырылып, Илиясха бютюнда къысылып тохтады. Къуш а тюз аланы юслеринде сын къатханды. Улакъчыкъ, ёрге да къараялмай, буюгъуп, башын бир гьойгъум жокъугъа, бир а Илиясны бут ара- сына сугъади, Илиясны эсине аптасын айтханы тюшю. «Эр киши

не тюрлю халда да амал табаргъа керекди!» — дегени. Бир жол Илияс, жыгъылып, жыляп келгенинде, айып этип: «Сен эр кишиге, жыгъылдың эсе, жылама да, ёрге тур, ачыта эсе — тёз!» — демезми да! «Ёзге уа сен, кьуш кёрсенг да — кьач, жыгъылсанг да — жыля... Ол не тюрлю жашды!» Андан бери Илияс жылягъан да, кьоркьгъан да айып болгъанын биледи. Андан сора ол суйген негери Сиркину кьушдан кьоркьгъанын кёрюп, анга амал этерге керегин ангылады. Тёгерегине кьарады. Таш керекди! Не бир тыякчыкь! Сора кьуш Сиркиуге чапса, аны таш бла не тыяк бла уруп. Не медет, ыранда, терен кырдыкны тьобюнде таш кёрюнмейди! Арлакьда аууп тургъан чырпыланы кёрдю. Чабып барды. Котурдан бир чыбыкь сындырып алды. Терк окьуна улакьчыгъыны кьатына кьайтды. Аны бойнундан кьучакьлады. Эки шуёх да алай тургъанлай, кьуш, тюз окьча, энишге сюзюлдю. Илияс тыягъын ёрге тутуп сюелди. Ол энди ангылагъанды — кьуш улакьчыкьгъа чабады! Бир жол: «Кьушла бийикде нек учадыла?» — деп соргъанында аппасына, ол а: «Балачыгъым, ала жерде кьозуланы марайдыла», — деген эди. «Сиркину — кьозу тьююлдю», — деди бир акьылы. Бирси акьылы уа: «Болмасын да! Аман кьуш улакьчыкьны аяпмы кьояркьды!» — деп, кертисин айтды. Андан сора Илияс улакьчыкьны бойнундан тутуп, учхан кьушну тыякь бла тыяргъа хазырланды. Кьуш а тёппеде сын кьатады, ачыулу кьычырып, ары-бери жюзеди. Энди не этерик болур десе, ол а бир чакьда, тюз окьча, энишге учду. Илияс да секирип туруп, тыякьчыгъын эки кьолу бла да тутуп, улакьчыкьны юсюнде терк-терк булгъап башлады. Кьуш да бу жол бек жууукь келди, болса да, улакьны сермерге тыякьдан кьарыу тапмай, келгенича, артха бурулуп кетди. Алай Илияс да, ол кьысха такьыйкьачыкьда, кьушну ушкокдан атылгъан кьара чечмеле кибик, гитче, жютю кёзлери, кьыланч айланган жютю бурну, деменгили тыриакьлары кёрдю. Улакьчыгъыны бойнундан биягъыча кьучакьлагъанлай, кьуш ары жанында бийик кьаяладан ары аууп кетгинчи, кьарап турду.

Алай тура кетип, Илияс жукьлап кьалгъан эди. Уянса, ыранны тьоп жанында «О-ха-хай!» — деп кьычырдыла. Кьараса — улакьчыкь да кьатында отлай. Илияс секирип турду. Аппасы ыранга чыгып келгенин кёрюп, аны аллына чапды. Айхай да, Илияс ыранда болгъан ишни юсюнден аппасыла жукь да айтмады. Алай аппасы уа, мыйыкь тьобюндеа ышара, махтады:

— Жигит жаш боллукьса, балачыгъым! Уллу кьушну да хорлагъанса!

Тёппеланы Сулейман

КЪАРТ КЪАРГЪА

— Мен сизге, сабийле, богюн хапарны айчуланы, бёрюлени юслеринден угъай, кьаргъаланы юслеринден айттыркьма, — деп башлады Жарахмат-аппа. — Кьарайма десенг, кьарай, кёре да

билсенг, бизни хар бирибиз хар кюнде да сейирлик затлагъа тю-
бей, аланы кёре турабыз. Сиз гитчеликден окъуна табийгъатны
ариулугъун, жаныуарланы кылыкъларын билирге, кёрюрге юйре-
нип башларгъа керексиз...

Мындан алгъаракъда, орамда келе тургъанымлай, юч-тёрт
къаргъа, жолдан арлакъдагъы бир багушну къатында бир затны
тёгерегинден алып, аны бурунлары бла къагъып-къагъып кёре,
ашаргъа кюреше тургъанларын кёрдюм. Была не зат, не ашарыкъ
тапхан болурла деп, эс буруп къарадым. Ала, къадалып, къа-
гъып кюрешген зат ётмекни къатхан гиряхы болгъанын эследим.

Алагъа къарап, бир кесек мычыдым. Къаргъала, не бек кюреш-
диле эселе да, гиряхдан, баям, хайыр алалмазлыкъларын ангыла-
дыла, аны кьойдула. Багушну бирси жанына ётдюле да, башха
затланы чучхуй, къармай башладыла.

Къаргъала ётмек гиряхны къагъаргъа, ашаргъа кюреше туруп,
арлагъыракъда тургъан бир къаргъа аланы къатларына келмей,
алай сагъайып, алагъа къарап тургъанын кёреме. Бу къаргъа,
ышта да жашауу келгенледен болур эди: муну тюгю, къанаты да,
бирсиленича, алай сыйдам, жылтырауукъ туююлдю, «юсю-башы»
тозураракъ кёрюнеди. Жюрюгени, атлагъаны, ашха узалгъаны да
аны бирсиледен эсе сабыраакъды. Муну халында ашыгъышлыкъ,
сухулукъ да эсленмейди.

Жаш къаргъала, ётмек гиряхдан хайыр алалмай, арлакъчыкъ-
гъа кетгенлеринилей окъуна, къарт къаргъа гиряхны къатына кел-
ди. Аны кёпню сынагъан, темирча къаты, къара бурну бла бир-
эки да къагъып-къагъып кёрдю. Сора, къагъыуну, къабыуну да
кёююп, гиряхха бир кесекчикни къарап турду да, жуху бла бир
къыйырындан къаты къабып, жерден ёрге алды. Мен а, муну
умуту не болур деп, сейир этип, къарагъанлай турама.

Ахырында, къарт къаргъа, ётмек гиряхны да къапханлай, жан-
тая-жантая, арлакъдагъы жауун жаугъандан бери тургъан кёл-
чок таба тебиреди. Аны башына бир «аман акъыл» келгенин сез-
дим. Кёлчокню къатына жетгенлей, къарт къаргъа гиряхны суу-
гъа быргъады да жиберди. Кесек заманим алайла, ары-бери
жюрюй, жубана турду... Сора гиряхны кёлчокден чыгъарды. Къыр-
тиште элтди да, ашай башлады.

Аны ашай тургъанын кёргенлеринде, ол жаш къаргъала ашы-
на кьошулдула. Сермеп-сермеп, жибиген гиряхны чимдий тебире-
диле. Ала «хазыр ашха бисмилляла» болдула.

Къаргъаланы къадалып кюрешгенлерине кёре, гиряхны ашар-
гъа энди аланы кьолларындан келгенине сёз жокъ эди. Аланы
аллай бир жутлукъ этгенлерин кёртенинде, къарт къаргъа ала
бла сермешип, демлешип кюрешмедди. Гиряхны жаш къаргъала-
гъа кьойду да, арлакъгъа кетди.

Тейри, сабийле, адамла «къаргъабаш! деп къаргъаны дукъумун
бош хиликтя этерге кюрешедиле. Къаргъала къанатлыланы кёп-
леринден да акъылдыдыла.

— Бизни кьоншубуз Ысхакъны жашлары, кызлары уллула болгъандыла. Бирер юйюр болуп жашайдыла. Юйде энди Ысхакъ бла Айшат кеслери турадыла. Аланы бир алакат ийнеклери барды. Аны кёз башында уллу акъ къашхасы болгъаны ююн, атына Акъкъаш атагъандыла. Ол кумалы малды: уллуду, кырыулуду, сютлюдю. Кеси да бир тынч, огурулу малды, алай бизни тийреде, тутушуп, аны хорлагъан бир ийнек жокъду...

— Къарачы Назирчикге, хапарны атамы атасы Къайтукъдан эсе иги бардырады, тейри.— деди биягъы Масхут.

— Масхут, кьой, бёме Назирни сёзюм. Хапарын айтма кьой.

— Ысхакъны бир жубу, сары маскеси барды. Аты да Маскечик, бир да болмагъанча оюмлу, ангылаулу жануарчыкъ. Арбаларына башха адамны малын угъай, тауугъун да кьояргъа амалы жокъду. Къышда, ийнеклерин суугъа сюрюп, суу ичирип, жазгъыда уа жайлыкъда кютгенлей айланады.

Хапаргъа бек ийнанмагъанла да болдула, алай Назирни сёзюм бёлмей турдула.

— Маскечикни атына, кьубултуп, Айшат да, Ысхакъ да «Сюрючюбюз» деучюдюле. Анга къарагъан да ахшы этедиле. Маскечик семизчикди. Тюкчюгю сыйдамды, жылтырауукъду.

Танг жарыгъанлай, Ысхакъ ийнекни сауады. Айшат а Маскечикге ашарыкъчыкъ хазырлайды. Тегенечигине кьуюп ахшы тойдурады. Алай итчик, не бек тойса да, Акъкъашны олсагъатда сауулгъан жылы сютюден бир кесек ичмесе, ашагъаны татымаучуду.

Ийнекни саууп бошагъанлай, Ысхакъ аны орамгъа чыгъарады. Маскечик да ызларындан чыгъады. Ысхакъ а, экисия да ашыра, кычырады: «Хайда, маржа, Маскечик, сюр Акъкъашны. Тойдуруп къайтар!» Ол да, Ысхакъны сёзлерин ангылагъанча, чырма куйрукъчугъун ары-бери булгъай, кьулакъчыкъларын жумаракъ, кёзчюклерин кысаракъ этгенлей, кесин несини бутуна ышыучуду. Ару сёзюм сюймеген ким барды!

Ким да сейир этерча зат а неди десегиз, ол ийнек Маскени муратын ангылагъаныды. Маскечик, аны кьатына бек жууукъ барып, башчыгъып ёргерек тутуп, алгъа барып тебирегенлей, ийнек да атлап башлайды. Экиси да бир бирлерин алакат ангылайдыла.

Акъкъаш Маскечикни, ол аны арт бутуна жухун жетдире, алгъа тюртюрге итине тургъанлыкъгъа, бир заманда да табалы бла сермемейди. Аны кьой, итни умутун ангылап окъуна турады.

Итчикге жауунда, туманда, кызыуда да «солуу» жокъду. Маскечик кюн сайын Акъкъашны ол сиз таныгъан Сабанлыкъ башы сырт бла аударуп, Эменлини агъачыны ичи бла энишге эндирип, Жалпакъгъа чыгъарады. Анда кютеди. Акъкъаш отлай тургъан неда, тоюп, жатып тургъан жерде Маскечикни да кёрмезге онг жокъду. Ол, ийнекден кёзюм алмай, къарагъанлай турады.

Ингир аласында уа Маскечик ийнекни юйге атландыра баш-

лайды. Хар заманда да аны юйге бир кезиуде сюрюп келип тур-
рады.

Келе келгенлей, Айшат да, Ысхакъ да Маскечикге арну айта-
дыла, юсюн-башын сылайдыла. Аш ашатып, тойдурадыла.

Къоншулары Ысхакъгъа Маскечикни сюрюучю болургъа къа-
лай юйретгенсе деп сорсала: «Мен аны юйретип этгеним жокъ-
ду,— дейчюдю.— Бир-эки кере,— дейди,— ийнеки Жалпакъгъа
къыстаргъа биргеме келип тургъанды. Артда уа, аны ызындан ке-
си барып, сюрюп башлагъанды».

— Ыхы, дагъыда бир зат къошаргъа сюеме,— деди хапарчы
Назир,— былтыр уллу буз жаугъаны эсигиздемиди? Да ма ол кюн
Ысхакъ Айшатха: «Маскечигингден къол жуу,— дейди.— Бу къыя-
мадан ол хазна къутулалсын». «Да ол мен таныгъан тулпар-
чыкъ,— деди Айшат,— сен къарап тур, келиучю заманында, Акъ-
къашны да аллына этип, сау-эсен келип къалмаса».

Кертиси бла да алай болду. Ма санга Маскечик!

Толгъурланы Зейтун

КЪЫЗЫЛ ПАРИИ

Къар танг аласындан бери жауады. Къурта да жатады. Ашха-
наны къатында эрте сайлагъан пура терегини тюбюнде. Чулгъа-
нып, жухун къарын жылыууна къысып.

Кирпиклерине дери агъарып, алай жатады Къурта. Ашхана-
дан чыгъып хар озгъанны къарамы бла ашыра, мугурайгъан кезюн
жолдан алмай. Алай ары барса, бери келсе да, Шабазны тап-
майды.

Адамла ашханагъа алгъынча жюрюйдюле, уллу-гитче итлени—
сыйдам итлени — иелери «адежге алып», алгъынча ёрге-эниште
жюрютедиле. Чаришден сора атланы жюрютгенлей. Къурта ки-
шини унутмагъанды — адамын, итин да. Тансыкъларыгъы келип,
къар тюбюнден жашыртын къарайды. Аны уа танымайдыла. Тап,
таный эселе да, парийни сан этмейдиле.

Кимни эсе да талакъ солууун, аякъ тауушун эшитип, Къурта
бауурун жерге къысды, къалтырагъанын тыяргъа кюреши —
тыялмады: сууукъ эди, ач эди парий. Сюймей эди Къурта ачлы-
гъын, къарыусузлугъун да сыйдам, махтанчакъ итлеге сездири-
ге, къундузлай жылтырагъан тюгю жабагъы болуп къалгъанын
кёргозтюрге. Бютюв да эрттеден ганышы — макъакёз маскеге.
Ол а, тюз аллына келип, Къуртагъа аралып тохтады. Маскени
кёзлери не заманда да акъылсыз болуучу эдиле. Бусагъатда да,
кюлден чыкъгъан мияла минчакълача, жансыздыла. Баям, Къур-
таны ити ганыямай, алай ушатхан этип, сымсиреген болур эди.
Къууаныргъа бла къалыргъа билмей. Артда уа, танышы къойду,
жансыз кёзлерине жан кирип, хырылдады,— кетип къалмады. Ке-
тип а, маске телени болгъанды, кёл кенгдирир жерде кёл кенгди-
рип, зауукълукъ алмай, кесинден акъыллыны, къаршылуну аял-
сызлыгъына эрикгинчи къарап, къууанмай.

«Жат энди алай, акъ тебе болуп», — дегенча, макъакѣз маске, адыргы акылын жыйышдырып, кѣл кенгдиргенин сездирди. Неге эсе да татлыксынып, тили бла эринлерин терк-терк жалады. Со-ра, кѣзлерин жумуп, татлы-татлы юрду. Бу жол Къуртагъа юрмей эди, несине айланып юре эди: «Келчи, бу сейирликге къара, ѣхтем къызыл тебе улуу акъ сюек болуп жатады». Макъакѣз аякълары бла Къуртаны жухуна къар чачдырды: «Ма санга, ма санга!» Со-ра тохташып, несини тюбюнден ѳрге къарады: «Кѳремисе, мен му-ну къалай ырбынга тыяма. Ма энтда да...» Маске, дагыда жер тырнап, къар боранчыкъ этдирди.

Къурта, жухун къарын жылыуунда аайырып, башын шош-шош силкиндирди да, билинир-билинмез эрин къыйырын ѳргерек къайырып, тишин кѳргюзтдо: «Озма, бар жолунга».

Аны эслегенлей, маске, сылхыр болургъа жетип, къыжырыкъ-лап юрду: «Сен несиз, сен ачдан ѳле айланган, сен къош ийисли, дагыда тишлеринги кѳргюзтюргени кюрешесе?» Маске, барып, тынч жатып тургъан Къуртаны юсюне арсарсыз минди. Несине ѳхтем къарады: «Бу ол сен сукъланып, махтаучу парий туююлмю-до. Махтачы энтда да. Сиз, адамла, алайсыз. Игини амандан айыралмагъанла. Алыкъын мен бу парий кибиклени кѳллерини...» — Маске, арт аягыи ѳргерек кѳтюрюп, несини кѣзлерине аралып, ѳте тургъан ишине андан аперимлик изледи: «Кѳремисе?»

Къурта къарыусузлагъа кючюн сынатыргъа сюймеген, тѣзюмлю парий болгъандыкъгъа, кесин басычакълатыргъа, намысы-сыйы бла ойнатыргъа къоярыкъ туююл эди. Кесин къорууларча кючю аны бусагъатда да бар эди. Парий маскени, желкесинден тутуп, асыры бек къысмады, не десенг да къарыусуз, гитче затды, бир-эки силкиндирип, ол кишичкини аякъ тюбюне быргъады: «Кетер муну мындан», — дегенлей этип.

Маске, къолан быстырлай болуп, несини аллында жерге тийди. Алай ѳле тургъан парийге хорлатыр умуту жокъ эди: секирип ту-руп, улуп, сынсып, Къуртагъа атылды. Парий аны ал аягъы бла сермеп жиберди. Эшта да аямай сермеген болур эди: маске акъ къарда, къолан жюн гулмак болуп, сызылып, учхалап, дагыда тѳнгереп, жолну ары жанында терекге тийди. Тийгени бла, тенг, аягъы юсюне болуп, алынып къачды.

Маскени неси, энишге ийилип, къолуна тюшгенин алды — сы-заргъа уа базыммады. Къурта жилигине сууукъ ѳтгенин, ачлы-гъын-къарыусузлугъун да унутуп, ѳмюрюнде жарлылыктын сына-магъанча, къуйругъундан чѳкдю. Ал аякъларын жерге къаты тиреп, юсюнде къарын къагъып, тюгюн силкип, ач да, сууукъ да болмагъанча, несинден да айырылмай, ыстауатны жылыуун сезип, чѳгюп тургъанча, алай ырахат чегюп, Къурта акъ дунягъа ѳхтем къарады.

Шош акъгъан къаргъа кенг мангылайын тутуп, Къурта иги кесек турду. Къарын дауна хорлатып, къарыусузлугъуна баш перге сюймеди. Барып излесе, жубаныр зат табарын биле эди: ашханадан былайгъа тюрлю-тюрлю аш ийисле суумаи жетедиле. Алай, жаны сау къадарда, Къурта ол учузулкыну сынамаз. Сюрю-

уюн сакълай, къоруудай билмегенге ишсиз-кючсюз тургъан, ач болгъан тѣреди, айып туююлдоу. Бу оюму тамам ёчюлгюнчю, Къурта биягъы таышларындан экеулени эследи: ит бла аны несин.

Чичхантюк, оспарланып, нем къатымдады деп, базыныулукъ этип, бир заманда да Къуртагъа жууукъ келмегенди. Энтда да, жолдан бери ётмей, чѣкдю. Сабыр, сагъышы къарал. Чичхантюк тюрленмегенине, алгъышча сыйдамлай тургъанына Къурта эс бурду. Кесин асыры бек жаратып, омакъланыргъа суйсе да, акъыллы эди. Аны ючюн Чичхантюкню парий бек жаратханды.

«Сен махтаучу парий ким сюек береди деп сакълайды, кѣремисе»,— Чичхантюк, мор жухун кѣтюрюп, несине къарады да, бир-эки кере юрдю. Аны неси — эркин санлы, тизгинли адам, жеринден тепмеди, башын шош-шош къымылдатды:

— Алайды, харип, тозурагъанды. Залим а бек залим болуучу эди, эсимдеди. Ма, жазыкъ, ма,— Чичхантюкню неси, хуржунундан чыгъарып, къызыл парий таба не эсе да атды.

Таш бла ургъанлай, хыжы бла сермегенлей болул, Къурта тирри турду да, биягъы къуйругъуна чѣкдю. Чихантюкге бла аны несине ышанлап къарады. Алай не эталлыкъ эди, къарын дауундан эсе уллуракъ жюрек къыйынын кимге айталлыкъды...

«Сен бек иги парий боллукъ эдинг, иги нени къолуна тюшсенг»,— Чичхансырт, тизгинли кишиге ыразылыгъын билдирип, аны да ыразы этер акъылда, «ёшюнюн керип, бююн къубулуп, омакъланып юрдю. Аны ёшюнюнде тѣгерек къанжалчыкъладан тѣртюсю жылтырагъанына Къурта да эс бурду. Алгъын кѣргенинде, ала юч эдиле.

«Сен насыплыса, саугъаларынга кѣре, ишинг-жумушунг уллу болур, менича туююлсе».— Къызыл парий юсюн-башын силкиндирип, къарны къакъды.

«Жазыкъ да, жакыл да парий! — Чичхансырт биягъы юрюп, несин кесине къаратды.— Жумуш эте эселе, манга этедиле — жууундуруп, тарап, жыл сайын узунлугъуму-бийиклигими ёччелеп».— Сыйдам ит, ары-бери къымылдап, не да этип, ёшюнюнде жылтырагъанланы зынгырдаттады.

— Мен а сюрюню излей эдим,— Къурта бир жанына мудах къарады.

— Жахилсе сен.

— Мен сюрюююмю излей эдим.

— Андан эсе, къарнынга аш изле.

— Мен сюрюю излей эдим кютерге.

— Не талдынг, аны ючюн сапта ким ыспас этди, багушка атылып къалдынг,— Чичхантюк, туруп, кѣремисе дегенча, бир кесек жортуп къайгды: аны сырты ирлкин сыртындай эди, болсада жюрюшоу женгил кѣрюндю, негиси-заг билилмей эсе да, къарны ёрге тартылыпды.

— Мен бѣрюледен кѣп къозу сыйыргъанма, мен сюрюююмю излей эдим.

— Энди аны киши билмейди. Къалакъ болуп къалгъаныгы

көредиле. Къабыргъаны жашаугъа жарашдырып, башынгы кечиндир. Бу ашхананы тийресинде азмыды сюек-мюек. — Чичхансырт, къызгъыл-мор жухун ары да, бери да айландырып, хауаны жыйылады. Алай олсагъат Къуртаны жалкъасы къайырылып, кёзлерине къан чабып, къызарып къалгъанын эследи да, башын несини бутларына къысып, къарамын энишге ийди. Къурта дагъыда, алгъа атлап, къуйругъун къалач этди. Чичхантук омакъланыргъа бла кесин къубултургъа сюйгенликге, акъылсыз туйюл эди: тизгили несини артына бугъуп, къызыл парийни дыгъылына андан ары къатылмады...

Ашхананы босагъасына, кишини арбазына да бармазын Къурта биле эди. Сора къалай кечинсин? Жеринден къопмай, ёлюп къалыргъа неда мадар этерге керек эди.

Алайына дуппурчукъдан чаналары бла учхан сабийлени эследи.

Аланы ичлеринде шуёхчугъун кёрюп, Къурта, къуйругъун шош ойнатып, къулакъларын жумду: ыразы эди парий жашчыкъгъа — къолундан гыржын къаба тургъанды. Алай бошуна къапмай эди. Мындан бир талай заман алгъа, бююнча, юй мюйюшде мудах чёгюп тургъаны Къуртаны эсине тюшдю. Ол кюн шуёхчугъу аны чанасына жекгенин унутмагъанды, Гитче адамчыкъ не этсе да, Къурта къарыулап кюрешмеди: башын энишге тутуп, сюелип турду. Чананы тартыргъа керек болгъанын билялмай. Алай жашчыкъ бир татыулу заг къапдыргъаны, сора, арлакъгъа кетип, парийни алдап, ызындан элтирге кюрешгени жангыдан кёзюне кёрюндю да, терен солуду. Артда Къурта терлеп, суу-салам болуп, жашчыкъланы чаналарын тартып, аланы харх этдирип айланыргъа эринмей эди. Жашчыкъла да аны аш керекли этмей турдула. Не эди да, Къурта жумуш этип алгъанын ашай эди.

Жашчыкъ аны бу жол да эследи.

— Къурта, къайда тас болуп къалгъанса, теличик? — Жашчыкъ парийни бойнундан къучакълады.

Къурта, къымылдамай, шуёхчугъуну жылыууна, солуууна тынгылап турду.

— Былай нек къалтырайса, харип? — Жашчыкъ мудах болуп къалгъанын парий да ангылады, сора, къалтырагъанын тыялмагъаны ючюн ийменип, уялу башын энишге тутду.

— Къоркъма сен, бусагъат тойдургъан да этербиз. — Гитче адамчыкъ алай айтып, парийни чакъырды, ол жеринден темпегинде уа, биягъы бойнундан къучакълап, алгъа тартып кёрдю.

Къурта жашчыкъны кёлюне тиерге сюймей эди: къуйругъун шош-шош къымылдатып, къулакъларын жууашландырып къарады. Таулада кёк, акъ, къара къозучукълагъа къараучусуча. Жашчыкъ кеси да къозучукъ кибики эди.

— Сора нек унамайса келирге? Жылы, кычыуун къоллу гитче адамчыкъны ауазы тюрленнгенине жарсып, Къурта шош-шош сынсып, тыкъсып, жерге бауурланды, дагъыда туруп, жашчыкъны къолларын жалады: «Ёнкалеме, кёрмеймисе, чана тарталыр кючом болмагъанын».

— Сен ач блурса, тохта, мен бусагыат!..— Апы айтханы бла тенг жашчыкь кыуулуп кетди. Ол алай чабып кетип, юлериинден ашар зат чыгырып, Къуртагыа бервучю эди. Бу жол да аны ючюн кетгенин парий анылады..

Токумаланы Жагыафар

ШАЙТАНЛА АРАСЫНДА

(Алдарбекни хапары)

Энди кыругъандыла ансы, шайтанла эртте кеп болуучу эдиле. Ала адамланы алдап тургъандыла. Бир кыауумланы уа акыылдан окыуна шашдыргъандыла. Ала бла мени да бир тубешгеним, бюгюн кибик, эсимдеди.

Курнаятны баш жаны жилин жырмиз агъач эди. Ары баргъан — не тас болуп кыала эди, неда андан шайтанлы болуп чыгыа эди. Нек десегиз, ол агъачны ичи шайтандан толу эди. Аталары айтылгъан батырла окыуна ары кирирге базынмагъандыла.

Бир жол манга Холамда Усхур элге барыргыа тюшдю. Эл-элледен жыйылып, бек кыарыулу жашла анда базук сындырып эрише эдиле. Киши да сындыралмагъан бугыа базукну сындырып, ёчно мен алдым. Ёчге салынган а бир бош затмы эди — кыуш кыанатлы кыолаи ажир! Алтын жогуени бла!

Анга да минип, Курнаятха кыайтдым. Юйге келсем, атам, анам да, кыарындашларым да жилий тура эдиле.

— Не болгъанды сизге? — деп, гузаба этдим, атымдан терк тюшюп.

— Отубуз кемюлгенди, эшигибиз жабылгъанды! — дей, анам юсюме кыапланды.— Шамсачыкыны шайтанла алып кетгендиле.

— Кыалай бла?

— Итибиз бла ойнай-ойнай, агъач кыыйырына баргъанын керген эдик. Биз чабып жетгинчи, думп болду да кыалды.

— Итибиз а?

— Агыачда юрюп айланады, Шамсаны излеп.

Ауузлугъун чайнай тургъан кыолаи ажириме миндим. Ахлуларым, жилигъанларын селейтип, манга кыарадыла.

— Кыайрыса? — деди анам, ёзенгиге жабышып.

— Шамсаны излерге,— дегенин айтдым.

— Угыай, балам, угыай! Отдан чыгып, жалыннга киргенлей болмайкы! — деп, анам жүрексинип жилиады.

— Кыой, Алдарбек! Агыачдан шайтаны болуп чыктысанг, ол ачыуну кетюраллыкь туююлбюз,— деди атам да.

Мен ала айтханыга кыарамадым. Эгешчигиме асыры кюйгенден, жүрегим кызыл жинк болуп кыалгъан эди.

Кыолаи ажирини жогуенин бошлагъанымлай, ол эки арт агыгына шивш турду да, ракетача, кекге атылды. Асыры кыаты жел ургъандан, кезлерини ачалмадым. Кыулакжларым да бегитилдиле.

Бир заманда агым бийик кыаяланы юслери бла чабып баргыа-

нын эселедим. Эселедим да, зтык жогенин тартдым, төгерегиме кырадым. Таулааны, сыртлааны да кылын агыач басып, Курнаят көрюнмей эди. Алайда, кыайры барыргыа билмей тургъанымлай, онг жанымда кыаягыа ёрлеп келген бир улуу кыара жилинны көрдюм. Олсагыат эки акъ кыарылгыач учуп жетдиле да, жилиусыйыг эте, кеслерин жилин таба атдыла.

Кыарасам — кыая тырхыкда уя! Ияда уя — балачыкыла! Жилин аланы ашаргыа бара. Ол, аузун ачып, бойнун уягыа созгъанлай, садагымы тартдым. Огъум, учуп барып, аны кёзюне тийди.

Кыара жилин кыаядан энишге сызылып кетди. Учуп келип, ол эки кыарылгыач эки имбашыма кыондула. Кыондула да, ариу-арну жырадыла. Сора аладан бири, жытю борунчугыу бла кыанат жыбюн чучхуй кетип, бир жыбюн юздю да, аны манга бере, адам тил бла айтды:

— Игиликге — игилик, кыарындашыбыз! Ма бу жыкню ал да, онг хуржунунгда жырюют. Керек заманда кыолунг бла мынга тие турсанг, дунияда сени бир киши да алдаяллыкъ жыюлдю.

Мен кыарылгыачны жыкжюгюн хуржунума салдым. Сора эки кыарылгыач да учуп кетдиле. Кыон батып, кёз байлана, агыач ичинде бир талачыкыгыа жетдим да, атдан жышдюм. Атымы да отларгыа бошлап, кече алайда кыалыр муратда жымушакъ кырдыкга жыандым. Бек арыгъан болур эдим ансы, олсагыат окыуна кыалкып кыалдым.

Бир ауукъдан кыулагыма кыобуз согъулгъан тауушла эшитилдиле. Уянып башымы кёжюрюп кыарасам, арлакыда — отла жана, кыазанла кыайнай. Той бара, жашла, кыызла тепсей. Бир мыйыкылы киши кыобуз согыа. Эки ариу жаш, аны эки жынында олтуруп, дауурбасланы дангырдата! «Бу тийреде эл, журт кёргеменем. Была кыайдан чыкыдыла?» — деп тамаша зтип тургъанымлай, бир бухар бёрклю киши кыатыма келди.

— Алдарбек, сенмисе? — деди ол, сейирге кыалып. — Мен а игирли бери бу атлы кимди деп турама. Не ышанлап-ышанлап кыарайса? Таныйалмаймыса?

— Угыа-а-ай, — деп акыыл жууап бердим.

— Мен анангы кыарындашы Хабалайма, — деди бухар бёрклю. Эслеп кыарасам, ол а кертиси бла да Хабалай! Эсде-бусда болмай тургъанлай, анга жыбегегиме бек кыуандым.

— Кыайдан чыкыгъанса бери. Хабалай? Бу не жыюду? — деп сордум.

— Была чыганлыладыла. Тау артына аууп барадыла. Бизге кыысха жолну кёргюзт деп тилегендиле да, угыай дерге болмагъанма. Тамбла Теке ауушуна дери ашырып, ызыма кыайгырыкыма. Кесинг а не айланаса?

— Эгешчигими шайтанла алдап, кыайры эсе да алып кетгендиле да, аны излей чыкыгъанма.

— Ай-хай, не аман болгъанды. Бирге излейик. Бу чыганлыладыла да сорайыкы. Жолда-кыолда эслеген эселе уа...

Хабалай бла мен той бара тургъан жерге келдик. Чыганлыла,

мени сыйлы кѳонакча кѳерюп, бир ариу кѳойюзге олтуртдула. Аллыма жюз тюрлю ан салдыла.

— Аша, кѳонак, аша! — деп, кѳаты болдула.

— Эгешчигими тапхынчы, жукъ ашайлыкъ тѳойюлме,— дедим.

Чыганлыла кѳуш-муш этдиле. Хабалай, келип, кѳатыма олтурду.

— Была бек чоимартладыла. Ашларындан кѳапмасанг, жанларына тиер,— деди.

— Кѳабаллыкъ тѳойюлме. Эгешчигими ачыуу тамагъымы буууп турады,— деп, уамаадым.

Мен алай айтыр-айтмаз, аллыма бир ариу кѳыз келди. Аны ариулугъун айтып да жетишдираллыкъ тѳойюлме. Алтын сыргъалары имбашларына жете. Бир инчгебел, бир субай. Ахырысы, кѳайда болгъанымы да унутуп, аузум ачылып кѳалды.

— Бу кѳыз сени тепсерге чакъырады,— деди Хабалай.

Чыганлыла, гюрен тохтап, аяусуз кѳарс уруп башладыла. Мен а ол ариу кѳыз бла исламейге чыкъдым. Санларым асыры женгил ойнагъандан, кесиме кѳанатла битген сундум. Кѳыз да бир алапат, бир ариу тепсей эди.

Тепсей тургъанымлай, эгешчигим «дыркъ» деп эсиме тѳюшдю да, санларым бошайдыла. Мени халымы кѳерюп, кѳобузчу кѳобуз сокъгъанын кѳойду.

— Не болду санга? — деп, ол кѳыз сейирсинип сорду.

— Эгешчигим... Эгешчигими излерге керекме,— дедим мудахсынып.

Ол кезнуде агъачдан уку кѳычыргъан таууш эшитилди. Мен анга сагъайдым. Бирсиле уа кѳууанч бет алдыла.

— Эгешчигинги тапхандыла! — деди Хабалай, мени кѳучакълап.— Кѳеремсе, была кѳаллай огъурлу адамладыла!

Олсагъат кѳарангы агъачны ичинден бир кѳауум чыганлы чыгъып келди. Биряни кѳойнууда уа — мени эгешчигим, Шамсачыкъ!

— Алдарбек! Алдарбек! — деп эгешчигим, жиляп, кесин манга атды. Сора эки кѳолчугъу бла бойнума чулгъанды.

— Эгешчигинги сау-эсен табылгъаны ючюн жангы той этейик. Ашайыкъ, ичейик,— деп, чыганлыла алгъындан да жарыкъ болдула.

Мен жериме олтурдум. Хабалай, алгъыш этип, боза аякъланы алдырды.

— Ичме! — деди Шамсачыкъ, мен гошпаны аузума элтгенлей. Хабалай ачыуланды.

— Сабий кѳызчыкъ уллуланы кѳатларында тылч олтуруп турурга керекди,— деди ол.

Чыганлыла да тынгысыз болдула. Мени бла тепсерге ариу кѳыз а келе келип, Шамсачыкъны кѳатымдан алып кетер уиут этди. Мен уамаадым. Эгешчигим кеси да уамаады. Биягъы боза аякъны аузума элтп башлагъанымлай, Шамсачыкъ жингиргиме тийди. Аны алай этгени мени сагъайтды. Кѳарылгъач берген тюкчюк эсиме тѳюшдю. Аны хуржунумдан берн чыгаргъанымлай, тѳ-

герегим куйрукьлу шайтанладан толуп кьалды. Анамы кьарындашы Хабалай а — мюйюзлеу шайтан. Мени бла тепсеген кьызны уа соргъан да этмегиз. Аны жапысыдан адам угъай, жаныуар да кьоркьур эди. Шайтанла, ары бери кьачып, думп болдула. Отла да жокъ, кьайнагъая кьазанла да жокъ. Эгешчигим бла мен кьарангы агъачда кьалдыкъ.

* * *

Шамсачыкъны кьойнума кьысып, юйге кетер кьайгъыгъа кирдим. Алай кьайры барыргъа билмей эдим. Атым да жокъ. Агъачдан чыгъар жол излей, аман кюнюм башыма келди. Кьарыууму тауусуп, амалсыз болуп тохтагъан кезиуумде, кьолан ажирни кишнеген тауушун эшитдим. Асыры кьууанигандан, арыгъанымы да унутдум. Ол чинар терекге тагъылып тура эди.

Шабат кюнню эрттенлигинде эгешчигим да, мен да элибизге келдик. Курваятчыла кьууанып, бизни аллыбызгъа кьарап тура эдиле. Ол кюнден сора агъачларыбыздан, тауларыбыздан да шайтанла кьурудула. Кьурумагъан эселе да, мени кёрселе, ахлары кетеди.

Акъ кьарылгъачны кьанат тююю хуржунумда болгъанын ала биледиле. Аны ючюн сыгъадыла менден.

АЛДАРБЕКНИ ЖАНГЫ ХАПАРЫ

Ахшы жашчыкъла, ариу кьызчыкъла! Тапчыкъ олтуруп, китапны ачдыгъыз эсегиз, мен сизге энтда да бир хапар айтайым.

Сиз, шендююю адамла, чабышыуну бек сюесиз. Алай, мен жаш заманда алай чабышыучу эдиле, алай... сиз алай чабаллыкъ туююлсюз. Огъесе, ётюрюкюю айтама? Да, алай эсе, узун сёзюю кьысхасы, хапарны башлайыкъ.

Бир жол, бююнча эсимдеди, тёрт жюз жыл мындан алгъа, ханыбызны туугъан кюню болады да, халкъ майданига жыйылады. Мен да барама ары. Хан, кьаласындан чыгып, тышында алтын тахтасына олтуруп тура эди. Эки ариу кьызы да — кьатында.

— Манга хурмет этип, бери жыйылгъаныгъыз ючюн сау болугъуз! — дегенини айтды хан. Сора бегеюллеринден эки деу кишини кьалагъа жумуш бла ийди. Бир заманда ол кишиле, эки машок бла бир алтын келтирип, ханны аллына салдыла.

— Мени намысыма аталгъан, бу сыйлы байрамда беш жюз чакъырымгъа чабып ким озса да, бу алтыны анга берликме! — деди хан.

Аны эшитгенлей, менме деген пелиуан жашла, назик санлы жигитле да алгъа чыкъдыла. Алада байланы, бийлени жашлары да бар эдиле. Ханны ёзюрлерини туудукълары да... Ала, эмилек атлача, тыпырдашып, белги берилгенлей окъча атылыргъа хазыр эдиле.

«Кесими бир сынаг кёрейим»,— деген сагъышда мен да, барып, алагъа къошулдум.

— Алдарбек, сен а къайрыса, харип, бу назик борбайларынгы солургъа къоймай! — дегенни айтып, ызымдан кюлгенле да болдула. Кертиси бла да бу чабышыугъа чыкъгъанланы къатларында мен алай бек къолайлы да кёрюне болмаз эдим. Алай энди къайтыу жокъду.

Чабарыкъ жолубузда хар эки чакъырым сайын экишер сюдю салынды. Алай бла чабышыу да башланды.

Биз, Къара тенгизге жетип, андан артха къайтыргъа керек эдик. Ол а тамам беш жүз чакъырым бола эди...

Жюз бла он жети чакъырым чапхайдан сора, артха бурулуп къарасам — киши да жокъ. Барысы да мени озуп, алгъа кетип тура эдиле. «Тейри, бу уа ишден туююлдю»,— деп, мыллыкны алгъа атдым. Къулакъ жанларым бла жел асыры шууулдап озгъандан, зат да эшитмейме. Къара тенгизге жетгенимде, алайда тургъан сюдюле айтдыла:

— Алдарбек, къой, харип, бошунакъгъа ёпкелеринги кюйдюрме. Бирсиле былайдан эртте озгъандыла. Ала энди, баям, къалагъа окъуна жетген болурла.

Бу сёзлени эшитгенимде, алай ачыуум чыкъды, алай, ахырысы, жүрегим жанышмы кетеди деп болдум. Санларым жыялача къатдыла. Сора, чапхан алай эсе деп, желден, угъай, окъдан да женгил атылдым. Мен озгъан жерледе, терекле бююлюп, ташла жарылып къала эдиле.

Бир кесекден Шайтан ёзени деген ачыкъ талагъа жетдим. Узакъда чабып бара тургъан жашланы кёрдюм. «Энди уа къыйын туююлдю иш!» — деп, бютюн да къызындым. Жол жанында жашыл байракчыгъы бла сюелип тургъан бир сюдюню кёрдюм.

— Аперим, Алдарбек! — деп къычырды ол. Алай манга къууаныргъа алыккын эртте эди. Ол мен озгъан жашла артда къалгъанла эдиле. Алларында ким болгъанын сордум.

— Аслан пелиуан! — дедиле ала. Аны эшитгевлей, бир кесекчик абызырадым. Ол ханны биринчи ёзюрюню жашы эди. Айтылгъан жигит. Къуууп жугъутурну тутуучу. Болсада, санларыма жангыдан кюч къуюлгъанча болуп, алгъа атылдым. Былайда мени учхан къанатлы да хаза жеталмаз эди.

Бир заманда Дылгам тебе деген уллу сыртны башина чыкъдым. Аслан пелиуанны кёрдюм. Къууаныгандан теппем кёкге жетгенча болдум.

— Экинчиге Алдарбек барады! — деп, сюдюле бир бирге къычырып, халар бердиле. Мен а Аслан пелиуанны ызындан болдум. Ол ташдан ташка, таудан таугъа секире, жугъутурча бара эди. Бир заманда ол, артха бурулуп, манга къарады да, кёзю къагъып ачхынчы, окъ атылгъанлай, думл болуп кетди. Мен да, биттеу кючюмю жыйышдырып, сызылдым. Къыскасы, къалагъа жетерге жети чакъырым къалгъанда, теги болдукъ. Алты чакъырым къалгъанда уа мен Аслан пелиуанны озгъанымы бирсиле да кёрдюле. Хапарым ханга жетгинчи, мен къалагъа жетдим.

Къаланы аллында, майданга жыйылып, сакълап турган халкъ мени къолларына кёгюрдюле. «Жашасын бизни Алдарбек!» — деп кычыра, ханны аллына элтдиле. Эки да машок алтынны аллыма салдыла. Алай, манга не алтындан да халкъ ыспасы бийик болганы себепли, ахчаны жарлылагъа юлешип кыйдум.

Цораланы Солтан

АТ БЛА ЭШЕК

Тау элени биринде, къоншула болуп, эки киши жашагъандыла. Бирини аты болганды, бирини уа — эшеги. Къаратор дегендиле атха. Кёкбаш дегендиле эшекге.

Къаратор бла Кёкбаш эрттен-ингир бир бирге тюбей-тюбей тургъандыла. Жагъагъа барып, суу да иче эдиле. Жагъа тюзде кырдык да отлай эдиле. Къаратор, туурадан къарап, быллай бир затха сейир этгучю эди: аллында ариу кырдык бола тургъанлай, барып, багушда жубанып башлаучу эди Кёкбаш. Сора кюн кызыуда кюлге тёнгереучю эди. «Эшекни бир оюну болур, ол да кюлде болур», — деп къоя эдиле кёргенле.

Жазда, жайда — иш къайнагъан заманда Къаратор бла Кёкбаш бир бирлерин бек аз кёре эдиле. Кюзде уа бютюн да тюбешир заманлары жокъ эди. Тирлик жыйылып, бичен ташылып бошалгъандан сора, эшек, бираз башына бош болуп, ары — орулгъан сабанга атланганды. Жолгъа чыккыганлай, Къараторгъа тюбегенди.

— Жол болсун, шуёхум! Къайры атланганса? — дегенди Къаратор.

— Сау бол, — дегенди Кёкбаш мудах ауаз бла. — Орулгъан сабанга барама. Жубаныргъа.

— Къалай тураса? Эрттеден бери да кёрюнмейсе.

— Къалай турлукъма? Кечинирге кюрешеме. Бир алаятмы тургъан сунаса!

— Къарайма да, харип, жашауунгъа хазна туююлдю сора.

— Тюз айтаса. Хазна туююлдю.

— Ашмы бермейдиле санга, сууму ичирмейдиле, шуёхум?

— Асыры башы бла этмей эселе да, аш да бередице, суу да ичиредице.

— Да сора уа?

— Да сора... Не кёп ишлей эсем да: не бек туююле эсем да, мени сыйым жүрюмейди. Болд ыспасын этип къоядыла. Сыйым арталлы да жокъду.

— Къалай жокъду, таланган?

— Ма алай, Ийнеки, Бузоуну, Эчкини, Къойну менден кёп да сыйлы кёредиле. Ол угъай эсе, Ит да сыйлыды менден. Ийнек да, Бузоу да, Эчки да, Къой да мен ташыгъан биченни ашайдыла кыш узуну. Алагъа — бичен, манга уа — мулхарчыкъ. Ала-

гъа — жем, нартюх, арпа, манга уа — къышхырчыкъ. Нем итине да бек сакъды. Худурну окъуна анга жылытып береди. Мени уа, сау кюнню ишлетип-ишлетип, илгирде эшикте къыстап къояды. Қбайшайса сен — кече жылы бауда къаласа, биченни бек арлуун ашайса. Биченден эриксенг а, сени аллынга нартюх, арпа жем саладыла. «Эшек ишлер, ат ашар», — деп бошму айтхандыла?

— Да мен да бергенлерин ашайма. Манга не кѣлкѣалдынг барды?

— Санга, шуѣхум, кѣлкѣалдым жокъду, жарсыууму бил деп айтама ансы.

— Алай эсе, Кѣкбаш, тюз да ненг малларына аш салгъанлай, барып, алагъа къошулуп, ашап башла.

— Алай этип кѣргенме, алай нем унамайды. Сыртымда къазыкъ ойнатып башлайды.

— Жарсыма, харип, Кѣкбаш, жарсыма. Бара-бара, хар не да иги болур. Қыш солурса. Мени да бир бек тынчлыкълы жашагъан сунма, — дегенди Қъаратор. — Жазда, жайда да мени жетдирмеген жерлери къалмагъанды. Тауда, тюзде да айланганма, къууанчлагъа, бушуулагъа да баргъанма. Кюз келгенли бери уа, ой, неча кере чаришге чапханма мен! Бир жол, чариште аягъымы терс басып, иги кесек заманы акъсап айланганма.

— Насыплы, чаришге барыр онгу болгъан! Мен а кюн сайын ишлегенлей, туйюлгенлей турама. Бир-бирде жюгом асыры ауурдан сюрюшген окъуна этнучюме. Отуннга да, тирмениге да мен барама. Баралмасам, тыякъ бла туйген болмаса, жан аурутхан а жокъ. Айтып турсам, жарсыууларым тауусулдукъ туйюлдюле. Сен а къайры барлыкъса бююн, Қъаратор?

— Бир жары да угъай. Шауданнга тигелеп, суусабымы къандырып, солугъан этерикме.

Қъаратор, тауурусу жылтырай, шауданнга тигелегенди. Салпыкъулакъ Кѣкбаш а орулгъан сабаннга кетгенди. Кюн узуну анда жубанып, кѣз байлана, юйге къайтханды. Келе келгенлей, хуна жанына къысылгъанды да, ѳретилей къалкъыгъанды. Сора тюз кѣргенди, бир иги тюз. Жер башы кѣк кирдыкдан толуп кѣргенди ол. Иесини арбазында отуну да кѣп, ун да къанчыкъ бла, къалау-къалау болуп. Чаришге да чапханды Кѣкбаш.

Кечени бир заманында къар ууакъ-ууакъ жаууп башлагъанды. Кѣкбаш уялмагъанды. Сирелгенлей, къалкъыгъанлай тургъанды.

— Учух! — деп, уягъанды аны иеси эрттенликде. — Кымьлда, Кѣкбаш, кымьлда! Огуннга барабыз.

Қъар да жауа, Кѣкбаш отуннга тебирегенди. Бара-бара жолдан къарап, Қъараторну нерленип, жюгелленип тургъанын кѣргенди.

— Мен къыйынлы биягъы огуннга барама. Сен а къайры ахшы жолгъаса?

— Тойгъа! — деп, жарыкъ айтханды Қъаратор. — Мени лема къоншу элде жашагъакъ эгечини жашы бюгече къатын алгъанды.

Бу кыар жаугъан кюн стунигамы бараса?! — деп кычыргъанды агны неси кьоншусуна.

— Хау. Кыар жаугъанлыкъгъа — кыайгъырмаз. Кёкбашны жаны темирденди, — дегенни айтханды эшекни неси.

Шауаланы Миналдан

ТАШЫУУЛДА

Алгын колхозлада чалгъы чалгъан, дырын жыйгъан, батан ташыгъан, гебен этген, тиш кыалагъан машинала болмагъандыла. Хар кыайда да адамла биченни кюл бла этип, гебенлени уа атла бла, ёгюзле бла ташыгъандыла. Ёгюз тартхан гебеннге «ёгюз гебен» дегендиле...

Таулада ташыуулу заманы эди. Мукай бла Чукай шабат кюн, школгъа бара, дерследен сора нигирге дери Юзmez талада топ ойнаргъа келишдиле. Бир кесек баргъанлай а, Чукай тенгине айтды:

— Тохта, антыбыз а? Антыбызны унутупму кыйгъанса?

— Аталарыбызгъа жигер кишиле болургъа айтханыбызнымы?

— Андан сора уа?

— Андан сора уа не?

— Батыр болургъа, керти сёзлю болургъа деген эдик да!

— Иги окъургъа, не тюрлю хайырлы ишге да юйренирге дегенибиз а? Аталарыбызча, татлы тенгле болургъа уа айтмагъанмы эдик?!

— Айтхан эдик. Бир бирибиз бла эришип окъургъа да айтхан эдик.

— Сора топ ойнаргъа бармайбызмы? — деди Чукай.

— Бармайбыз. Ташыуулгъа барайыкъ. Гебен тартхан ёгюзлени сюрлюкбюз. Бийик гебенлени башларына чыгъып, зауукъ этербиз! — деди Мукай.

Эки жашчыкъ да ачысала — жилимазгъа, ата-аналарына бирледен тарыгъып келmezге бек сакъ эдиле. Ала школдан бош кюнлеринде аталары бла ишге барып, болушургъа бек сыйгендиле...

Чаба барып, эки жашчыкъ да жол айырылгъанда тохтадыла. Юзmez таладан кычырып, аланы тенглери топ ойнаргъа чакъырдыла.

— Бусагъат! — деп, Чукай ойнаргъа алланды.

— Кыайрыса? Биягъында этген оноубузну унутханмы этдинг? Антыбыз а? — деди Мукай.

Сора Чукай, тилеген ауаз бла мурулдады:

— Шо бюгюнчюк чакълы бир ойнасакъ не боллукъду? Кел, бир кесек ойнайыкъ да, шуёхларыбызгъа да кыалай ойнаргъа керек болгъанын бир кёртюзтейин.

— Кыруу ойнап турсакъ, этген муратыбызгъа жеталмай кыаллыкъбыз, — деп, Мукай унамады.

— Кел, алай эсе, школгъа теркирек жегейик, — деди Чукай. Юзmez талада топ ойнай тургъанла та ба кырай.

Жашчыкѳла школѳа чабып жетдиле. Иигирде уа экиси да аталарындан бирча тиледиле:

— Аття, тамбла ташыуулѳа мени да элтчи,— деди Мукай.

— Тамбла ташыуулѳа мени да элтчи, аття,— деди Чукай.

Эрттен бла эртте туруп, Мукай да, Чукай да аталары бла бирге ташыуулѳа атландыла. Алаңи ойнарѳа суйгенлерин сѳзлери не кертчи болургѳа суйгенлери хорлады. Антлы шуѳхчукѳла, айланч жол бла барып, Эмендени башына аталарындан алѳа чыкдыла. Къарасала — дуня кенг, кѳк да жууукѳчукѳда. Бир талай гебен сюелген Кюнлюм бет да кюнден толуп.

— Къарачы не къадар гебен барды! — деп къычырды Чукай.

— Сары тюзде уа мындан да кѳндю,— деп кѳюйду Мукай.

Бир кесекден а, ѳгюзлени да сюрюп, жашчыкѳланы аталары жетдиле. Ала бек къыйырда гебенни жанында олтуруп, бироз солудула да, ишши кѳолѳа алдыла, Мукай атасы бла жыяу жолчукѳну гебен жанында гебенлени, Чукай да атасы бла ол жыяу жолчукѳну огъары жанында гебенлени ташып башладыла. Жашчыкѳла аймюбюз ѳгюзлени сюредиле. «Хайт-хайт!» — деп, чыбык ѳйнатадыла «Хайт-хайт! Теркирек атлагъыз!» — дейдиле. Аталары чыдыла бла, жипсе бла гебенлени баласлагѳа тыгъылы къысып бошагъынчы, жашчыкѳла ѳгюзлени алларында сюелдиле.

Атасы гебенни бадаѳа тап къысып, ѳгюзле таба атлагъыктай, Мукай, жипден тутуп, гебенге миьди

— Къайры миьгенсе, хайырсыз! — деди атасы, ѳгюзлени баш бауларындан тута.— Чартлап кетерсе, олтур да, жипден къаты тут!

Чукай, жукѳ да айтмай, сейирсинип, сукѳланып къарады.

— Махтанма,— деди атасы Мукайѳа.— Махтанма да, жипден къаты тут. Чартлап кетерсе!

Мукай а, асыры къууаннгандан, чыбык ѳйната, атасыны айтханын эшитмегенча этип кѳюйду. Сора, кѳркѳгъанын билдирмеге кюреше, тенгине эшитдирип, жырлап башлады:

*Мен жипден да тутмайма,
Мен жукѳдан да тутмайма,
Кѳркѳмайма, кѳркѳмайма!*

Тюз да ѳгюзле дыркѳгъа жетгенлей, гебен аккул болду да, жашчыкѳ олтурѳган жеринден чартлады. Ол, сызылыш келип, гебен алдына тийди.

Атасы аны «уакѳ!» деген тауушуна бурулду. Бурулду да, жашын алѳынныгы жеринде кѳрмеді.

— Къайдаса?! Къайдаса, жаш?! — деп, ѳгюзлени тохтата, гузаба этди.

Олсагъат Чукай бла атасы да алайѳа чабып жетдиле. Гебенни этген басып, къарал-къарагъынчы бичен къатыш сѳйрелген Мукай а балас артында уллу токалалша ушал жата эди. Чукайны атасы, чабып жетип, аны аягъы юсюне сюеди да, башын сѳлай айтды:

— Жугъунгу ачылдынгмы, бала? Жугъунгу ачылдынгмы?

— Тобугъум бла жингиритим бир кесек ачыгъандыла, — деп мурулдады Мукай.

— Кесинги тыймасанг, андан да аман болурса! — деп ачыулан-ды атасы.

— Ай хомух, сен киши тыйолмюсе? Бурнуңгу нек терк-терк тартаса? — Жилияма. Жиззе болма, — деди Чукай да, кюле-кюле. Тенгини кюлгени Мукайгъа ачыу тийди.

Ишлей-ишлей келип биченчиле тюш азыкъгъа олтурдула. Чукай, бирсиледен теркирек ашап бошав, нек эсе да къонгур ёгюзю аллына келип сюелди. Билмей тургъанлай, ёгюз, мюйюзюч аны бел бауна илиндирип, башын ёрге хыны силдеди. Чукай, ёгюзю юсю бла сызылып барып, «горф» деп жерге тийди. Чукайны атасы, къоркъуп, жашы таба чапды. Алай ол жетгинчи, Чукай, жыгъылгъан жеринден секирип туруп, чыбыгъын да сермеп, ёгюзге чапды.

— Мюйюзюңг тюшерик! Мени да танымай! — деп, ол чыбыгъы бла ёгюзю башына уругъа керилди. Уругъан а элмеди.

— Ёгюзю не терслиги барды? Кесинг терссе! — деди атасы.

— Биригиз гебен тюбюне, биригиз да ёгюз мюйюзюне кесигизни атып ойнагъаныгъыз сейирди, — деди Мукайны атасы.

Мукай а къыл-къыл этип кюлдю.

— Кёрдюңгмю? — деди Мукай, — манга кюлгенинг къалай терк жетип къалды! Экибиз да тенг болдукъ. Кел, бюгюн мында бизге болгъан ишлени кишиге айтмазгъа сёз берсинк!

Мукайны алай айтханын Чукай жаратды. Сора экиси да ташыуулда кюлкюлюк болгъанларын кишиге айтмазгъа деп, бир бирге сёз бердиле.

Шауаланы Хасан

АХМАТ ИШЛЕГЕН СУРАТЛА

Ол Ахмат ишлеген сурталаны сиз бир кёрге эдигиз! Ахмат бир да болмагъанча закый суратчыды. Ол ишлеген суратлагъа, кёзюңгю алмай, къарап турлугъуңг келеди.

Алай ол къанбуз Сафар а аланы хыликгя этерге кюрешеди.

— Была неге ушайдыла?! — деп, Сафар, эринлерин чюелтип, кёкюрекнигини кётюрюп, Ахмат ишлеген стуратланы ары-берип тюртдю.

Бир кюн а Сафар, аланы юлгерине келип, Ахмат бир бек жаратыучу суратны, стол юсюнден алып, юй тюбюне атып къойгъанды.

— Не этесе, сен!? — деп, Ахмат, ачыулазып, Сафарны бир жанына тюртдю. Суратны къолуна алып, кёк кёлекнигини этеги бла букъуну сыйпай тебреди. Сора, китапла тургъан шкафны мяяласын ачып, суратны ары салды.

— Тейри, сен махтапчакълы уа! — деди Сафар, бир кесек ты-

нгылагъандан сора.— Мен а аллай сурат ишлеялмазмы сунаса? Кеси да не кужур суратды. Къолунда къалпагъы, юсюнде жамычысы...

— Сен аны къалай таныялмай тураса? Ол мени тамата къарындашым Хамитди. Сыртдан аууп баргъан сюрююп артха къайтарып, солургъа олтуруп тургъан кезиучюгюдо.

— Ол Хамитге арталлы да ушамайды! Ха-ха-ха!

Сафарны ол этгени Ахматха бек ачыу тийди. Мудах болду. Юдегиле барысы да сурат Хамитни кесине тюз да союп къааплагъанча ушайды деп турадыла, тенги уа былай айтады. Сафар бюгюн Ахматлагъа келип, андан шахмат ойнаргъа юйрет деп тилеп, дагъыда ол ишлеген суратны уа хыликгя этеди.

«Охо, харип... Мен а сени не шахмат ойнаргъа, не сурат ишлерге да юйретирик туююлме»,— деди Ахмат ичинден. Сора, ол «Хар затны да билирге сюеме» деген китапны къолуна алды да, барып, диваннга олтуруп, аны чапыракъларын аудура башлады.

Сафар а сюелген жеринден тепмей турду. Ол, жалгъан жетел этип, кесини юйде болгъанын Ахматха билдирирге кюрешди. Алай Ахмат анга башын кетюрюп да къарамады.

Бир кесекден Сафар былай айтды:

— Охо, да сен да келиучюсе бизге... Мен ойнаргъа жёнгер тапмазлыкъмы сунаса?

Ол, ачыуланып, юйден чыгып кетди. Ахмат Сафарны ызындан чабаргъа да умут этди. Алай... жаланда терезени ачып, тышына:

— Епкелеуюк! Епкелеуюк! — деп къычырды.— Охо, ызынга къайт! Шахмат ойнайыкъ, дерслени да бирге этербиз!

Алай Сафар къайтмады. Жукъ да эшитмеген кибики этип къойду.

Жашла экинчи кюн школгъа баргъанларында да бир бирге сёлешмей турдула. Кеслери уа бир партада олтурадыла.

Алай дерсле бошалгъандан сора, устазлары Халимат Исмаиловна былай айтды:

— Сабийле, ыйых кюн бизни классны фахмулу окъуучусу Рамазанланы Ахматны школда сурат кёрмючюн къурарыкъбыз. Анга барыбиз да къууаныргъа керекбиз.

Устазны ол сёлерин эшитгенден сора, Сафар кеп сагъыш этди. Сора Ахматны имбашына къатылды. Болсада, сёз болуп тургъанлары эсине тюсюп, артха бурулду. Алай Ахмат, китапларын да портфелине жыйып, кетип тебирегенинде уа, Сафар аны тохтатды:

— Ахмат, суратларынгы школгъа келтирирге мек да болушурмамы?

— Сен асыры ёпкелеуюксе аясы...— деп, Ахмат сагъышлы болду.

— Энди бир заманда да ёпкелемем. Суратларынгы да хыликгя эте турмам,— деди Сафар, тенгине къолун узага.

— Охо,— деп, Ахмат аны къолун къаты къысды.

ЭЛСЮЕР КЪУШ

Ахматны кёгюрчюнлеринден иги кёгюрчюн битеу бизни тау ауузда да болмаз. Къаллай узакъгъа элтип бошласакъ да, биз келирге юйде турурла. Кеслерин да анга бек тамата къарындашлары Шамшудин бергенди. Аны аскерге алгъандыла да, ол а кёгюрчюнлерин Ахматха къойгъанды. Да Ахматха къоймай, эгечлеринени къоярыкъ эди — алагъа кёгюрчюнле керек да туююлдюле.

Ортанчы къарындашлары Мажмудин а терекледен башха бир затны юсюнден сёлеширге да суймейди. Кесигиз соруп окъуна кёрчюгюз — терек бахчачыла къачан, къаллай тюрлю жемеш ёсдюрюп башлагъаналарын башдан аякъ санар. Тереклени юсюнден бир къадар китабы барды да, окъуп да бошайлмазса!

Алыгъыз десем, юйде манга да кёгюрчюнле сатып аллыкъ эдиле. Алай бизни элде жукъну сатмаучудула. Не алайлай бернучюдюле, не да бермей къоюучудула. Манга киши да кёгюрчюн бермегенди. Ахматха бек тамата къарындашы бергенди. Мени къарындашым а менден кичиди. Кесим а алыкъа нени бегирек суйгеними билмейме.

Кесибишни оюнчу Акъкъашчыкъны суйгенден окъуна болур — мен бузоуланы бек жаратама. Ата бла жайлыкъгъа чыкъсам а, артха къайтырыгъым да келмейди, ол ариу бурма къозучукъланы кютюп айланырыгъым келеди. Атамы къарындашы Шаухал шофёрду, аны бла бир жары барып къайтсам а, кече тюшюмде къуруда машинала жюрютюп айланама.

Айта турама да — мен алыкъа нени бегирек суйгеними тюз билалмайма. Ахмат а — биледи. Алай ол къуру да кёгюрчюнле бла ойнап тургъан сунмагъыз, — кёбюсюнде Мажмудинни биргесине айланады. Тереклеге къарап не да агъачха барып къайтсала уа, кёгюрчюнлерине къарайды.

Биз кесибишни классны жашлары бла алагъа келгенибизде, Ахмат чардакъда алыкъа уа билмеген кёгюрчюн балаларыны тюплерин ариулай тура эди. Ол бизни орамдан бурулгъаныбызлай окъуна кёрген болур эди, алай бери тюшерге уа ашыкъмады. Кёп сакълатды.

Ол аны алгъаракъдан да эслеген болур эди, арбазгъа киргенлей а Салих къолун кёзлерине салкъынлыкъ этип, кёпге дери чёкге къарагъанлай турду. Неге сейир эгеди бу деп, ары мен да къарадым. Бирси жашла да башларын кётюрдюле.

Кёк кём-кёкдю. Анда ынланы юзмет къыйыры тенгли бир акъ булутчукъ окъуна жокъду. Ол аллай кент, таза кёкню бийигинде бир деменгили къуш жангыз кеси, къанатларын къагъаргъа ушутуп къойгъанча, шош жюзеди.

— Ол къушну бир къанатыны узунлугъу мени къулачым тенгли болурму? — деп сорду Салих, къушну къанатын ёлчелерге узалгъанча, къулачым керек.

— Алай гитчечик а сунмайса къулачынгы! — деди Жамал.

— Ол-ло-ох, не улуу кышду, алаң, керти да! — деп сөйүрсинди Алим.

— Ол бизникиди! — деди Ахмат юй башындан.

— Не затды сизники?

— Кышму дейсе?

Жашла Ахматны ойнагъанын не да келю бла айтханын айырмадыла.

— Кыызгъанч болма, Ахмат! — дедим мен.

— Ы-ы? — деп, не айтханымы да иги ангыламай, мен аны бек арну кёгюрчюнюн тилеген кибик, кыайырылды ол манга.

— Кыушха сугъанакылыкъ этме, сени кёгюрчюнлериң да барды! — дедим мен.

— Ол кыуш бизникиди! — деп тохтады Ахмат.

Жашла ийнанган болмаз эдиле — бири бир сөз айтмады. Керти окыуна адамны кёкде кыушу боламыды?

— Мени аппам айтханды: ол кыуш бизникиди! — деди ол, тыюп келип, сора кеси да, алайда уа турамыды дегенча, кёкге кырап, кыатыбызгъа олтурду.— Эртте, эртте бизни жайлыкъларыбызгъа душман чапханды дейдиле. Ол заманда алайда Элсюер деп бир жашан башха адам болмагъанды.

Элсюер душмандан кыоркымагъанды, аны бла кеси жангыз сермешгенди. «Жаным сау болуп, кесибизникиле жетгинчи, душманны Туугъан жериме жибермем!» — деп сюелгенди. Алай анга болушлукъ келмегенди. Душманны чапханын киши билмегенди.

Элсюер алайда жанын берсе уа, душманны чекден ётгенин жамауатха ким айтыр? Жукъ да билмей тургъанлай жетип квалса, мамыр халкыгъа душман кваллай зарауатлыкъ сынатырыгъын да ангылайды.

Сермеш кызады. Душманны тыяргъа Элсюерни кючу жетмей башлайды. Алайлай Элсюер, жанган отча, ёрге суурулуп, кёкге чыгып кетеди да, кыуш болуп, учады. Душманны жетип келгенин да билмей, мамыр ишин эте жашагъан халкыгъа хапар билдиреди.

Халкъ, бир адамча кёгюрюлюп, душманны энди кыайтып бу жерлеге келмезча ууатханды. Элсюер анга асыры кыууангандан, кыанатлылай квалып, чеклени сакъларгъа сийгенди. Андан бери Элсюер кыушну туудукъларыны хар тёлюсю, кесини баласын бир-гесине айландырып, тийре бла танышдыргъан этеди. Ала чекчи кыушладыла. Дуняда аланы кёзлери кёрмеген жер жокъду. Аланы бири кёкде болгъан кыадар энди бизни Туугъан журтубузгъа душман чабаллыкъ гойюлдо.

БАШЛАРЫ

БИРИНЧИ БЕЛЮМ

Сабий назмула бла жырчыкыла

Бара-бара...	7
Бара-бара баз тапдым...	—
Ким 'кючлю?	8
Ким кючлю?	—
Жюу-жюу-жюу ала...	9
Дуркюу, дуркюу...	10
Дуркюу, дуркюу...	—
Дуркюу, дуркюу...	—
Чыкыыр-чыкыыр, Генжахан...	—
Бирем-бирем...	11
Онбеш, онбеш, онбеш...	—
Бирден билеу...	—
Ит юреди...	—
Эртте биреу бар эди...	—
Къакъ-къакъ, къаргъала...	12
Къакъ-къакъ, къаргъала...	—
Къакъ-къакъ, къаргъала...	13
Теке	—
Ой, бир жашчык, бир жашчык...	—
Тарта, соза...	14
Къон, къон, гёбелек...	—
Жауун, жау...	—
Къая, къая...	—
Сандыракъ	15
Билдим, билдим...	16
Билдим, билдим...	—
Къызым, къызым...	—
Уммо, уммола келе...	16
Уммола келелле...	17
Уммо, уммола келелле...	—
Сырымда барды гыбытым...	—
Чом, чом, чом терек...	—
Арафдан араф...	—
Жанкъоз чыкыды...	—
Сабан чыпчык...	—
Азаматгерий...	19
Алтынлы ушконга бау салгъан...	—
Тахир, Тахир...	—

Омарчыгымы минген аты...	20
Буула ёлтюрген балам...	—
Ой, юшюдум, юшюдум...	—
Кишиучукъ	21
Кишну, кишиу...	—
Эки шуёх	—
Ой, Аймёлек, Аймёлек...	22
Улакъчыкъ	—
О, мияла, мияла...	—
Парий	23
Тауукъ	—
Борсукъ бла бёрю	—
Къойчу бла бёрю	24
Хуболчукъ	25
Буу	26
Хайнухчукъ	—
Ой, сууукъ...	—
Чегетде-чекге...	—
Нарт-гурт...	27
Бир, эки...	—
Къайры бараса?	—
Бара-бара кетген эдим...	—
Алмаханна — алма тини...	28
Жулдуз жырчыкъ	—
Даулаш	—
— Белляу-белляу бешикге...	29
Тауукъла	—
— Рамазан	30
Мамурашчыкъ	—
Пил бла арслан	31

Элберле

Тёбе-тёбе тёбе тау...	31
Мифле бла жомакъла	
Агъач киши бла Гуё	36
Аш-Элия Ургъан	37
Акъ Жугъутур	39
Къоянланы эринлери жырыкъ нек болгъандыла?	40
Кийик эчкиле алгын жууакли нек болгъандыла?	—
Тенгиз тузлу некди?	41
Жалгъан нёгер	42
— Къой бла эчки —	43
Эсли улакъ	45
Тюлкую хыйла	47
Ышангысыз юч нёгер	48
Жашчыкъ бла къошарчыкъ —	50
Жарлы бла жиян	55
Чырпачыкъ	57
Эсли жашчыкъ —	58

Иадчах бла бир байны жалчысы	59
Тели батыр	61
Қыорсакъ Галакчыкъ	63
Қайсы уллуду?	67
Жети жаланбыдыр	69
Бузоучу бла шайтан	71
Жюз ётюрюк	73
Кёсе бла жашчыкъ	76
Ётюрюкчиюню куйругуъ бир тутум	80
Кертне кёсе	81
Тауукъ — айта билгенге зауукъ	82

Нарт жыра бла таурухла

Сагаайны урланганы	83
Нарт темирчи Дебетни туугъаны	85
Нарт темирчи Дебетни жыры	88
Дебет бла Ёрюзмек	91
Ёрюзмек бла кына сакъаллы Фук	92
Ёрюзмекни жыйыны бла Қыарашауай	96
Қыарашауай бла Гемуданы жыры	102
Қыарашауайны хыйласы	104
Шауайны жыры	105
Қыарашауай сауду, ёлмегенди	107
Алауган тайны кылай тутханыны юсюнден	108
Алауган алтын тонну эмегенледен кылай алгъанды	109
Нарт Сёсюмек бла кыарындашлары	111
Сосурукъчукъ	113
Сосурукъ бла эмеген	—
Сибилчи	116
Рачикъауну жыры	118
Нартла жерден кылай кетгендиле	120

ЭКИНЧИ БЕЛЮМ

Жарыкъ байрам

Бегийланы Абдуллах. Май	127
Глашланы Саид. Жангы жыл келди	—
Маммеланы Ибрагим. Жангы жылны алгъышлайбыз	128
Мокъаланы Мухаммат. Таулан жарытхан жулдузла	—
Отарланы Саид. Школ тей	129
Созайланы Ахмат. Май келгенди таулагъа	130

Ангылагъыз, билигиз

Акъбайланы Исмаил. Сагъла, весме!	130
Мокъаланы Мухаммат. Тутчу бери кокашны	—
Отарланы Саид. Насийхат сёз	131

Созайланы Охмет. Кюч бирликдеди	132
Таулу жашчыкыгъа	—

Табийгъат

Боташланы Исса. Ийсагъан	133
Езденланы Абдуллах. Шаудан суучукъ	—
Мокъаланы Мухаммат. Чыкъ бюрчюкле	134
Къулий Къайсын. Булут, жашчык да сууда	—
Жашчык ойнайды	—
Тежаланы Фатимат. Шауданчык	—

Мен суйген жумушла

Ахматланы Ахия. Аппа бла Алимчик	136
Ахматланы Сафарият. Эртте турсанг	137
Ахметланы Хажикъасым. Анама болушама	137
Боташланы Исса. Мен айранчы жашчыкыма	138
Глашланы Саид. Нюржанны кюню	—
Къобанланы Хамзат. Жумушчу кызычык	139
Къулий Къайсын. Жашчык тепсейди	—
Маммеланы Ибрагим. Хар зат да сейирди анга	139
Сурат ишлейме кыагъытда	—
Мокъаланы Мухаммат. Чомарт жаш	141
Мотталаны Светлана. Ибраш сурат ишлейди	142
Отарланы Керим. Марина бла гюлле	—

Агам, анам, устазым...

Батчаланы Башир. Акка бешик ишлейди	142
Мокъаланы Мухаммат. Сени устазынг	143
Ана	—

Барды менде бир гайчыкы...

Беппайланы Муталип. Хызырны атчыгы	144
Елмезланы Мурадин. Гайчык	145
Маммеланы Ибрагим. Барындан да аг игиди	—
Къобанланы Хамзат. Гайчык	146
Мокъаланы Мухаммат. Тор гайчык	—

Жаунну жырчыгы

Созайланы Ахмет. Жаунну жырчыгы	147
Мокъаланы Мухаммат. Жауна, жауна, жауна!	—
Къулий Къайсын. Жашчыкыны жырчыгы	148
Сарбашланы Зифар. Жауун суучукъ	—

Битимлени билгез

<i>Ахмагъланы Люба. Нарат терек</i>	149
<i>Бабаланы Ибрагим. Къайын терекчик</i>	—
<i>Гулийланы Мажит. Гюлчюкле</i>	150
<i>Шахмързаланы Саид. Дугъум</i>	151

Къар жауады, жауады...

<i>Мокъгаланы Мухаммат. Жангы къар</i>	151
<i>Къулий Къайсын. Кечеге къарны жырчыгъы</i>	152
Терекге къышхы бешяк жыр	153
<i>Мокъгаланы Мухаммат. Къар жауады</i>	154

Жаз башы

<i>Ахматланы Люба. Жаз башы</i>	155
<i>Маммеланы Ибрагим. Жаз башы</i>	—

Илляуларым

<i>Езденланы Абдуллах. Топчугъум</i>	156
<i>Елмезланы Мурадин. Атты, алчы машина!</i>	157
<i>Къобанланы Хамзат. Топуракъ эшекле, атла...</i>	—
<i>Семанланы Азрет. Топ бизни танымзайды</i>	158

Хыличиле

<i>Байрамукъланы Халимат. Айшатчыкъ</i>	158
<i>Зумагъулланы Танзиля. Гутча бла Жанболат</i>	160
Жукъу бла Жанболат	161
Жер бла Жанболат	161
Пелнуан Жанболат	162
<i>Къулий Къайсын. Аламат бла Къанамат</i>	163

Халкъ поэзиягъа ушатып

<i>Ахматланы Сафарият. Белляу</i>	164
<i>Бегийланы Абдуллах. Тъе бла тюкю</i>	165
<i>Елмезланы Мурадин. Ошнга дерн сана</i>	167
Къайсы уллуду?	169
<i>Къулий Къайсын. Биривче тилек</i>	173
От (поэмадан юзюкле)	—
<i>Маммеланы Ибрагим. Эл бер</i>	174
<i>Мокъгаланы Мухаммат. Сюлемен</i>	—
Етюрюкчю-топчу	175
Эртге-эртге...	—
<i>Созаъланы Ахмат. Анашы эртгелик жыры</i>	—

Кишичукъ, кючюкчюк

<i>Байзулла Алий. Кямди ол?</i>	176
<i>Батчаланы Земфира. Кишичукъ</i>	—
<i>Елмезланы Мурадин. Кишиуум</i>	177
<i>Семенланы Азрет. Қъара кишиу</i>	—
<i>Акайланы Фатимат. Кючюкчюк</i>	178
<i>Гаиланы Махти. Кюзгюге юрген кючюк</i>	—

Жаныуарла, къанатлыла

<i>Алийланы Умар. Каска бла къумурсха</i>	179
<i>Аппаланы Билял. Баппушчукъ</i>	—
<i>Ахматланы Ахия. Акъ къозучукъ</i>	180
<i>Къаргъала</i>	—
<i>Ит бла жилин</i>	181
<i>Тюлкю бла бѣдене</i>	—
<i>Хораз бла чычханла</i>	184
<i>Ахматланы Сафарият. Кирпичик</i>	185
<i>Бѣрю</i>	186
<i>Къоянчыкъ</i>	—
<i>Гогуш</i>	187
<i>Тюлкю</i>	—
<i>Муссачыкъ</i>	—
<i>Улакчыкъ</i>	188
<i>Батчаланы Башир. Тюлкючюк бла чабакъ</i>	—
<i>Бегийланы Абдулах. «Ку-курнй-ку-ку-у!»</i>	189
<i>Жиляуукъ чычханчыкъ</i>	—
<i>Боташланы Исса. Муратчыкъ айтады</i>	—
<i>Езденланы Альберт. Эркететну</i>	190
<i>Езденланы Абдулах. «Ма-къа-къа...»</i>	—
<i>Къаргъа</i>	191
<i>Елмезланы Мурадин. Гурт тауукъ</i>	—
<i>Бѣрю кючюкчюк</i>	192
<i>Тюлкючюк санайды</i>	—
<i>Таш макъа</i>	—
<i>Пил</i>	—
<i>Къобанланы Хамзат. Тюлкючюкле</i>	193
<i>Бугъа</i>	—
<i>Агъазчыкъла</i>	194
<i>Кърымшаухалланы Ислам. Бѣрю бла киштик</i>	194
<i>Отарланы Саид. Эки хораз</i>	196
<i>Теммоланы Хамзат. Къарылгъачла</i>	197
<i>Шахмырзаланы Саид. Доммай</i>	198
<i>Шахмырзаланы Саид. Тутуй къуш</i>	—

Жомакъла бла капарла

<i>Батчаланы Алий-Мурат. Жылкычы жашчыкъ</i>	198
<i>Будайланы Ахит. Жашчыкъ бла жулдузчукъ</i>	199

<i>Гуртуланы Берт. Эли жашчыкь</i>	200
<i>Гуртуланы Элдар. Кёк тенгизни бойунда</i>	201
Суукъ суу, бузу суу!	204
Къыркъарда	206
<i>Елмезланы Мурадик. Батыр улакчыкь бла мухар ташдёрден</i>	209
<i>Ездевланы Нюрахмет. Бек таглы чабакь</i>	210
<i>Жазвланы Балыуа. Къойчу Керимчик</i>	211
<i>Жулавланы Юзейир. Улакчыкь бла сюлесия</i>	214
<i>Залиханланы Жанакъаит. Ой, насыплы!</i>	215
Тайчыкь бла айыу балачыкь	217
<i>Къаракетланы Юсюп. Ууда</i>	221
Бойнакь	222
<i>Коджакъланы Тамара. Гюлес</i>	225
<i>Кулий Къайсын. Жорт, гыллыуум, жорт!</i>	227
<i>Маммеланы Ибрахим. Хожаны тёреси</i>	230
<i>Мызыланы Исмаил. Акъ-буу бла Окъ-су, Зылгы бла Золка</i>	232
<i>Мусукаланы Сакинат. Бойнакыны жангы жылы</i>	233
Хурметсиз къызчыкь	234
<i>Текуланы Жамал. Ырхы</i>	235
Базар гинжи	237
<i>Тёппеланы Алим. Тайчыкь бла Илияс</i>	239
Сиркюу, Илияс, сора къуш	241
<i>Тёппеланы Сулейман. Къарт къаргъа</i>	243
Маскечик	245
<i>Толгъурланы Зейтун. Къызыл парий</i>	246
<i>Токумаланы Жагъафар. Шайтанла арасында</i>	250
Алдарбекни жангы хапары	253
<i>Цораланы Солтан. Ат бла эшек</i>	255
<i>Шацаланы Миналдан. Тапшуулда</i>	257
<i>Шацаланы Хасан. Ахмат ишлеген суратла</i>	259
<i>Гадийланы Ибрагим. Элсюер къуш</i>	261

Учебное издание

Биттирова Тамара Шамсудиновна
Джуртубаев Махти Чиппаевич

БИЛЛЯЧА

Хрестоматия

*В помощь воспитателям детских садов
и учителям начальных классов*

На балкарском языке

Редактор *Х. М. Джазаев*
Художник *Ю. М. Шаваев*
Художественный редактор *В. Л. Захохов*
Технический редактор *С. А. Мусукаева*
Корректор *Р. А. Боттаева*

ИБ № 2779